



การวิเคราะห์อภิปรัชญาที่ปรากฏในสารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหา

A METAPHYSICAL ANALYSIS IN THE ESSENCE OF
THE MILINDAPAÑHĀ

พระมหาพจน กตสาโร (แสงย่อย)

ดุขฎฐินิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุขฎฐิบัณฑิต
สาขาวิชาปรัชญา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑



การวิเคราะห์อภิปรายที่ปรากฏในสารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหา

พระมหาพจน กตสโร (แสงย่อย)

ดุขฎฐินิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุขฎฐิบัณฑิต
สาขาวิชาปรัชญา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)



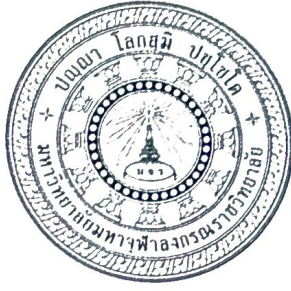
A Metaphysical Analysis in the Essence of the Milindapañhā

Phramaha Papon Katararo (Seangyoi)

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for the Degree of
Doctor of Philosophy
(Philosophy)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)



บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับดุษฎีนิพนธ์เรื่อง
“การวิเคราะห์อภิปรัชญาที่ปรากฏในสารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหา” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบดุษฎีนิพนธ์

(ศ. ดร.ประยงค์ แสนบุราณ)

ประธานกรรมการ

(พระโสภณพัฒนบัณฑิต, รศ. ดร.)

กรรมการ

(ผศ. ดร.หอมหวล บัวระภา)

กรรมการ

(ผศ. ดร.จรัส ลีกา)

กรรมการ

(ผศ. ดร.สุวิน ทองปั้น)

กรรมการ

คณะกรรมการควบคุมดุษฎีนิพนธ์

ผศ. ดร.จรัส ลีกา

ประธานกรรมการ

ผศ. ดร.สุวิน ทองปั้น

กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(พระมหาปพน กตสาโร)

ชื่อคุณิพนธ์ : การวิเคราะห์อภิปรายที่ปรากฏในสารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหา

ผู้วิจัย : พระมหาพจน กตสาโร (แสงย่อย)

ปริญญา : พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต (ปรัชญา)

คณะกรรมการควบคุมคุณิพนธ์

: ผศ.ดร.จรัส ลีกา, ป.ธ. ๗, พธ.บ. (ศาสนา), M.A. (Philosophy),
Ph.D. (Philosophy)

: ผศ.ดร.สุวิน ทองปั้น, พธ.บ. (ปรัชญา), M.A. (Philosophy),
Ph.D. (Philosophy)

วันสำเร็จการศึกษา : ๑๕ มีนาคม ๒๕๖๒

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ คือ ๑) เพื่อศึกษาแนวคิดอภิปรายในอภิธรรมปิฎก ๒) เพื่อศึกษาสารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหา ๓) เพื่อวิเคราะห์อภิปรายที่ปรากฏในสารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary research) โดยการเก็บข้อมูลจากเอกสารปฐมภูมิและเอกสารทุติยภูมิ แล้วนำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีการพรรณนา ตามหลักอุปนัยวิธี

ผลการวิจัยพบว่า

๑) แนวคิดอภิปรายในอภิธรรมปิฎกพบว่า อภิปรายนั้นหมายถึง ปรมาตถธรรม ที่ประกอบด้วย จิต ได้แก่ กุศลจิต อกุศลจิต และอัพยาทจิต, เจตสิก ได้แก่ เจโตยุตลักษณะ ๔ ลักษณะ คือ ๑) เอกุปปาทะ เกิดพร้อมกัวจิต, ๒) เอกนิโรธ ดับพร้อมกัวจิต, ๓) เอกกาลมฺพนะ รับอารมณ์อย่างเดียวกับจิต ๔) เอกวาถุกะ อาศัยวัตถุอย่างเดียวกับจิต, รูป ได้แก่ ๑) รูปสมุทเทสนัย (มหาภูตรูป, อุปาทายรูป, ๒) รูปวิภากนัย, ๓) รูปสมุฏฐานนัย, ๔) รูปกลาปนัย, และ ๕) รูปปวัตติกมฺนัย และนิพพาน ได้แก่ ๑) สันตลักษณะ, ๒) สอุปาทิเสสนิพพาน, ๓) อนุปาทิเสสนิพพาน, ๔) สุธญญตนิพพาน, ๕) อนิมิตตนิพพาน, ๖) อัปฺปนิตตนิพพาน

๒) สารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหา พบว่า คัมภีร์มิลินทปัญหา แบ่งเป็น ๖ ส่วน ดังนี้ (๑) บุพพกรรมของพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์ (๒) ปัญหาเจ็ดเดียว (๓) ปัญหาสองเจ็ด (๔) เรื่องที่รู้โดยอนุมาน (๕) ลักษณะแห่งธรรมต่าง ๆ (๖) เรื่องที่จะพึงทราบด้วยอุปมา ส่วนสารัตถะในคัมภีร์มิลินทปัญหาที่เกี่ยวข้องกับปรมาตถธรรมได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน นั้นปรากฏอยู่ทั่วไปในการถาม-ตอบปัญหาระหว่างพระยามิลินท์กับพระนาคเสนซึ่งไม่ได้ระบุตรง ๆ ว่าจะอะไรเป็น จิต เจตสิก รูป และนิพพาน

๓) อภิปรายที่ปรากฏในสาระณะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหาซึ่งสามารถจัดเป็นหมวดหมู่ได้ ๔ กลุ่ม คือ ๑) มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับปรมัตถธรรมทั้ง ๔ (จิต เจตสิก รูป และนิพพาน), ๒) มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับปรมัตถธรรม ๓ (จิต เจตสิก รูป), ๓) มิลินทปัญหาเกี่ยวกับจิต และเจตสิก, และ ๔) มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับนิพพาน โดยมีลักษณะการถาม-ตอบปัญหาที่ปรากฏในมิลินทปัญหา

Dissertation Title : A Metaphysical Analysis in the Essence of the Milindapañhā

Researcher : Phramaha Papon Katasāro (Seangyoi)

Degree : Doctor of Philosophy (Philosophy)

Dissertation Supervisory Committee

: Asst. Prof. Dr. Jaras Leeka, Pali VII, B.A. (Religion), M.A. (Philosophy), Ph.D. (Philosophy)

: Asst. Prof. Dr. Suwin Thongpan, B.A. (Philosophy), M.A. (Philosophy), Ph.D. (Philosophy)

Date of Graduation : March 15, 2019

Abstract

The aims of this documentary research were: 1) to study the metaphysical concepts in Abhidhamma Piṭaka; 2) to study the essence of the Milindapañhā; 3) to analyze the metaphysics in the essence of the Milindapañhā through the study of the primary and secondary sources and the descriptive analysis based on analytic induction.

The research results were as follows:

1) The metaphysical concepts in the Abhidhamma Piṭaka indicates that the metaphysics means the ultimate realities (paramattha-dhamma) consisting of consciousness (citta): wholesome consciousness (kusala-citta), unwholesome consciousness (akusala-citta) and neither wholesome nor unwholesome consciousness (abyākata-citta), mental factors (cetasika) consisting of the applied characteristics of mental factors IV (cetoyuttalakkhaṇa): 1) rise with consciousness (ekuppada), 2) distinguishing with consciousness (ekanirodha), 3) feeling reception as same as consciousness (ekālamupna), 4) reliance on material as consciousness (ekavāthūka); form (rūpa) consisting of 1) rūpasamuddesanaya (mahābhūtarūpa, upādāyarūpa), 2) rūpvibhāṅnaya, 3) rūpasamuṭṭhānnaya, 4) rūpakalāpnaya and 5) rūppavattikkamanaya; nibbāna consisting of 1) satilakkhaṇa, 2) saupādisessa-nibbāna,

3) anupādisesa-nibbāna, 4) suññata-nibbāna, 5) animitta-nibbāna, and appaṇihata-nibbāna.

2) The essence of the Milindapañhā shows six parts of the text as follows: 1) former actions of the Nagasena and Milinda; 2) one class question; 3) two class question; 4) knowing by inference; 5) characteristics of dhammas; 6) knowing by analogy. The essence of the Milindapañhā related to the ultimate realities (paramattha-dhamma) including consciousness, mental factors, form and nirvana appears in the form of indirect questions and answers between Milinda and Nagasena.

3) The metaphysics in the essence of the Milinda scripture can be divided into four groups: 1) Milinda's questions on the ultimate realities (consciousness, mental factors, form and nirvana), 2) Milinda's questions on the ultimate realities (consciousness, mental factors and form), 3) Milinda's questions on consciousness and mental factors, and 4) Milinda's questions on nirvana. All are arranged in the form of questions and answers.

กิตติกรรมประกาศ

ดุชฎินิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลงได้ด้วยดี โดยความเมตตาอนุเคราะห์จาก ผศ.ดร.จรัส ลีภา และผศ.ดร.สุวิน ทองปั้น อาจารย์ที่ปรึกษาผู้ให้ความรู้ แนวคิด คำแนะนำและข้อสังเกตอันเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการทำดุชฎินิพนธ์ ตลอดจนการตรวจสอบความถูกต้องของเนื้อหาทางวิชาการ ด้วยดีตลอดมา

ขอขอบคุณคณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิที่เป็นคณะกรรมการตรวจสอบดุชฎินิพนธ์ ประกอบด้วย ศ. ดร.ประยงค์ แสนบุราณ, พระโสภณพัฒนบัณฑิต,รศ. ดร., ผศ.ดร.หอมหวล บั้วระภา ขอขอบคุณอาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรดุชฎินิพนธ์ สาขาวิชาปรัชญา วิทยาเขตขอนแก่นทุกท่านที่ได้ประสิทธิ์ประสาทความรู้เกี่ยวกับปรัชญาและพระพุทธศาสนา ยังผลให้การศึกษาและการเขียนดุชฎินิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลุล่วงด้วยดี ขอขอบใจเจ้าหน้าที่บัณฑิตศึกษา วิทยาเขตขอนแก่น ที่ได้ตรวจรูปแบบดุชฎินิพนธ์และคำแนะนำที่เป็นประโยชน์ให้ดุชฎินิพนธ์เล่มนี้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น รวมทั้งเจ้าหน้าที่ห้องสมุด วิทยาเขตขอนแก่น ซึ่งได้เอื้อเฟื้อหนังสือ ตำรา วิทยานิพนธ์และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ซึ่งได้รับความอนุเคราะห์ด้วยดีตลอดมา

ขอผลานิสงส์อันเกิดจากการเขียนดุชฎินิพนธ์เล่มนี้ จงเป็นกัตถุญกตเวทิตถรรรมแก่ผู้มีพระคุณทุกท่าน เช่น พระราชประสิทธิคุณ รองเจ้าคณะจังหวัดขอนแก่น เจ้าอาวาสวัดเทพบูรณาราม, บิดา-มารดาผู้ให้ชีวิต, ญาติสนิทมิตรสหาย และผู้มีพระคุณทุกท่านมา ณ โอกาสนี้

พระมหาปพน กตสาโร (แสงย่อย)

๑๕ มีนาคม ๒๕๖๒

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
สารบัญแผนภาพ	ณ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ญ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๕
๑.๓ คำถามในการวิจัย	๕
๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย	๕
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๖
๑.๖ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๗
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๕
๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับ	๑๖
๑.๙ กรอบแนวคิดในการวิจัย (Conceptual Framework)	๑๗
บทที่ ๒ แนวคิดอภิปรัชญาในอิทธิธรรมปิฎก	๑๘
๒.๑ แนวคิดทางปรัชญา	๑๘
๒.๑.๑ ความหมายของปรัชญา	๑๙
๒.๑.๒ ความแตกต่างระหว่างปรัชญากับPhilosophy	๒๑
๒.๑.๓ การนิยามความหมายของนักปรัชญา	๒๒
๒.๑.๔ ระบบปรัชญา	๒๔
๒.๑.๕ สาขาปรัชญา	๒๖
๒.๒ ทฤษฎีอภิปรัชญา	๒๗
๒.๒.๑ บ่อเกิดและแนวคิดของอภิปรัชญา	๒๘

๒.๒.๒ ความหมายของอภิปรัชญา	๒๙
๒.๒.๓ ความเป็นมาของอภิปรัชญา	๓๑
๒.๒.๔ ความสัมพันธ์ของอภิปรัชญากับศาสตร์สาขาอื่น ๆ	๓๓
๒.๒.๕ หน้าที่และขอบเขตของอภิปรัชญา	๓๕
๒.๒.๖ ทฤษฎีทางอภิปรัชญา	๓๙
๒.๓ อภิปรัชญาในอิทธิธรรมปิฎก	๔๘
๒.๔ สรุป	๗๑
บทที่ ๓ สารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหา	๖๕
๓.๑ ประวัติและความเป็นมาของคัมภีร์มิลินทปัญหา	๖๕
๓.๑.๑ ความสำคัญของคัมภีร์มิลินทปัญหา	๖๗
๓.๑.๒ ทรรศนะของนักปราชญ์ที่มีต่อคัมภีร์มิลินทปัญหา	๗๗
๓.๑.๓ ประวัติพระยามิลินท์	๘๐
๓.๑.๔ ประวัติพระนาคเสน	๘๒
๓.๒ ความหมายและโครงสร้างของคัมภีร์มิลินทปัญหา	๘๔
๓.๓ สารัตถะในคัมภีร์มิลินทปัญหา (จิต เจตสิก รูป นิพพาน)	๘๕
๓.๔ ลักษณะการถาม-ตอบปัญหาในคัมภีร์มิลินทปัญหา	๙๐
๓.๕ สรุป	๑๐๑
บทที่ ๔ การวิเคราะห์อภิปรัชญาที่ปรากฏในสารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหา	๑๐๓
๔.๑ มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับปรมัตถธรรม ๔ (จิต เจตสิก รูป และนิพพาน)	๑๐๓
๔.๑.๑ ปฏิสนธิคณปัญหา	๑๐๓
๔.๑.๒ นามรูปปฏิสนธิคณปัญหา	๑๐๔
๔.๑.๓ มัจจุภายนปัญหา	๑๐๖
๔.๑.๔ ปัญญาวิเสสสปัญหา	๑๐๗
๔.๒ มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับปรมัตถธรรม ๓ (จิต เจตสิก รูป)	๑๐๘
๔.๒.๑ นามปัญหา	๑๐๘
๔.๒.๒ นามรูปปัญหา	๑๐๙
๔.๒.๓ ัมมสันตติปัญหา	๑๑๐
๔.๒.๔ อัทธานปัญหา	๑๑๑
๔.๓ มิลินทปัญหาเกี่ยวกับจิตและเจตสิก	๑๑๓
๔.๓.๑ มนสิการปัญหา	๑๑๓

๔.๓.๒ สัทธาลักขณปัญหา	๑๑๔
๔.๓.๓ ปัญญาลักขณปัญหา	๑๑๕
๔.๓.๔ สติลักขณปัญหา	๑๑๖
๔.๔ มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับนิพพาน	๑๑๗
๔.๔.๑ ปรินิพพานปัญหา	๑๑๘
๔.๔.๒ นิโรธนิพพานปัญหา	๑๑๙
๔.๔.๓ นิพพานลภนปัญหา	๑๒๐
๔.๔.๔ นิพพานสุขภาวชนนปัญหา	๑๒๐
๔.๕ ตารางจากการสังเคราะห์มิลินทปัญหาจัดเข้าในปรมัตถธรรม ๔ (จิต เจตสิก รูป และนิพพาน)	๑๒๒
๔.๖ องค์ความรู้ที่ได้จากการวิเคราะห์ข้อมูล	๑๒๖
๔.๗ สรุป	๑๒๗
บทที่ ๕ สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ	๑๒๘
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๒๘
๕.๒ การอภิปรายผล	๑๓๘
๕.๓ ข้อเสนอแนะ	๑๔๑
บรรณานุกรม	๑๔๒
ประวัติผู้วิจัย	๑๔๗

สารบัญแผนภาพ

ภาพประกอบที่	หน้า
ภาพประกอบที่ ๑.๑ กรอบแนวคิดในการวิจัย	๑๗

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

อักษรย่อในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

การอ้างอิงใช้ระบบระบุ เล่ม ข้อ หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ดังตัวอย่าง เช่น อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๕/๓๑๑ หมายถึง อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต พระไตรปิฎก (ภาษาไทย) เล่มที่ ๒๐ ข้อที่ ๘๕ หน้า ๓๑๑ ดังต่อไปนี้

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

พระสุตตันตปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ม.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์	(ภาษาไทย)
ส.ส. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
ส.น. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
อภิ.สง. (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก ธมมสังคณีปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

อภิปรัชญา (Metaphysics) เป็นปรัชญาที่เก่าแก่ที่สุดสาขาหนึ่งของปรัชญาเรียกว่า ปรัชญาบริสุทธิ์ (Pure Philosophy) มีเนื้อหาว่าด้วยเรื่องความจริง (Reality) ของโลกจักรวาล ตลอดจนสิ่งสัมบูรณ์และธรรมชาติของมนุษย์อันเป็นพื้นฐานที่มาของความจริงอื่น ๆ อภิปรัชญาในภาษาอังกฤษเรียกว่า Metaphysics เป็นสาขาปรัชญาที่ว่าด้วยสิ่งเป็นจริงเช่นพระเป็นเจ้า (God) โลก (World) วิญญาณ (soul) สารระ (substance) เจตจำนงเสรี (free will)^๑ เป็นสาขาที่ว่าด้วยความจริงแท้ (สิ่งเป็นจริง) เรื่องจักรวาลโลกสรรพสิ่งและภาวะเหนือธรรมชาติแบ่งเป็นสาขาย่อย ๓ สาขา คือ ภาววิทยาศึกษาความจริงสากลของภาวะในฐานะความจริงสูงสุดของสรรพสิ่ง เทววิทยาศึกษาความจริงเกี่ยวกับพระเจ้าและความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้ายกัจักรวาลและจักรวาลวิทยาศึกษาความจริงเกี่ยวกับบ่อเกิดและโครงสร้างของจักรวาล^๒

อภิปรัชญา คือสาขาปรัชญาที่ศึกษาหาความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลายโดยใช้เหตุผลเป็นเครื่องมือหรือเรียกสั้น ๆ ว่า เป็นวิชาที่ว่าด้วยการคาดคะเนความจริงด้วยเหตุผลไม่ยอมเชื่ออะไรง่าย ๆ มีจุดมุ่งหมายโดยการใช้เหตุผล หาสิ่งเป็นจริง (reality) ในทางอภิปรัชญาได้แก่ "สิ่งที่มีอยู่จริง เป็นอยู่จริงซึ่งอาจรู้ได้หรือไม่อาจรู้ได้ทางประสาทสัมผัส" สิ่งที่เป็นจริงนั้นมีลักษณะ ๒ อย่าง คือ มีอยู่จริงและเป็นอยู่จริง ฉะนั้นการจะถือว่าสิ่งใดเป็นสิ่งเป็นจริง ก็ต้องดูว่า สิ่งนั้น มีอยู่จริงและเป็นอยู่จริงหรือไม่การจะรู้ว่าสิ่งใด มีอยู่จริงหรือไม่อยู่จริงให้ศึกษาจากความมีอยู่ (existence) ของสิ่งนั้น เช่น ศึกษาว่า พระเป็นเจ้า (God) มีอยู่จริงหรือไม่ ถ้ามีอยู่จริง มีอยู่ที่ไหน อยู่อย่างไรพวกเทวนิยม (theists) จะตอบคำถามนี้ว่า พระเป็นเจ้ามีอยู่เอง เป็นอยู่เอง คือ เกิดเอง ไม่มีเหตุปัจจัยภายนอก จึง

^๑ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์ปรัชญาอังกฤษ - ไทย, (กรุงเทพมหานคร: ศักดิ์โสภากรพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๖๓.

^๒พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูรธรรมจิตโต), ปรัชญากรีกโบราณตอนที่ ๑-๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อัมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ปจำกัด, ๒๕๓๒), หน้า ๒-๓.

ไม่ถูกจำกัดด้วยกาละ = นิรันดรไม่ถูกจำกัดด้วยเทศะ = แพร่อยู่ทั่วไป ทั้งในโลกนี้ที่เรียกตามศัพท์ทางวิชาการว่า อัมภันตรภาพ (immanent) และแพร่เลยโลกนี้ออกไปด้วยที่เรียกว่า อดุตรภาพ (transcendent) การจะรู้ว่า สิ่งใดเป็นอยู่จริงหรือไม่ให้ศึกษาจากความเป็นอยู่หรือความเป็น (essence) ของสิ่งนั้น เช่น ศึกษาว่าพระเป็นเจ้า คือใคร มีคุณลักษณะอย่างไร พวกเทวนิยมจะตอบคำถามนี้ว่าพระเป็นเจ้า คือ ผู้สร้างโลกและสรรพสิ่ง บางพวกพรรณนามว่ามีรูปร่างลักษณะเป็นบุคคล (personal) บางพวกพรรณนามว่าไม่มีรูปร่างลักษณะเป็นบุคคล (impersonal) และพรรณนาคุณลักษณะว่าเป็นสัพพัญญู (Omniscient) สรรพวิภู (Omnipresent) สรรพพละนาภาพ (omnipotent) เป็นต้น^๓

ด้วยพื้นฐานของการศึกษาปรัชญาตะวันออกที่มีแนวคิดอยู่บนพื้นฐานของศาสนา ดังนั้นปรัชญาจึงไม่สามารถแยกออกจากศาสนาได้เพราะปรัชญาและศาสนาเป็นเรื่องเดียวกันต่างกันเพียงวิธีการศึกษาเท่านั้นความไม่ลงรอยกันในความคิดเหล่านี้ทำให้เกิดความแตกต่างกันในการนำเสนอทฤษฎีทางปรัชญาและแสดงให้เห็นความหลากหลายทัศนะซึ่งจะเปรียบเทียบกับปรัชญาตะวันตกไม่ได้เพราะปรัชญาตะวันตกไม่มีลักษณะเป็นศาสนาแต่เป็นทฤษฎีทางความคิดล้วน ๆ ซึ่งมีบ่อเกิดมาจากความสงสัยและความพยายามที่จะตอบปัญหาความสงสัยเหล่านั้นด้วยการแก้งความจริงการสังเกตและได้พัฒนาไปเป็นทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์จึงศึกษาโลกและชีวิตในเชิงทัศนะเท่านั้นแต่ปรัชญาตะวันออกจะศึกษาความจริงด้วยการใช้ชีวิตเป็นเครื่องพิสูจน์หาความรู้โดยเฉพาะเป็นเรื่องการค้นหาความจริงเกี่ยวกับโลกและชีวิตแต่ก็อยู่ในลักษณะที่เป็นทัศนะที่สุดโต่งทั้งนั้น

แต่ก็มีปรัชญาอีกระบบหนึ่งที่มีลักษณะพิเศษแตกต่างจากปรัชญาทั้งหลายเหล่านั้นโดยมีพื้นฐานหรือมูลบทและคำตอบต่าง ๆ ที่ว่าด้วยโลกและชีวิตในด้านอภิปรัชญาที่ดีด้านญาณวิทยาก็ดีและด้านจริยศาสตร์ก็ดีมีลักษณะสอดคล้องกันและเป็นของตนเองที่เรียกว่าทางสายกลางหรือมัชฌิมาปฏิบัติซึ่งแสดงออกให้เห็นความแตกต่างจากปรัชญาอื่น ๆ เรียกชื่อว่าพุทธปรัชญามีลักษณะเป็นปฏิบัตินิยมเน้นเรื่องกฎแห่งกรรมที่ไม่ใช่ชะตากรรมนิยม (Fatalism) ๔อย่างทัศนะของปรัชญาตะวันออกของพราหมณ์หรือเชนพุทธปรัชญาจึงมีความพิสดารอยู่ในคัมภีร์ที่เรียกว่าพระไตรปิฎกซึ่งเป็นหลักการปฏิบัติเพื่อดำเนินชีวิตและพัฒนาชีวิตไปสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์มีพระนิพพานเป็นจุดหมายสูงสุดเมื่อศึกษาพระพุทธศาสนาแล้วจึงอาจค้นพบแนวคิดทางพุทธปรัชญาได้เพราะการศึกษา

^๓อดิศักดิ์ ทองบุญ, วิเคราะห์อภิปรัชญาในพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า๑-๒.

^๔เจษฎา ทองรุ่งโรจน์, พจนานุกรมอังกฤษ-ไทย ปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แสงดาว, ๒๕๕๓), หน้า๓๓๗.

พุทธศาสนาเชิงวิชาการทำให้เกิดแนวคิดเชิงปรัชญาในการศึกษาพุทธธรรมแม้จะมีนัยเชิงศาสนาและปรัชญารวมกันอยู่แต่โดยวัตถุประสงค์ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมก็เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะเพื่อดับทุกข์และโหมันสเพื่อบรรลุนิพพานเพื่อทำให้แจ้งนิพพานทั้งหมดนี้เป็นวัตถุประสงค์เชิงจริยธรรมไม่ใช่เชิงภววิทยา ศาสนามีศรัทธาเป็นพื้นฐานส่วนปรัชญามีปัญญา (Reasoning การให้เหตุผล) เป็นพื้นฐานพระพุทธศาสนามีทั้งหลักศรัทธาและปัญญาเป็นพื้นฐานจึงเป็นได้ทั้งศาสนาและปรัชญา^๕

อภิปรัชญาในยุคต้นพุทธกาลนั้นเป็นแนวคิดปัญหาที่สมณพราหมณ์ในยุคนั้นถกเถียงกันเพื่อแสวงหาความเป็นจริงเกี่ยวกับโลกจักรวาลวิญญานที่ไม่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตแต่เป็นการค้นหาความจริงที่อยู่นอกเหนือปรากฏการณ์ธรรมชาติที่ถือเป็นลักษณะของอภิปรัชญาว่าด้วยการพิสูจน์ความเป็นจริงหรือไม่จริงความมีอยู่หรือไม่มีอยู่ของโลกของคนและของวิญญานถือเป็นปัญหาที่นักปรัชญาทุกยุคให้ความสำคัญเป็นอันดับต้น ๆ ที่ผู้ศึกษาทางด้านปรัชญาต้องศึกษาเพื่อไขข้อข้องใจซึ่งนักปรัชญาในทุก ๆ ยุคต่างก็ให้ความสำคัญในเรื่องจักรวาลสากลโลกเป็นเรื่องของความสนใจอันดับหนึ่งเพราะเป็นเรื่องที่ทำนายให้ศึกษาหาคาตอบว่ามาอย่างไรจากไหนประกอบด้วยอะไรและจะเป็นไปอย่างไรต่อไปถือว่าเป็นลักษณะทางอภิปรัชญา (Metaphysics) ล้วน ๆ นั้นเพราะคำถามทั้งหมดมุ่งตรงไปยังสิ่งที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์หรือสิ่งที่ประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ไม่สามารถเข้าถึงได้เป็นการคาดคะเนหรือคาดเดาโดยก็ต้องอาศัยการตั้งสมมติฐานแล้วหาความจริงโดยอาศัยเหตุผลเชิงตรรกะเข้าไปค้นหาแล้วจะได้ความจริงมาชุดหนึ่งความจริงเหล่านี้ก็เกิดจากการคาดคะเนหรือคาดเดาของกลุ่มทฤษฎีใดทฤษฎีหนึ่ง

มิลินทปัญหา ถือเป็นคัมภีร์สำคัญคัมภีร์หนึ่งในพระพุทธศาสนาซึ่งเชื่อกันว่าแต่งโดยพระปิฎกจุฬาทักขิ ในขณะที่พระพุทธศาสนามีอายุล่วงมาได้ ๕๐๐ ปีอันอยู่ภายหลังจากยุคของพระเจ้าอโศกมหาราช จุดมุ่งหมายของการแต่งก็เพื่อให้เป็นคัมภีร์ที่ช่วยสำหรับอธิบายพระธรรมวินัย โดยที่ผู้แต่งได้นำเค้าเรื่องในประวัติศาสตร์ของพระเจ้ามิลินท์ (เมนนเดอร์) กษัตริย์กรีกที่ขยายอิทธิพลของเข้ามาทางตอนเหนือลุ่มแม่น้ำคงคาในปีพ.ศ. ๓๙๒^๖ มารจนาโดยให้มีลักษณะของการโต้ตอบปัญหา ระหว่างกษัตริย์เมนนเดอร์กับ พระนาคเสน ทั้งนี้ในการถามตอบปัญหานั้นเป็นไปในหลายลักษณะ คือ การใช้การอนุมาน (คาดคะเน) และอุปมา (การเปรียบเทียบ) การใช้วิธีย้อนถามเพื่อให้ผู้ถามตอบเอง

^๕พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ สมมาปญโญ), **พุทธปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๕๒-๕๓.

^๖เสถียร โพธิ์นันทะ, **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๐), หน้า ๑๖๖.

(ปฏิบัติจนพยายากรณียปัญหา) ซึ่งในแนวคิดทางอภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหามีปัญหาว่าด้วยจิตเจตสิก รูปนิพพานจักรวาลวิทยาเพื่อเป็นการแสวงหาความจริงและเป็นกระบวนการนำเสนอความจริงโดยพระเจ้ามิลินท์ได้นำหลักสัจธรรมขึ้นมาตั้งเป็นประเด็นถกเถียงเพื่อแสวงหาความรู้มีเป้าหมายเพื่อแสวงหาความจริงทางพระพุทธศาสนาจากฝ่ายพระนาคเสนเช่น แนวคิดเรื่องเจตสิกเป็นหนึ่งในปรมัตถธรรม^๔ คือเจตสิกธรรมซึ่งมีลักษณะเป็นปรมัตถธรรมมีคุณสมบัติเป็นนามธรรมไม่มีรูปร่าง สันฐานให้เห็นหรือสัมผัสได้รู้ได้เฉพาะทางใจเท่านั้นและเจตสิกมีลักษณะเป็นสังขตธรรม คือธรรมที่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัยเจตสิกไปตามกฎของไตรลักษณ์^๓ประการ คือ๑)อนิจจลักษณะ คือสภาพไม่เที่ยงมีการเกิดดับ๒) ทุกขลักษณะ คือทนอยู่สภาพเดิมไม่ได้มีความผันแปรเปลี่ยนไปและ๓) อนัตตลักษณะ คือสภาพไม่ตามเหตุปัจจัยไม่สามารถบังคับบัญชาได้จิตและเจตสิกเป็นนามธรรมด้วยกันจึงประกอบเข้ากันได้สนิทโดยที่จิตเป็นธรรมชาติที่อารมณ์การประกอบเข้าด้วยกันของจิตและเจตสิกนี้เรียกว่า “สัมปยุตตธรรม” คือมีการผสมกลมกลืนกันจนยากที่จะแยกออกจากกันได้ไหนเป็นจิตไหนเป็นเจตสิกหากเปรียบเทียบการประกอบของจิตและเจตสิกเหมือนยาชนิดหนึ่งที่เรียกว่า “จตุมธุรส” อันผสมด้วยของ ๔ อย่าง คือน้ำมัน เนย น้ำมันงา น้ำมันผึ่ง และน้ำตาลโตนดเมื่อเอาของทั้ง ๔ อย่างนี้มาผสมกวนให้เข้ากันแล้วรสของยานี้กลมกลืนกันได้สนิทจนผู้บริโภคยากที่จะบอกไม่ได้ว่านี่เป็นรสของเนยนี้เป็นรสของน้ำมันงารสของน้ำผึ่งหรือรสของน้ำตาลโตนดการประกอบกันของจิตและเจตสิกซึ่งเป็นสัมปยุตตธรรมก็ยากที่จะแยกออกจากกันได้เช่นเดียวกัน^๕ ในมิลินทปัญหาจุดใหญ่หรือจุดประสงค์ของมิลินทปัญหา คือการพูดถึงความจริงอันได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ในทางปรัชญาความจริงเหล่านี้เรียกว่า อภิปรัชญา

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่ทำวิจัยถึงเรื่องการศึกษาวิเคราะห์ลักษณะทางอภิปรัชญาในมิลินทปัญหา เพื่อเป็นการศึกษาวิเคราะห์ถึงลักษณะของหลักธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหาซึ่งเป็นเรื่องราวการโต้ตอบปัญหาระหว่างพระเจ้ามิลินท์ผู้ถามกับพระนาคเสนผู้ตอบและถือว่าเป็นคัมภีร์ที่สำคัญยิ่งคัมภีร์หนึ่งในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทและข้อความสนทนาบางตอนในมิลินทปัญหาเป็นการสนทนาถามตอบในลักษณะที่เป็นอภิปรัชญา ซึ่งมีประเด็นที่น่าสนใจและสามารถอธิบายด้วยทฤษฎีทางอภิปรัชญา (จิตนิยม, สสารนิยม) ได้ และเพื่อเป็นข้อมูลสารสนเทศในการศึกษามิลินทปัญหาในเชิงปรัชญาต่อไป

^๔หมามกุฏราชวิทยาลัย, มิลินทปัญหาฉบับแปลในหมามกุฏราชวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์หมามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๑๖.

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาแนวคิดอภิปรายในอภิธรรมปิฎก
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาสารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหา
- ๑.๒.๓ เพื่อวิเคราะห์อภิปรายที่ปรากฏในสารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหา

๑.๓ คำถามในการวิจัย

- ๓.๑ อภิปรายที่ปรากฏในอภิธรรมปิฎกมีอะไรบ้างและมีลักษณะอย่างไร
- ๓.๒ สารัตถะแห่งอภิปรายในคัมภีร์มิลินทปัญหามีอะไรบ้างและมีการจัดหมวดหมู่อย่างไร
- ๓.๓ อภิปรายในคัมภีร์มิลินทปัญหา มีการจัดหมวดหมู่อภิปรายเข้าใน ๔ คุณลักษณะ ประกอบด้วย จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ได้อย่างไร

๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยได้มุ่งศึกษาเรื่องศึกษาวิเคราะห์อภิปรายที่ปรากฏในสารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหามีลักษณะอย่างไรบ้างโดยผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตของการวิจัยไว้ดังนี้

๔.๑.๑ ขอบเขตด้านเอกสาร

๑. ชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ และมิลินทปัญหาฉบับมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๒๘

๒. ชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) ได้แก่ หนังสือ เอกสาร ตำรา บทความทางวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๔.๑.๒ ขอบเขตด้านเนื้อหา

การวิจัยเรื่องการวิเคราะห์อภิปรายที่ปรากฏในสารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหาค้นคว้าครั้งนี้ ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตเนื้อหาของการวิจัยไว้ดังนี้

๑) อภิปรายที่ปรากฏในอภิธรรมปิฎกที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับปรมัตถธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน

๒) สารัตถะแห่งอภิปรายในคัมภีร์มิลินทปัญหาที่เกี่ยวข้องกับปรมัตถธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ที่ปรากฏในการถาม-ตอบระหว่างพระยามิลินท์ และพระนาคเสน

๓) อภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหา มีการจัดหมวดหมู่อภิปรัชญาเข้าใน ๔ คุณลักษณะ ประกอบด้วย จิต เจตสิก รูป และนิพพาน

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

อภิปรัชญาในอภิธรรมปิฎก หมายถึงปรมัตถธรรม ที่ประกอบด้วย จิตได้แก่ กุศลจิต อกุศลจิต และอัพยาตจิต, เจตสิกได้แก่ เจโตยุตตลักษณะ ๔ ลักษณะ คือ๑) เอกุปาทะ เกิดพร้อม กับจิต๒) เอกนิโรธ ดับพร้อม กับจิต ๓) เอกาลัมพะ รัับอารมณ์อย่างเดียวกับจิต๔) เอกวาณูกะ อาศัย วัตถุอย่างเดียวกับจิต, รูปได้แก่ ๑) รูปสมุทเทศนัย (มหาภูตรูป, อุปาทายรูป) ๒) รูปวิภาคนัย ๓) รูป สมุฏฐานนัย๔) รูปกลาปนัย และ๕) รูปวัตติกกมณัย และนิพพานได้แก่ ๑) สันตลักษณะ, ๒) สอุปาทิ เสสนิพพาน๓) อนุปาทิเสสนิพพาน ๔) สุธญตนิพพาน๕) อนิมิตตนิพพาน ๖) อัปนิหตนิพพาน

มิลินทปัญหา หมายถึงคัมภีร์มิลินทปัญหาฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัยซึ่งในเนื้อเรื่องได้ กล่าวถึงการสนทนาระหว่างบุคคล ๒ คนได้แก่ พระนาคเสน และพระยามิลินท์

สารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหา หมายถึง หมวดธรรม หลักคำสอน การอธิบายปัญหา ธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหาที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับปรมัตถธรรมได้แก่ จิต เจตสิก รูป และ นิพพาน ที่ปรากฏในการถาม-ตอบ ระหว่างพระยามิลินท์ และพระนาคเสน

พระนาคเสน หมายถึงพระอรหันตเถระผู้ได้วาตะชนะพระยามิลินท์กษัตริย์แห่งสากล ประเทศท่านเกิดหลังพุทธกาลประมาณ ๔๐๐ปีที่หมู่บ้านกชังคละในหิมวันตประเทศเป็นบุตรของ พราหมณ์ชื่อโสนุตตระท่านเป็นผู้ชำนาญในพระเวทและต่อมาได้อุปสมบทโดยมีพระโรหณะเป็นพระ อุปัชฌาย์

พระยามิลินท์ หมายถึงมหากษัตริย์เชื้อชาติกรีกแห่งสากลประเทศในชมพูทวีปผู้เป็น ปราชญ์ยิ่งใหญ่ได้วาตะชนะนักปราชญ์ทั้งหลายในสมัยนั้นจนในที่สุดได้พบกับพระนาคเสนยอมเลื่อมใส หันมานับถือพระพุทธศาสนาและเป็นองค์อุปถัมภ์สำคัญพระนามภาษากรีกว่าพระเจ้าเมนานเดอร์ ครองราชย์

อภิปรัชญาในมิลินทปัญหา หมายถึง ความจริง ที่พระนาคเสนใช้ตอบคำถามพระยามิ ลินท์ ที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมที่สามารถพิสูจน์หรือสัมผัสได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้งห้าและที่ไม่ สามารถพิสูจน์หรือสัมผัสได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้งห้า ๔ ประการ ประกอบด้วย

๑) จิตสภาวะรู้อารมณ์ มี ๒ อย่าง คือ ๑) จิตที่มีวิบาก ประกอบด้วย กุศลจิต และอกุศล จิต และ๒) จิตที่ไม่มีวิบากได้แก่ อัพยาตจิต มีจำนวน ๑๒๑ ดวง

๒) เจตสิกสภาวะที่ประกอบกับจิตในฐานะเป็นผัสสะและในฐานะเป็นเยวาปนเจตสิก มีจำนวน ๕๒ ดวง

๓) รูป หมายถึง ส่วนประกอบที่เป็นรูปธรรม ได้แก่ ร่างกาย และพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย ๑) รูปสมุทเทสนัย (มหาภูตรูป, อุปาทายรูป, ๒) รูปวิภากนัย, ๓) รูปสมุฏฐานนัย, ๔) รูปกลาปนัย, และ ๕) รูปปวัตติกมณัย

๔) นิพพาน หมายถึง ๑) สันติลักษณะ, ๒) สอุปาทิเสสนิพพาน, ๓) อนุปาทิเสสนิพพาน, ๔) สญญตนิพพาน, ๕) อนิมิตตนิพพาน, ๖) อัปภินิหตนิพพาน

๑.๖ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้อง

พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ได้กล่าวไว้ในบทนำหนังสือมิลินทปัญหาฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ว่า คัมภีร์มิลินทเป็นคัมภีร์ที่มีคุณค่าในด้านเนื้อหาสาระที่สอดคล้องต้องตามบาลีพระไตรปิฎก และในด้านอรรถรสแห่งวรรณคดีบาลี เป็นคัมภีร์อธิบายพุทธปรัชญาที่มีลีลาการดำเนินเรื่องที่ชวนติดตาม เช่นเดียวกับบทสนทนาของพลาโต (Dialogue of Plato) วิธีการที่พระนาคเสนใช้ตอบปริศนาพวานั้น ทำให้นึกถึงวิธีการที่โสกราตีสใช้หักล้างวาทะของปรปักษ์ ในขณคู้สนทนาของโสกราตีสเป็นนักปราชญ์กรีก คู่สนทนาของพระนาคเสนเป็นกษัตริย์กรีกมีนามว่าพระเจ้ามิลินท์^๔

มหามงกุฎราชวิทยาลัย, ได้กล่าวไว้ในอัมพภูมุตฺตร ที่ขนิทาย สีลขันธวรรค เล่ม ๑ ภาค ๑, สรุไปได้ว่า อัมพภูมุตฺตรเห็นมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการของพระพุทธเจ้าแล้วแต่มีความสงสัยใน ๒ ประการ คือคุษะเร้นอยู่ในฝักกับพระชีวหาใหญ่ จึงไม่เชื่อและไม่เลื่อมใสพระพุทธองค์จึงทรงบันดาลอิทธาภิสงขารให้อัมพภูมุตฺตรได้เห็นพระคุษะเร้นอยู่ในฝักและทรงแลบพระชีวหาสอดเข้าช่องพระกรรณทั้ง ๒ กลับไปกลับมา สอดเข้าพระนาสิกทั้ง ๒ กลับไปกลับมาแผ่ปิดจนมิดมณฑลพระนลาต ส่วนอรรถกถาอัมพภูมุตฺตรได้กล่าวอ้างคัมภีร์มิลินทปัญหาดังข้อความว่า “ข้อนี้พระนาคเสนเถระถูกพระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ข้าแต่พระนาคเสนผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงกระทำการที่ทำได้ยากหรือ ดังนี้ได้กล่าวไว้แล้ว ฯ พระนาคเสนเถระกราบทูลว่า ข้าแต่มหาบพิตร ทรงทำอะไรหรือ ฯ พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงโอกาสที่มหาชนเขาถือว่่าเป็น

^๔พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) บรรณาธิการ, มิลินทปัญหา อภฺฐกถา-ฎีกา ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร: วิญญาน, ๒๕๓๙), หน้า ๑.

ความอายแก่แอนเตวาลิกของพรหมายุพราหมณ์แก่พราหมณ์ ๑๖ คนผู้เป็นแอนเตวาลิกของพราหมณ์
 อุตตระและของพราหมณ์พาวรีและแก่มาณพ ๓๐๐ คนผู้เป็นแอนเตวาลิกของเสลพราหมณ์ฯ พระนาค
 เสนกราบทูลว่า ข้าแต่มหาบพิตร พระผู้มีพระภาคเจ้า มิได้ทรงแสดงพระคฤหะพระผู้มีพระภาคเจ้า
 ทรงแสดงพระฉายา ทรงบันดาลด้วยพระฤทธิ์ แสดงเพียงพระรูปเป็นเงา uly ทรงนุ่งผ้าสบงอยู่ ยังทรง
 คาครัดประคคอยู่และยังทรงห่มผ้าจีวรอยู่ มหาบพิตรฯ พระเจ้ามิลินท์เมื่อเห็นพระฉายาแล้ว ก็เป็นอัน
 เห็นพระคฤหะด้วยใจใหม่ ขอรับ ฯ พระนาคเสน ข้อนั้นยกไว้เกิดสัตว์ผู้เห็นหทัยรูปแล้วรู้ได้พึงมี พระ
 สัมมาสัมพุทธเจ้าก็พึงนำพระหทัยมังสะออกมาแสดงพระเจ้ามิลินท์ ท่านนาคเสน ขอรับ ท่านพูด
 ถูกต้องแล้วฯ^๙

วคิน อินทสระ กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง “อธิบายมิลินทปัญหา” ว่า พระนาคเสนได้ตอบ
 ปัญหาพระเจ้ามิลินท์ด้วยความรอบรู้ฉลาดและแหลมคม มีอุปมาอุปไมยที่เหมาะสมหาเปรียบได้ยาก
 เกียรติคุณท่านระบือไปทั่วโลก ตามประวัติ พระนาคเสนเถระ เป็นพระอรหันต์ ถึงพร้อมด้วย
 ปฏิสัมภิตา คือ แดกฉานในอรรถ ในธรรม ในภาษา และในปฏิภาณ คำตอบของท่านต่อพระเจ้ามิลินท์
 จึงน่าทึ่งเป็นอันมาก ผู้สนใจในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาจึงควรได้อ่านหนังสือเล่มนี้เป็นอย่าง
 ยิ่ง^{๑๐}

ศรัณย์ เลิศรักษัณมงคล กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง “การวิเคราะห์มิลินทปัญหาเกี่ยวกับปัญหา
 ความไกลแห่งพรหมโลก” สรุปได้ว่า คัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์สำคัญคัมภีร์หนึ่งในพระพุทธศาสนา
 ซึ่งเชื่อกันว่าแต่งโดยพระปิฎกจุฬารัตน์ (ซึ่งบางตำราก็กล่าวว่าพระพุทธโฆษาจารย์พระเถระชาวมคธ
 เป็นผู้แต่ง) ในขณะที่พระพุทธศาสนามีอายุล่วงมาได้ ๕๐๐ ปีอันอยู่ภายหลังจากยุคของพระเจ้าอโศก
 มหาราช จุดมุ่งหมายของการแต่งก็เพื่อให้เป็นคัมภีร์ที่ช่วยสำหรับอธิบายพระธรรมวินัย โดยที่ผู้แต่ง
 ได้นำเค้าเรื่องในประวัติศาสตร์ของพระเจ้ามิลินท์ (มินนานเดอร์) กษัตริย์กรีกที่ขยายอิทธิพลของเข้า
 มาทางตอนเหนือลุ่มแม่น้ำคงคาในปีพ.ศ. ๓๙๒ มารจนาโดยให้มีลักษณะของการโต้ตอบปัญหา
 ระหว่างกษัตริย์มินนานเดอร์กับ พระนาคเสน ทั้งนี้ในการถามตอบปัญหานั้นเป็นไปในหลายลักษณะ
 คือ การใช้การอนุมาน (คาดคะเน) และอุปมา (การเปรียบเทียบ) การใช้วิธีย้อนถามเพื่อให้ผู้ถามตอบ
 เอง (ปฏิบัติจุลาพยากรณ์ปัญหา) เป็นต้น (ซึ่งตามประวัติคัมภีร์แล้วกล่าวว่าที่สุดแล้วพระนาคเสนก็
 สามารถเอาชนะพระเจ้ามิลินท์ได้ และชักนำให้พระเจ้ามิลินท์นั้นได้มีศรัทธาปสทนะใน

^๙มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, พระสูตรและอรรถกถาแปลที่ขนิภาย สีลขันธวรรค เล่ม ๑ ภาค ๑, พิมพ์
 ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๕๘๒

^{๑๐}วคิน อินทสระ, อธิบายมิลินทปัญหา, (กรุงเทพมหานคร: มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า
 ก-ข.

พระพุทธศาสนาและรับเป็นองค์อุปถัมภ์ในการบูรณะปฏิสังขรณ์พระสถูปิวหารวัดวาอารามกับทั้งฟื้นฟูความก้าวหน้าให้แก่การคณะสงฆ์ในอินเดียยุคนั้นในเวลาต่อมา^{๑๑}

ปุ๋ยแสงฉาย กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง “พุทธปฏิภาณ” สรุปได้ว่าปฏิภาณเป็นคุณธรรมสำคัญอย่างหนึ่งต่อคนทั้งหลายทุกชั้นทุกเพศทุกวัยยิ่งผู้เป็นใหญ่ผู้เป็นหัวหน้าผู้สอนศาสนาผู้เป็นทูตผู้เป็นนักการเมืองหรือผู้เป็นนักเทศน์ด้วยแล้วก็ยังมีปฏิภาณเป็นคุณสมบัติสำคัญยิ่งพระพุทธรูปเจ้าของเราได้ทรงล้างวาทะอุปวาทะของเทพยตามนุษย์ทั้งหลายที่เป็นเลี่ยนหนามหลักต่อพระพุทธศาสนาโดยชอบธรรมแล้วเป็นอันมากและทำให้เห็นว่าผู้ที่เลื่อมใสนับถือพระพุทธศาสนาด้วยยอมจำนนต่อปฏิภาณของพระพุทธรูปเจ้านั้นมีมากพระพุทธรูปเจ้าผู้เป็นพระบรมศาสดาของเราและพระสาวกของพระพุทธรูปเจ้านั้นล้วนแต่เป็นผู้มีปฏิภาณดีทั้งนั้นไม่มีศาสดาใดหรือสาวกของศาสดาใดในโลกจะเสมอเหมือนหรือไล่เลี่ยกันเลยจะเห็นได้ว่าพระพุทธศาสนาถูกชักพอกมาจนบริสุทธิ์สิ้นเชิงแล้วเป็นพระศาสนาที่เปิดโอกาสให้มิผู้รู้ชักใช้ไล่เสียงมาแล้วไม่ใช่เป็นศาสนาที่ไม่มีผู้รู้ได้ชักใช้ไล่เสียงเลยส่วนผลอันเกิดจากความคิดความเห็นความเลื่อมใสก็จักมีเป็นอนเนกอนันต์สุดที่จะพรรณนา^{๑๒}

นวพร เรื่องสกุล กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง “มิลินทปัญหา: กษัตริย์กรีกถาม-พระเถระตอบ” สรุปได้ว่า มิลินทปัญหาเป็นปกรณ์สำคัญในพระพุทธศาสนา เพราะคำตอบไม่ได้ออกนอกกรอบพระธรรมในพระไตรปิฎกเลย เพียงแต่จัดใหม่ โดยดึงเรื่องที่คนทั่วไปที่ไม่ค่อยรู้พระพุทธศาสนามักจะถามออกมาตั้งเป็นคำถาม แล้วท่านก็แต่งคำตอบจากพระไตรปิฎกนั่นเอง เป็นคำตอบที่กระชับและความเปรียบที่คม บางประเทศเทียบมิลินทปัญหาเท่าชั้นพระไตรปิฎกตัวอย่างเช่นพระเจ้ามิลินท์ถาม “จะมีการปฏิสนธิได้หรือ ถ้าไม่มีการเคลื่อนของจิต” พระเถระตอบ “ปฏิสนธิได้แม้จิตไม่เคลื่อน เปรียบเหมือนบุรุษหนึ่งอาจจุดตะเกียงจากตะเกียงผู้อื่น แต่ที่ไม่มีอะไรเคลื่อนจากตะเกียงดวงหนึ่งไปยังตะเกียงอีกดวงหนึ่ง หรือนักเรียนอาจท่องบทกวีที่ครูสอนได้ขึ้นใจ แต่บทกวีนั้นไม่ได้เคลื่อนจากครูไปสู่นักเรียน” พระเจ้ามิลินท์ถาม “ผู้ที่จะไม่เกิดอีกย่อมรู้หรือไม่ว่าตัวเองจะไม่เกิดอีกพระเถระตอบ “ขอถวายพระพร ท่านผู้นั้นย่อมรู้” “รู้ได้อย่างไรหรือ พระคุณเจ้า” “รู้ได้โดยรู้ว่าเหตุและปัจจัยของการเกิดของท่านเองได้ระงับดับสิ้นไปแล้ว เปรียบเหมือนขานาที่ไม่ไถ ไม่หว่าน หรือไม่เก็บเกี่ยวพืชผลย่อมรู้ว่าในยุ้งฉางของตนไม่ได้รับการเติมให้เต็ม”^{๑๓}

^{๑๑}ศรัณย์ เลิศศรีภักษ์มงคล, การวิเคราะห์มิลินทปัญหาเกี่ยวกับปัญหาความไกลแห่งพรหมโลก, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.vcharkarn.com/vblog/88417 [๑๓ สิงหาคม ๒๕๖๐].

^{๑๒}ปุ๋ยแสงฉาย, **พุทธปฏิภาณ**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ลูกศร. ธรรมภักดี, ๒๕๓๐), หน้า ๑๓.

^{๑๓}นวพร เรื่องสกุล(ผู้แปล), **มิลินทปัญหา: กษัตริย์กรีกถาม-พระเถระตอบ**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ปัญญาพลัง, ๒๕๕๙), หน้า ๒๒๔.

แสง จันทร์งาม (ศ.เกียรติคุณ) กล่าวไว้ในหนังสือ **ธรรมในมิลินทปัญหา** สรุปประเด็นถามตอบได้ว่า ปัญหาเรื่องทำบาปโดยรู้ตัวกับทำโดยไม่รู้ตัว พระเจ้ามิลินท์ ตรัสถามมีใจความว่า ท่านเองเคยกล่าวว่าผู้ใดฆ่าสัตว์โดยไม่รู้บาปมีกำลังกล้าย่อมเกิดแก่ผู้นั้น ส่วนในพระวินัยบัญญัติ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า ภิกษุผู้ไม่รู้ตัวฆ่าสัตว์ไม่ต้องอาบัติ ดังนี้ ข้อความทั้ง ๒ ฟังดูขัดแย้ง กันอยู่ พระนาคเสนถวายพระพรตอบว่า ประเด็นทั้ง ๒ มิได้ขัดแย้งกัน เพราะแต่ละประเด็นมีความหมายพิเศษแตกต่างกัน ประเด็นแรกที่ว่าคนฆ่าสัตว์ โดยไม่รู้ว่าเป็นบาป ย่อมได้บาปมากนั้น หมายความว่า คนที่ไม่รู้ว่าอะไรเป็นบุญ อะไรเป็นบาปนั้น ย่อมไม่มีความละเอียดหรือความกลัวต่อบาป ย่อมมีความ ยินดีในบาปอย่างเต็มที่ จึงผลอตัวทำบาปอย่างเต็มที่ เมื่อทำเต็มที่ก็ย่อมจะได้บาป อย่างเต็มที่เปรียบเหมือนคนไม่รู้ว่าถ่านมีไฟร้อน จึงจับถ่านร้อนเต็มมือย่อมจะ ถูกไฟไหม้มากกว่า ส่วนคนที่รู้ว่าเป็นถ่านร้อน เขาจะจับถ่านด้วยความระมัดระวัง ให้เป็นอันตรายแก่มือน้อยที่สุด ส่วนในเรื่องเกี่ยวกับอาบัติของพระนั้น ทรงแบ่งพระวินัยออกเป็น ๒ ประเภท คือสัญญาวิโมกข์ หมายถึงความผิดที่ภิกษุล่วงละเมิดโดยไม่รู้ตัว (สัญญา = ความรู้สึกตัว วิโมกข์ = พ้น) ที่พระตถาคตเจ้าตรัสว่า ภิกษุกระทำความชั่ว โดยไม่รู้ตัว ไม่ต้องอาบัตินั้น ทรงหมายถึงอาบัติประเภทสัญญาวิโมกข์ อีกประการ หนึ่ง คือ โนสัญญาวิโมกข์ ได้แก่ อาบัติที่แม้ไม่รู้ ตัวขณะที่กระทำ ก็ยังต้องอาบัติ เช่น การดื่มสุรา แม้ไม่รู้ว่าเป็นสุรา ดื่มเข้าไปก็ต้องอาบัติ เพราะฉะนั้น กรณีทั้ง ๒ จึงมีจุดมุ่งหมายต่างกัน กรณีแรกใช้กับคนทั่วไป กรณีหลังใช้กับพระวินัยของ พระภิกษุเท่านั้น พระเจ้ามิลินท์ ทรงพอพระทัยในคำตอบของพระนาคเสน^{๑๔}

สมักร บुरาวาส, ได้กล่าวไว้ในหนังสือ **ปรีชาญาณของสิทธัตถะ** สรุปได้ว่า มิลินทปัญหามีลักษณะพิเศษ คือได้ชี้ให้เห็นและสาธยายไว้ปรัชญาพุทธเถรวาทอย่างละเอียดลออยิ่งกว่างานชิ้นใดทางพระพุทธศาสนา ในยุโรปจึงมีนักศึกษพระพุทธศาสนา เช่น Rhys Davids ถือว่าคัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นบทความร้อยแก้วชิ้นเยี่ยมของโลก มีในประเทศฝ่ายเถรวาท เช่น ลังกา, พม่า, ไทยแต่ไทยเรามีสมบูรณที่สุด เคยคิดกันว่าจีนซึ่งเป็นฝ่ายมหายานนั้นไม่มีมิลินทปัญหา แต่ภายหลังก็ปรากฏว่ามีเหมือนกัน^{๑๕}

เสถียร โพธิ์นันทะ, ได้กล่าวไว้ในหนังสือ **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา** สรุปได้ว่า พระเจ้ามิลินท์เป็นกษัตริย์ที่ทำให้พระพุทธศาสนาแผ่ไพศาลในอินเดียเหนือไปถึงเอเชียกลางตามประวัติ

^{๑๔}แสง จันทร์งาม (ศ. เกียรติคุณ), **ธรรมในมิลินทปัญหา**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: saddhadhamma.org [๑๒ ธันวาคม ๒๕๕๙].

^{๑๕}สมักร บुरาวาส, **ปรีชาญาณของสิทธัตถะ**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๓๗), หน้า ๑๙๓.

พระองค์มีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา มาก กล่าว คือพระองค์ทำลายล้างราชวงศ์ยูเครติเดสลง แล้วยกกองทัพเข้ามาทางอินเดีย ตีได้เมืองปัญจาปคัณธาระ สถาปนาเมืองสาละขึ้นเป็นราชธานี และได้ขยายอิทธิพลลงมาถึงตอนเหนือของกลุ่มแม่น้ำคงคอง หลักฐานมีปรากฏในตำนานฝ่ายบาลีและฝ่ายจีนว่า พระองค์มิได้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ได้ขัดขวางพระพุทธศาสนาด้วยพระราชโบายต่าง ๆ เนื่องจากพระองค์เป็นผู้แตกฉานในวิชาไตรเพท และศาสนาปรัชญาต่าง ๆ รวมทั้งพระพุทธศาสนาด้วย จึงได้ประกาศได้ว่าที่กับเหล่าสมณพราหมณ์ รวมไปถึงพระภิกษุทางพระพุทธศาสนาขนาดพระภิกษุสงฆ์พากันอพยพหนีจากเมืองสาละจนหมดสิ้น เหตุการณ์นั้นทำให้เมืองสาละว่างจากพระสงฆ์เป็นเวลา ๑๒ ปี ในช่วงนั้นพระพุทธศาสนาได้เสื่อมรมีลงโดยลำดับ^{๑๖}

๑.๖.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ธีรโชติ เกิดแก้ว ได้ทำวิจัยเรื่อง “มิลินทปัญหาฎีกา : การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์” ผลการวิจัยพบว่า คัมภีร์หลักทางพระพุทธศาสนาที่รู้จักกันเป็นอย่างดีในหมู่ชาวพุทธและผู้สนใจศาสนาก็ คือพระไตรปิฎกนอกจากนี้ยังมีคัมภีร์ชั้นทุติยภูมิมองลงมา คืออรรถกถาฎีกาอนุฎีกาปกรณ์วิเสสและคัมภีร์อื่น ๆ ที่แต่งขึ้นโดยพระมหาเถระผู้มีความรู้แตกฉานในหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา คัมภีร์ที่ผู้วิจัยสนใจที่จะศึกษาวิเคราะห์ คือมิลินทปัญหาฎีกาที่พระมหาตีปิฎกจูฬภักยเถระแต่งขึ้นเพื่ออธิบายศัพท์และข้อความบางตอนในมิลินทปัญหาที่ยังไม่กระจ่างชัดให้ชัดเจนเรียกชื่อตามภาษาบาลีว่ามธุรสตปกาสินิมิลินทปัญหาฎีกาฉบับตัวเขียนที่หอสมุดแห่งชาติจารด้วยอักษรขอมภาษาบาลีฉบับล่องชาด ไม่ตรงกับธรรมดาเลขที่ ๔๑๑๘/๑-๙๓. ๘๙๗. ๖/๑น. (ล. ๑) มีทั้งหมด๘๘ผูกไม่ปรากฏนามผู้สร้างปีที่สร้างและนามผู้จารโดยการปริวรรตมาเป็นภาษาบาลีอักษรไทยและทำการตรวจชำระกับต้นฉบับตัวเขียนอีก๑๐ฉบับแล้วนำมาเทียบเคียงกับคัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกาฉบับที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยปริวรรตมาจากฉบับอักษรโรมันของสมาคมบาลีปกรณ์อีกครั้งหนึ่งคัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกามีประเด็นที่น่าศึกษาวิเคราะห์หลายเรื่องและคัมภีร์นี้ยังไม่มีใครแปลหมดทั้งคัมภีร์จึงน่าจะมีการแปลเป็นภาษาไทยเพื่อให้ผู้สนใจได้ศึกษาเรียนรู้และเข้าใจว่าคัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกามีประวัติความเป็นมาอย่างไรใครเป็นผู้แต่งแต่งขึ้นในสมัยใดแต่งขึ้นด้วยวัตถุประสงค์ใดวิธีการนำเสนอรูปแบบของการประพันธ์เป็นอย่างไรการใช้ภาษาสำนวนโวหารและอรรถกถาทางภาษาเป็นอย่างไรเนื้อหาใน

^{๑๖}เสถียร โปอินันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๙๙.

คัมภีร์กล่าวถึงเรื่องใดขยายหรือแก้ความส่วนใดในมิลินทปัญหาตลอดจนกระทั่งฎีกามิลินทปัญหามีคุณค่าในด้านไหนอย่างไรเป็นต้น^{๑๗}

พระมหาสายเพชรวชิรเวที (หงษ์แพงจิตร) ได้ทำวิจัยเรื่อง “การศึกษาบทบาทและวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระนาคเสนเถระ” ผลการวิจัยพบว่า พระนาคเสนผู้เป็นพระเถระที่เชี่ยวชาญในปริยัติและเป็นพระอรหันต์ผู้บรรลุปฏิสัมภิตา^๔ ได้อธิบายหลักธรรมที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์มิลินทปัญหาอย่างละเอียดและลึกซึ้งพร้อมทั้งยกอุปมาอุปไมยประกอบการอธิบายและยังใช้ปฏิภาณโวหารในการโต้ตอบปัญหากับพระเจ้ามิลินท์จนทำให้พระองค์หมดสิ้นความสงสัยเกิดศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้นการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระนาคเสนเถระทำให้ทราบถึงบทบาทหน้าที่ของนักเผยแผ่ที่ดีที่ต้องมีทั้งปัญญาความรู้ในสิ่งที่ควรรู้สามารถนำมาใช้ในการเผยแผ่เพื่อให้เกิดประโยชน์มากที่สุดและผู้เผยแผ่ต้องมีวัตรปฏิบัติเป็นที่น่าเลื่อมใสจึงจะทำให้ผู้ฟังมีศรัทธาและนำไปปฏิบัติตามความเข้าใจได้เป็นอย่างดีพระนาคเสนมีรูปแบบและวิธีการในการเผยแผ่ที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว คือการใช้ปฏิภาณไหวพริบในการโต้ตอบปัญหาที่หลากหลายกับพระเจ้ามิลินท์ ทั้งที่เกี่ยวกับหลักธรรมในพระพุทธศาสนาที่เป็นพระจริยาวัตรของพระพุทธเจ้าและปัญหาอื่น ๆ โดยทั่วไปผลสืบเนื่องที่ได้ทราบจากการศึกษาวิจัยครั้งนี้ คืออิทธิพลของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระนาคเสนทำให้เกิดการพัฒนาารูปแบบการเผยแผ่ให้มีความน่าสนใจยิ่งขึ้นทั้งในด้านเนื้อหาสาระและวิธีการนำเสนอในการเผยแผ่แต่ละครั้งควรจะให้ผู้ฟังได้รับความแจ่มแจ้งเกิดแรงจูงใจอยากนำไปปฏิบัติและได้รับความเพลิดเพลินด้วยไม่ว่าจะเป็นการเผยแผ่แบบอธิบายรูปเดียวหรือแบบสนทนาโต้ตอบกันล้วนแต่ทำให้ผู้ฟังได้รับประโยชน์มากจึงนับว่าเป็นคุณูปการในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา นอกจากนี้การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระนาคเสนโดยการโต้ตอบปัญหากับพระเจ้ามิลินท์ทำให้เกิดการรวบรวมประมวลหลักธรรมที่มีการอธิบายมีการสนทนาโต้ตอบกันไว้ในคัมภีร์ที่ชื่อว่ามิลินทปัญหาและคัมภีร์นี้ก็ยังเป็นต้นแบบของการนำไปอธิบายอ้างอิงในคัมภีร์รุ่นหลังอีกหลายคัมภีร์^{๑๘}

พระมหาวิสิษฐ์ปัญญาทตโน ได้ทำวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอุปมาอุปไมยในมิลินทปัญหา” พบว่าคัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นเรื่องราวการโต้ตอบปัญหาระหว่างพระเจ้ามิลินท์ผู้ถามกับพระนาคเสนผู้ตอบเป็นคัมภีร์ที่สำคัญยิ่งคัมภีร์หนึ่งในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทพระอรหันตเถระ

^{๑๗}ธีรโชติ เกิดแก้ว, “มิลินทปัญหาฎีกา: การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ดุสิตบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑๒๗.

^{๑๘}พระมหาสายเพชรวชิรเวที (หงษ์แพงจิตร), “การศึกษาบทบาทและวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระนาคเสนเถระ”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ก.

จารย์ในลังกาโดยเฉพาะพระพุทธโฆษาจารย์มักอ้างอิงข้อคิดเห็นในคัมภีร์นี้เป็นหลักฐานยืนยันการตีความหมายพุทธธรรมในงานของท่านคัมภีร์มิลินทปัญหามีคุณค่าทั้งในด้านเนื้อหาสาระที่สอดคล้องตามบาลีพระไตรปิฎกและในด้านอรรถรสแห่งวรรณคดีบาลีเป็นคัมภีร์พุทธปรัชญาที่มีลีลาการดำเนินเรื่องที่ชวนติดตามเช่นเดียวกับบทสนทนาของพลาโต (Dialogues of Plato) ลักษณะเด่นของคัมภีร์คือการใช้อุปมาอุปไมยปัญหาที่ไม่ชัดเจนก็ทำให้ชัดเจนสิ่งที่เป็นนามธรรมก็สามารถนำมาเปรียบเทียบให้เป็นรูปธรรมได้อย่างชัดเจน^{๑๙}

ศิรินทร์ หินคง ได้ทำวิจัยเรื่อง การศึกษาเรื่องมิลินทปัญหาล้านนา ผลการวิจัยพบว่ามิลินทปัญหาล้านนาพบต้นฉบับแพร่กระจายตามจังหวัดต่าง ๆ ในเขตภาคเหนือ ต้นฉบับที่พบมีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑จนถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๕ ต้นฉบับที่พบสามารถแบ่งได้เป็น ๓ประเภท ได้แก่ ฉบับภาษาบาลี ฉบับนิสสัย และฉบับโวหาร ซึ่งมีจำนวนมากที่สุด จากการศึกษามิลินทปัญหาล้านนา พบว่าต้นฉบับภาษาบาลี แต่ส่วนที่ต่าง คือ จำนวนและเนื้อหาของปัญหา ฉบับภาษาบาลีพบปัญหาเพียง ๓๘ข้อ โดยชื่อปัญหาของล้านนานั้น พบว่านิยมสร้างศัพท์โดยนำสิ่งที่นำมาอุปมาและเนื้อเรื่องในเรื่องมาตั้งเป็นชื่อปัญหา และนิยมตัดชื่อปัญหาที่ยาวให้สั้นลง เนื้อหาที่พบในมิลินทปัญหาล้านนา เป็นเรื่องและหลักธรรมพื้นฐานในพระพุทธศาสนา ได้แก่ เรื่องพระพุทธเจ้า เรื่องบุญบาป เรื่องโลก สังสารวัฏฏ์ ผู้เรียบเรียงมิลินทปัญหาล้านนามีการขยายความเพื่อให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้นเพื่อให้เหมาะสมกับการใช้แสดงธรรมเทศนา^{๒๐}

ธนิดา ปัทมพรพงศ์ ได้ทำวิจัยเรื่อง วาทวิเคราะห์เรื่องมิลินทปัญหาล้านนา ผลการวิจัยพบว่าการ์ตูนแอนิเมชันเรื่องมิลินทปัญหามีการเรียงลำดับเนื้อหาสาระตามตัวละครหลักแล้วเพิ่มเหตุการณ์แทรกระหว่าง การบูชาวิสาขนาของตัวละคร ซึ่งถือเป็นเหตุการณ์หลัก โดยเหตุการณ์ที่เพิ่มเติมลงไปในการ์ตูนส่วนใหญ่ไม่มีความเกี่ยวข้องกับเนื้อหาการบูชาวิสาขนา นอกจากนี้มีการเพิ่มตัวละคร มาก และเหตุการณ์ที่เกิดในยุคสมัยเดียวกับพระเจ้ามิลินท์ ซึ่งเหล่านี้ใช้ความสัมพันธ์เชิงเวลา และข้อมูลทางประวัติศาสตร์ มาประกอบกันสร้างเป็นเหตุการณ์รองซึ่งเพิ่มเติมเข้ามาในเนื้อเรื่องฉบับการ์ตูน กลุ่มผู้รับสารในการวิจัยครั้งนี้ กลุ่มบุคคลทั่วไปผู้รับการ์ตูนมิลินท

^{๑๙}พระมหาวิสิษฐ์ปญญาวฑฒโน(กฤษวี), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอุปมาอุปไมยในมิลินทปัญหาล้านนา”, **พุทธศาสนมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๑.

^{๒๐}ศิรินทร์ หินคง, “การศึกษาเรื่องมิลินทปัญหาล้านนา”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาภาษาและวรรณกรรมล้านนา**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๕๑), หน้า ๑๘๑.

ปัญหา มีความเข้าใจเนื้อเรื่องของการ์ตูน แต่กลุ่มตัวอย่างบางส่วนยังไม่สามารถเข้าใจได้อย่างลึกซึ้ง บุคคลที่สามารถเข้าใจได้ เป็นผู้ที่เคยอ่านหนังสือมิลินทปัญหามาก่อน กลุ่มที่สองจากการสัมภาษณ์ กลุ่ม Focus group interview ของนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๓ พบว่า กลุ่มตัวอย่างทั้งหมดสามารถจดจำเนื้อเรื่องการ์ตูน และตัวละครต่าง ๆ ได้ และสามารถนำข้อคิดหรือแนวปฏิบัติตนของตัวละครในเรื่องไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้อย่างเหมาะสม แต่ในด้านความเข้าใจกลับพบว่าไม่ได้มีความเข้าใจที่ลึกซึ้ง สำหรับด้านเทคนิคแอนิเมชัน กลุ่มตัวอย่างทั้งสองกลุ่ม มีความชอบและประทับใจด้านเทคนิค การออกแบบแอนิเมชันทำได้สวยงาม เหมาะสมลงตัว แต่บทเรื่องมิลินทปัญหา พบว่า ผู้เขียนบทยึดตัวบทต้นฉบับเอาไว้ ทำให้ยากแก่การเข้าใจของกลุ่มตัวอย่างผู้รับสารที่ไม่เคยศึกษาเรื่องมิลินทปัญหา หรือมีความรู้เรื่องธรรมะมาก่อน^{๒๑}

พีระวิศว์ พูลเขตรวิทย์, ได้ทำการวิจัยเรื่องวรรณกรรมของเสกสรรค์ ประเสริฐกุล: การศึกษาเชิงอภิปรายพบว่า แนวคิดด้านอภิปรายในวรรณกรรมของเสกสรรค์ ประเสริฐกุล เป็นแบบทวินิยม ในลักษณะของพุทธปรัชญา คือ ยอมรับการมีอยู่จริง และคุณค่าของสสาร และอสสาร แต่เห็นว่าอสสารเป็นความจริงแท้ที่ดำรงอยู่ในมิติที่สูงกว่า ซึ่งสามารถเข้าถึงด้วยจิตที่สงบนิ่งเห็นความจริงแท้ของสรรพสิ่งที่เชื่อมโยงเป็นหนึ่งเดียวกัน มีความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ไม่มีสิ่งใดเป็นตัวตนที่แท้จริงนอกเหนือไป จากองค์รวมของเอกภพ คุณค่าที่แท้จริงของมนุษย์ คือการเข้าถึงความจริงแท้ด้วยจิตที่สงบนิ่งเป็นอิสระจากความยึดมั่นในอดีต ดำเนินชีวิตบนหนทางที่ถูกต้อง สอดคล้องกับวิถีธรรมชาติ อันจะนำสันติสุขที่แท้จริงมาสู่ตนเองและสังคม วรรณกรรมของเสกสรรค์ ทำให้เห็นถึงปัจจัย และพัฒนาการของแนวคิดทางอภิปรายที่ หล่อหลอมจากวิถีชีวิต การใคร่ครวญ ประสบการณ์ชีวิต และการพิจารณาธรรมชาติ เพื่อเข้าถึงจิตวิญญาณที่ยิ่งใหญ่ผานเป็นหนึ่งเดียวกับวิถีธรรมชาติ และใช้เป็นแนวทางในการแก้ปัญหาสังคมเพื่อนำไปสู่วิถีชีวิตและวิถีสังคมที่มีความสงบสุขอย่างแท้จริง^{๒๒}

พระมหาสมปอง จนทวโส (ยุงรัมย์) ได้ทำวิจัยเรื่องการศึกษาเปรียบเทียบ ธรรมชาติของมนุษย์ในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาของอริสโตเติล พบว่า แนวคิดของอริสโตเติลมีทั้งประเด็นที่เหมือนกันและแตกต่างกันกับแนวคิดของพุทธปรัชญาเถรวาท สรุปสาระสำคัญได้ ดังนี้ ทั้งอริสโตเติล

^{๒๑}ธนิดา ปัทมพรพงศ์, “วาทวิเคราะห์เรื่องมิลินทปัญหา”, *วิทยานิพนธ์นิเทศศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒), หน้า ก.

^{๒๒}พีระวิศว์ พูลเขตรวิทย์, “วรรณกรรมของเสกสรรค์ ประเสริฐกุล: การศึกษาเชิงอภิปราย”, *วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๕๑), หน้า ก.

และพุทธปรัชญาเถรวาทเห็นเหมือนกันว่า (๑) มนุษย์เป็นสัตว์ที่เกิดมาจาก ๒ องค์ประกอบ คือ ส่วนที่เป็นสสารหรือรูป (กาย) และส่วนที่เป็นอสสารหรือนาม (จิตหรือวิญญาณ) (๒) กายของมนุษย์ประกอบขึ้นจากหน่วยพื้นฐานที่เรียกว่า ธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม (๓) มนุษย์รับรู้โลกภายนอกผ่านประสาทสัมผัส ประสาทสัมผัสแต่ละอย่างจะมีอารมณ์หรือวัตถุที่เป็นของเฉพาะตน (๔) จิตหรือวิญญาณของมนุษย์มีอยู่จริงโดยอาศัยร่างกายเป็นที่อยู่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีรูปร่างเป็นนามธรรมมีความสัมพันธ์กับร่างกายและมีความสำคัญกว่าร่างกาย (๕) มนุษย์มีจิตหรือวิญญาณเป็นธรรมชาติพิเศษประจำชีวิต และมีศักยภาพสูงในการฝึกฝนพัฒนาตนเอง (๖) มนุษย์เป็นสัตว์ที่มีปัญญาหรือมีเหตุผลในการดำเนินชีวิต (๗) ธรรมชาติของร่างกายมนุษย์มีการเปลี่ยนแปลง ไม่สามารถดำรงอยู่ในภาวะเดิมตลอดไปได้ (อนิจจตา) และถูกบีบคั้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในอยู่ตลอดเวลา (ทุกขตา) (๘) มนุษย์เป็นสัตว์ที่ต้องเกี่ยวข้องกับสังคมมีสังคมมาแต่กำเนิด เพราะมนุษย์เป็นสัตว์ที่มีสัญชาตญาณทั้งฝ่ายสูง และฝ่ายต่ำคอยเป็นแรงผลักดันให้ต้องเกี่ยวข้องกับสังคม (๙) มนุษย์ควรแสดงพฤติกรรมที่ดีต่อผู้อื่นและสังคมควรมีมิตรภาพต่อคนรอบข้างทั้งนี้เพื่อการอยู่รวมกันอย่างสงบสุข^{๒๓}

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ที่มุ่งศึกษาถึงการวิเคราะห์ลักษณะทางอภิปรัชญาในมิลินทปัญหา โดยกำหนดวิธีการดำเนินการวิจัยไว้ดังนี้

๑.๗.๑ รูปแบบการวิจัย

การวิจัยเรื่องการศึกษาวิเคราะห์ลักษณะทางอภิปรัชญาที่ปรากฏในมิลินทปัญหาเป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary research) โดยมีวิธีการเก็บและรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร ตำรา บทความวิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ได้กำหนดขั้นตอนการวิจัยไว้ ดังนี้

๑.๗.๒ ขั้นรวบรวมข้อมูล

ก. รวบรวมข้อมูลเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) คือ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ และคัมภีร์มิลินทปัญหาฉบับมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๒๘

^{๒๓}พระมหาสมปอง จนทวีส (ยุงรัมย์), “การศึกษาเปรียบเทียบธรรมชาติของมนุษย์ในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาของอริสโตเติล”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ก.

ข. รวบรวมข้อมูลเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) คือ เอกสาร งานวิจัย งานสารนิพนธ์ วิทยานิพนธ์ ตำรา และบทความทางวิชาการ ที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๓ การตรวจสอบข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูล

ก. แยกแยะและจัดหมวดหมู่ข้อมูลจากเอกสารที่ได้มาทั้งหมด

ข. การตรวจสอบแหล่งที่มาของข้อมูล ผู้วิจัยได้ทำการตรวจสอบข้อมูลเกี่ยวกับสารัตถะแห่งอภิปรายเกี่ยวกับจิต เจตสิก รูป นิพพาน จากแหล่งข้อมูล ๓ ด้าน ประกอบด้วย ๑) พระอภิธรรมปิฎก ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ ๒) คัมภีร์มิลินทปัญหา ฉบับมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๒๘ และ ๓) เอกสารวิชาการและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในเรื่อง จิต เจตสิก รูป นิพพาน แล้วเห็นว่าข้อมูลที่ตรงและสอดคล้องกันอย่างมีนัยสำคัญ

ค. วิเคราะห์ข้อมูล ในด้านต่าง ๆ อย่างเป็นระบบ

ง. เปรียบเทียบข้อมูล ลักษณะที่เหมือนกันและแตกต่างกัน

จ. วิเคราะห์ข้อมูลด้วยวิธีการพรรณนาวิเคราะห์ตามหลักอุปนัยวิธี

๑.๗.๔ การสรุปผล และอภิปรายผลการวิจัย

ผู้วิจัยนำผลการวิจัยจากขั้นตอนที่ ๑ และ ขั้นตอนที่ ๒ มาสรุปผลการวิจัยให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ทั้ง ๓ ข้อที่ได้ตั้งไว้นั้นตามลำดับ และหาความสอดคล้องกับเอกสาร ตำรา หนังสือ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องแล้วนำเสนอผลสรุปการวิจัยต่อไป

๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับ

๑.๘.๑ ได้ความรู้เกี่ยวกับอภิปรายที่ปรากฏในอภิธรรมปิฎก

๑.๘.๒ ได้รู้ถึงลักษณะแห่งสารัตถะอภิปรายในคัมภีร์มิลินทปัญหา

๑.๘.๓ ได้ผลการสังเคราะห์สารัตถะแห่งอภิปรายในมิลินทปัญหาที่สอดคล้องกับ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ในอภิธรรมปิฎก

๑.๘.๔ ผลการวิจัยฉบับสมบูรณ์จะเป็นข้อสารสนเทศสำหรับผู้สนใจในการศึกษาเกี่ยวกับมิลินทปัญหาในมิติของอภิปรายต่อไป

๑.๙ กรอบแนวคิดในการวิจัย (Conceptual Framework)

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับอภิปรายที่ปรากฏในสารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหาผู้วิจัยได้สังเคราะห์เป็นกรอบแนวคิดเพื่อการวิจัยดังนี้

สารัตถะอภิปรายแห่ง
อภิธรรมปิฎก
ประกอบด้วย

๑. จิต ได้แก่ กุศลจิต
อกุศลจิต และอัพยาตจิต,
๒. เจตสิก ได้แก่ เจโตยุตต
ลักษณะ ๔ ลักษณะ คือ

๑) เอกุปาทะ
๒) เอกนิโรธ
๓) เอกาลัมพะนะ
๔) เอกวาอุกะ

๓. รูป ได้แก่
๑) รูปสมุทเทสนัย
(มหาภูตรูป,อุปาทายรูป)

๒) รูปวิภาคนัย,
๓) รูปสมุฏฐานนัย,
๔) รูปกลาปนัย,
๕) รูปวัตติกมนัย

๔. นิพพานได้แก่

๑) สันติลักษณะ,
๒) สอุปาทิเสสนิพพาน,
๓) อนุปาติเสสนิพพาน,
๔) สุญญตนิพพาน,
๕) อนิมิตตนิพพาน,
๖) อัปปนิหตนิพพาน

สารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินท
ปัญหา

๑. สารัตถะแบ่งเป็น ๖ ส่วน
ดังนี้

๑) บุพกรรมของพระนาค
เสนและพระเจ้ามิลินท์
๒) ปัญหาเงื่อนไข
๓) ปัญหาสองเงื่อนไข
๔) เรื่องที่รู้โดยอนุมาน
๕) ลักษณะแห่งธรรมต่างๆ
๖) เรื่องที่จะพึงทราบด้วย
อุปมา

๒. สารัตถะที่เกี่ยวข้อง
กับปริมัตถธรรมได้แก่ จิต
เจตสิก รูป และนิพพาน ที่
ปรากฏอยู่ทั่วไปในการถาม-
ตอบปัญหาระหว่างพระยามิ
ลินท์กับพระนาคเสน

การวิเคราะห์อภิปราย
ในสารัตถะแห่งมิลินท
ปัญหาประกอบด้วย

๑) มิลินทปัญหาที่
เกี่ยวกับปริมัตถธรรมทั้ง ๔
(จิต เจตสิก รูป และ
นิพพาน),

๒) มิลินทปัญหาที่
เกี่ยวกับปริมัตถธรรม ๓
(จิต เจตสิก รูป),

๓) มิลินทปัญหาเกี่ยวกับ
จิต และเจตสิก,

๔) มิลินทปัญหาเกี่ยวกับ
นิพพาน โดยมีลักษณะการ
ถาม-ตอบปัญหาที่ปรากฏ
ในมิลินทปัญหา

บทที่ ๒

แนวคิดอภิปรัชญาในอิทธิธรรมปิฎก

ในบทนี้ผู้วิจัยจะกล่าวถึงแนวคิด ทฤษฎีทางอภิปรัชญา ซึ่งอภิปรัชญาถือเป็นสาขาหนึ่งของปรัชญามีสาระที่เกี่ยวข้อถึงสิ่งที่อยู่เหนือประสาทสัมผัส โดยผู้วิจัยได้กำหนดประเด็นที่จะวิจัยไว้ดังนี้

๒.๑ แนวคิดทางปรัชญา

๒.๒ ทฤษฎีอภิปรัชญา

๒.๓ อภิปรัชญาในอิทธิธรรมปิฎก

๒.๓.๑ จิต

๒.๓.๒ เจตสิก

๒.๓.๓ รูป

๒.๓.๔ นิพพาน

๒.๔ สรุป

๒.๑ แนวคิดทางปรัชญา

แนวคิดทางปรัชญาเป็นสิ่งที่มีการดำรงอยู่ของมนุษย์ เพราะมนุษย์มีสภาพที่แตกต่างจากสัตว์ทั่วไปที่สามารถคิดในเชิงเหตุผลได้ เหตุผลนี้เองเป็นคุณสมบัติประจำตัวของมนุษย์ ทำให้มนุษย์เหนือกว่าสัตว์โลกทั้งหลาย ดังนั้นในชีวิตของมนุษย์จึงมีคำถามหรือความสงสัยเกิดขึ้นมากมาย แม้แต่คำถามที่อยู่เหนือประสบการณ์มนุษย์เอง เช่น คนเรามาจากไหน ตายแล้วไปไหน วิญญาณหลังจากตายมีหรือไม่ เป็นต้น คำถามเหล่านี้ล้วนเป็นหน้าที่ของปรัชญาที่จะตามค้นหาคำตอบหรือเหตุผลมาอธิบาย ซึ่งการแสวงหาเหตุผลหรือหลักความจริงนี้เองเป็นกระบวนการเกิดขึ้นของปรัชญาดังนั้นการเรียนรู้วิชาปรัชญาจึงเป็นการเพิ่มพูนความรู้ในภาพรวมของทุกสาขาวิชา เพราะ

ปรัชญาเป็นต้นกำเนิดของสรรพศาสตร์ทั้งหลาย เป็นวิชาที่พยายามแสวงหาเหตุผลเพื่อแสดงทัศนะต่อชาวโลก ทั้งยังพยายามเข้าถึงแก่นแท้ของจักรวาลที่สลับซับซ้อนเกินประสบการณ์มนุษย์จะเข้าถึงได้^๑ แนวคิดทางปรัชญาจะมีมิติของการโต้แย้งเกี่ยวกับปัญหาพื้นฐานต่าง ๆ เช่น ความเชื่อทางศาสนา ค่านิยม และคุณค่าของชีวิต ศีลธรรม ศิลปะ เป็นต้น ซึ่งปัญหาเหล่านี้เป็นพื้นฐานที่ไม่มีใครจะหนีพ้นได้ ทั้งนี้เพราะจุดยืนที่มนุษย์มีต่อปัญหาเหล่านี้จะเป็นพื้นฐานทำให้ทัศนะที่เกี่ยวกับ มนุษย์ โลก สังคม แตกต่างกันไป แม้ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ก็ไม่สามารถพิสูจน์ได้ว่าทัศนะใดถูกหรือผิด มนุษย์จึงจำเป็นต้องยึดแนวคิดใดแนวคิดหนึ่งเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ แต่บางครั้งมนุษย์ก็ต้องการพิสูจน์ข้อเท็จจริงในสิ่งที่ตนเชื่อถือยึดเหนี่ยวนั้น ซึ่งประเด็นนี้ทำให้ปรัชญาเข้ามามีส่วนร่วม โดยทำให้ความเชื่อของมนุษย์เป็นระบบ เห็นโลกทัศน์ของตนเองชัดเจนยิ่งขึ้น โดยใช้วิธีการวิเคราะห์ สังเคราะห์ วิพากษ์ วิจาร์ณ เป็นตัวกำหนดทิศทางของชีวิตแต่ละคน เปรียบเหมือนเรือที่แล่นอยู่กลางทะเล ซึ่งจะต้องมีจุดหมายปลายทาง และเรือจะไปถึงจุดหมายได้ก็ต้องอาศัยเครื่องยนต์ และเข็มทิศ นาวาชีวิตก็เช่นกัน ความรู้ เป็นเหมือนเครื่องยนต์เป็นแรงผลักดันให้เคลื่อนไป โลกทัศน์เป็นตัวชี้ทาง และกำหนดทิศทางให้มนุษย์ดำเนินไปได้อย่างถูกต้อง^๒

๒.๑.๑ ความหมายของปรัชญา

คำว่าปรัชญาพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นธำรงฯ ประพันธ์ทรงบัญญัติขึ้นจากคำว่า Philosophy คำว่า “ปรัชญา” มาจากภาษาสันสกฤต๒คำ คือปรแปลว่ารอบหรือประเสริฐกับคำว่าชญาซึ่งแปลว่าความรู้เมื่อนำเอา๒คำมารวมกันจึงกลายเป็นปรัชญาดังนั้นปรัชญาหมายถึงความรอบรู้หรือความรู้อันประเสริฐ

ในภาษาอังกฤษคำว่า “Philosophy” มาจากรากศัพท์ภาษากรีก๒คำ คือPhilosแปลว่า Love (รัก) กับคำว่า Sophia ซึ่งแปลว่า Wisdom (ความรู้) เมื่อนำเอา๒คำมารวมกันจึงกลายเป็น Philosophy ดังนั้นปรัชญาความหมายตามรากศัพท์ภาษาอังกฤษจึงหมายถึงรักในความรู้หรือรักที่จะเรียนรู้ (Philosophy is love of wisdom) เราจะเห็นได้ว่าการให้ความหมายของปรัชญาตามรากศัพท์ภาษาไทยกับรากศัพท์ภาษาอังกฤษซึ่งเป็นการแปลความหมายตามพยัญชนะระหว่างคำว่า Philosophy กับคำว่าปรัชญาสองคำนี้มีความหมายไม่ตรงกันคำว่า Philosophy แปลว่ารักในความรู้หรือรักที่จะเรียนรู้ซึ่งหมายถึงความอยากรู้อยากเห็นเมื่อเกิดการอยากรู้อยากเห็นก็จะมีนิสัยเสาะ

^๑ J.N.Sinha, *Introduction to Philosophy*, (Calcutta: New central book agency, 1998), p. 1.

^๒วิทย์ วิศทเวทย์, *ปรัชญาเบื้องต้น*, (กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๐), หน้า ๒๕.

แสวงหาความจริงเกี่ยวกับเรื่องที่ยากรู้ยากเห็นจนกระทั่งได้ความจริงอันสูงสุด (Ultimate reality) ดังนั้นคำว่า Philosophy จึงหมายถึงกระบวนการในการค้นหาความจริงส่วนคำว่าปรัชญาแปลว่า ความรอบรู้หรือความรู้อันประเสริฐซึ่งหมายถึงความรู้ที่เกิดขึ้นหลังจากการค้นหาความจริงได้แล้วจึงถือว่าเป็นความรู้อันประเสริฐอย่างไรก็ตามถึงแม้คำทั้งสองจะมีความหมายไม่ตรงกันโดยนัยแห่งรูปศัพท์แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าขัดแย้งกันเพียงแต่ Philosophy เน้นกระบวนการในการค้นหาความจริงส่วนปรัชญาเน้นผลอันเกิดจากกระบวนการค้นหาความจริง^๓

รวมความว่าปรัชญาเป็นเรื่องของความจริงการแสวงหาความจริง (Seeking truth) และความจริงที่ค้นพบแล้ว (Truth sought) สิ่งเหล่านี้ล้วนอยู่ในขอบข่ายของปรัชญาทั้งสิ้นหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งปรัชญาเป็นเรื่องเกี่ยวกับความจริงสองขั้นตอน คือขั้นตอนแสวงหาความจริงกับขั้นค้นพบความจริงในขั้นแสวงหาความจริงนั้นมนุษย์มีความสงสัยจึงตั้งคำถามแล้วคิดหาคำตอบอย่างมีเหตุผล เราเรียกขั้นตอนนี้ว่าการคิดแบบปรัชญา (Philosophical thinking) ซึ่งตรงกับความหมายตามรากศัพท์ภาษาอังกฤษ ส่วนขั้นที่สองเป็นผลสืบเนื่องมาจากการแสวงหาความจริงกล่าว คือในที่สุดมนุษย์ก็ได้ค้นพบคำตอบเกี่ยวกับความจริงซึ่งเราเรียกคำตอบที่ได้นี้ว่าความรู้เชิงปรัชญา (Philosophical knowledge) ซึ่งตรงกับความหมายตามรากศัพท์ภาษาไทยถึงแม้ปรัชญาจะมีสองขั้นตอนแต่ทั้งสองขั้นตอนก็มีความสัมพันธ์กันจนแยกไม่ออกถ้าพูดถึงขั้นตอนหนึ่งก็จะมองไปถึงอีกขั้นตอนหนึ่งและขั้นตอนทั้งสองต่างก็เป็นปรัชญาเหมือนกันซึ่งเปรียบได้กับเหรียญบาทสองด้าน คือไม่ว่าเราจะมองจากด้านก้อยหรือด้านหัวก็เป็นเหรียญบาทเหมือนกันกับปรัชญาก็เช่นเดียวกันไม่ว่าเราจะมองตรงกระบวนการค้นหาความจริงหรือผลลัพธ์ที่ได้จากการค้นหาความจริงเราก็ถือว่าเป็นปรัชญาเหมือนกัน ดังนั้นความหมายของปรัชญาที่กล่าวมาข้างต้นนั้นจึงสรุปได้ ๒ ความหมาย ดังนี้

๑) ปรัชญา หมายถึง กระบวนการในการค้นหาความจริงกล่าว คือเมื่อใดมนุษย์เกิดความสงสัยและยังไม่รู้ความจริงย่อมเกิดความอยากรู้อยากเห็นและเมื่อเกิดความอยากรู้อยากเห็นจึงต้องมีการค้นคว้าพิสูจน์ทดลองค้นหาสิ่งที่ยังไม่รู้เพื่อให้รู้หรือค้นหาสิ่งที่ยังหาข้อยุติไม่ได้ถ้าสิ่งใดหาข้อยุติได้แล้วหรือหาความจริงได้แล้วก็จะกลายเป็นศาสตร์อื่นไปทันทีที่ความหมายตามนัยนี้ปรัชญาก็ คือเป็นบ่อเกิดของศาสตร์ทั้งหลายหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าศาสตร์ทุกศาสตร์ในโลกนี้เกิดมาจากปรัชญาดังที่ กองต์กล่าวไว้ว่า “ปรัชญาเป็นศาสตร์ของศาสตร์ทั้งหลาย” (Philosophy is Science of Sciences) วิจิตรศรีสอ้านก็ได้กล่าวถึงปรัชญาในลักษณะนี้ว่า “จุดมุ่งหมายสำคัญของปรัชญา คือการแสวงหา

^๓ ประยูรธมมจิตโต, ปรัชญากรีก: บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๔๔), หน้า ๔.

ความจริงเพื่ออธิบายปรากฏการณ์ต่าง ๆ ทั้งที่เป็นนามธรรมและรูปธรรมของสรรพสิ่งทั้งหลายในจักรวาล”

๒)ปรัชญา หมายถึงแนวคิดระบบความเชื่อทฤษฎีหรือเป้าหมายที่วางเอาไว้เพื่อเป็นแนวทางในการปฏิบัติปรัชญาตามความหมายนี้ปรัชญาเปรียบเสมือนแผนที่ที่ใช้สำหรับในการเดินทางเพื่อนำไปสู่จุดมุ่งหมายปลายทางได้อย่างรวดเร็วและถูกต้อง^๔

๒.๑.๒ ความแตกต่างระหว่างปรัชญากับPhilosophy

คำว่า Philosophy แปลว่า ปรัชญา แต่ในด้านรูปศัพท์หรือรากศัพท์ที่แท้จริง คำว่า Philosophy กับคำว่าปรัชญามีความหมายแตกต่างกันมาก ดังนี้

๑) Philosophy มาจากภาษากรีกว่า Philosแปลว่า ความรัก หรือ ความสนใจ กับ คำว่า Sophia แปลว่า ความรู้ หรือปัญญา ดังนั้น Philosophy จึงแปลว่า ความรักหรือความสนใจในความรู้หรือในปัญญา

๒) ปรัชญา มาจากภาษาสันสกฤตว่า ปร แปลว่า รอบ,ประเสริฐ กับคำว่า ชญา แปลว่า รู้ ดังนั้น ปรัชญา จึงแปลว่า ความรอบรู้ หรือ ความรู้อันประเสริฐ

๓) Philosophy เป็นภาษาทางตะวันตก เกิดขึ้นครั้งแรกในประเทศกรีก ส่วนปรัชญาที่เป็นภาษาทางตะวันออก เกิดขึ้นครั้งแรกที่ประเทศอินเดีย

๔) Philosophy แปลว่า รัก หรือความสนใจในความรู้หรือในปัญญา ทั้งนี้เพราะความรู้หรือปัญญาเป็นของพระเจ้าแต่เพียงผู้เดียว ส่วนปรัชญา แปลว่า ความรู้อันประเสริฐ ความรู้รอบมนุษย์เราสามารถรู้รอบหรือมีความรู้ที่ประเสริฐนี้ได้

อย่างไรก็ตามจากเหตุผลที่แสดงมานี้พอชี้ให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่า Philosophy และปรัชญาว่ามีความแตกต่างกัน และยังมีเหตุผลอื่น ๆ ที่นำมาสนับสนุนเพื่อให้เห็นความแตกต่างอย่างชัดเจน ดังนี้

๑) ในแง่ของบุคคลผู้ให้กำเนิดหรือผู้ค้นพบ ปรัชญาตะวันตก (Philosophy) ส่วนมากเกิดจากแนวความคิดของบุคคลทั่วไป ส่วนปรัชญาตะวันออก ส่วนมากจากแนวความคิดของนักบวช

๒) ปรัชญาตะวันตกเกิดจากการใช้ความคิดตามหลักตรรกะ ส่วนปรัชญาตะวันออกเกิดจากการได้สมาธิด้วยการฝึกใจ แล้วเกิดการตรัสรู้หรือรู้แจ้ง

^๔อ้างแล้ว.

๓) ปรัชญาตะวันตกมุ่งเข้าหาโลกหรือสังคมบางทฤษฎีได้วางกฎการเมืองช่วยทำให้เกิดการปฏิบัติ สร้างความเป็นอภิมนุษย์ (Super Man) ขึ้นในตน ส่วนปรัชญาตะวันออกมีลักษณะที่จะมุ่งให้ผู้ปฏิบัติหลีกเลี่ยงจากโลกีย์ ไม่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนวุ่นวายแก่โลก ส่งเสริมให้โลกมีสันติธรรมและสงบสุขอย่างยิ่ง

๔) ปรัชญาตะวันตกมุ่งหนักไปในทางสมัชชภาพ หรือสากลจักรวาล ส่วนปรัชญาตะวันออกมุ่งเน้นไปในส่วนของปัจเจกบุคคล

๕) ปรัชญาตะวันตกมุ่งให้ผู้ปฏิบัติตกอยู่ในโลกีย์ปัญญา อันเป็นปัญญาขั้นต่ำ ส่วนปรัชญาตะวันออกมุ่งเพื่อให้ผู้ปฏิบัติเข้าถึงความจริงอย่างแท้จริง (Ultimate reality) อันเป็นปัญญาขั้นโลกุตตระ

๖) ปรัชญาตะวันตกเน้นหนักในทางวัตถุนิยมเป็นส่วนมาก ส่วนปรัชญาตะวันออกเน้นหนักในด้านจิตนิยมหรือวิญญาณนิยมส่วนมาก^๔

๒.๑.๓ การนิยามความหมายของนักปรัชญา

การนิยามความหมายของคำว่า “Philosophy” มีลักษณะตามที่กล่าวมาแล้วเฉพาะตอนต้นของสมัยกรีกเท่านั้น ต่อมาความหมายของปรัชญาได้มีการเปลี่ยนแปลงไปตามลักษณะของแนวความคิด และสภาวะแวดล้อม

นักปรัชญาบางคน ให้ความหมายอันแท้จริงของปรัชญาว่า หมายถึงหลักแห่งความรู้และความจริงอันสูงสุด อันเป็นอันติมะ ส่วนนักปรัชญาบางกลุ่มก็นิยามความหมายว่า ปรัชญา คือความรู้ที่สากลและจำเป็น (Universal and Necessary Knowledge) ที่บอกว่าเป็นความรู้ที่สากล (Universal Knowledge) เพราะเป็นความรู้ที่ใช้อธิบายทุกสิ่งทุกอย่างได้ ที่บอกว่าเป็นความรู้ที่จำเป็น (Necessary Knowledge) เพราะเป็นความรู้ที่จำเป็นต้องรู้และจำเป็นสำหรับสรรพวิชา เนื่องจากวิชาทั้งปวงต้องมีปรัชญาเป็นหลัก

ด้วยเหตุที่ปรัชญามีลักษณะกว้างมาก จึงมีนักปรัชญาและนักภาษาศาสตร์หลายท่าน ตั้งแต่สมัยโบราณ จนกระทั่งปัจจุบัน ที่พยายามจะนิยามความหมาย หรือให้ข้อจำกัดความของคำว่า “ปรัชญา” เอาไว้ อาทิเช่น

^๔ บุญมี แทนแก้ว, **ปรัชญาฝ่ายบูรพาทิศ**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๕), หน้า

เพลโต (Plato) กล่าวว่า “ปรัชญา คือการศึกษาหาความรู้เรื่องสิ่งที่เป็นนิรันดรและความเป็นจริงของสิ่งเหล่านั้น หรือธรรมชาติที่แท้จริงของสิ่งทั้งหลาย กล่าว คือปรัชญามุ่งที่จะให้รู้สิ่งที่เป็นนิรันดรและธรรมชาติแท้จริงของสิ่งทั้งหลาย”

อริสโตเติล (Aristotle) กล่าวว่า “ปรัชญา เป็นศาสตร์ที่ค้นคว้าหาความแท้จริงของสิ่งที่มีอยู่โดยตัวเอง”

ค่านท์ (Immanuel Kant) กล่าวว่า “ปรัชญา คือศาสตร์ที่ว่าด้วยความรู้และการวิเคราะห์วิจารณ์หรือการตรวจสอบความรู้”

เจมส์ (William James) กล่าวว่า “ปรัชญา คือหลักการที่ใช้อธิบายความเป็นมาของสิ่งทั้งปวง โดยไม่มีการยกเว้น”

คองท์ (Auguste Comte) นักปรัชญาชาวฝรั่งเศส กล่าวว่า “ปรัชญา คือศาสตร์แห่งศาสตร์ทั้งปวง”

ศรีณย์ วงศ์คำจันทร์ ให้ข้อจำกัดความของปรัชญาเอาไว้ว่า “ปรัชญา คือวิชาที่ว่าด้วยหลักแห่งความรู้และความจริงของสิ่งต่าง ๆ ในโลก พยายามค้นหาเหตุผล ความรู้ที่แท้จริงแน่นอน ที่สามารถอธิบายสิ่งต่าง ๆ ได้ เป็นวิชาที่แสดงออกให้เห็นถึงความคิดและวิวัฒนาการแห่งความคิดของมนุษย์อีกด้วย เพราะนักปรัชญามีอิสระที่จะคิด ค้นคว้าสิ่งต่าง ๆ ตามประสบการณ์ ความเชื่อ และความยึดถือของตน”

ผู้ช่วยศาสตราจารย์บุญมี แทนแก้ว และสถาพร มาลีเวชพงศ์ ให้ข้อจำกัดความของปรัชญาเอาไว้ว่า “ปรัชญา คือวิชาที่คิดหาเหตุผลตามหลักตรรกวิทยาเพื่อเข้าถึงความจริง”

ในพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ให้ข้อจำกัดความของปรัชญาเอาไว้ว่า “ปรัชญา คือวิชาที่ว่าด้วยหลักแห่งความรู้และความจริง”

ในหนังสือสารานุกรมชุดเวิลด์บุ๊ก (The World Book Encyclopedia) ได้ให้ความหมายว่า “ปรัชญา คือการศึกษาเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ และสภาวะการดำรงอยู่ของมนุษย์ในจักรวาล”

จากการนิยามความหมายหรือข้อจำกัดความเหล่านี้ จะเห็นได้ว่า ปรัชญา คือหลักแห่งความรู้และความจริง หลักแห่งการแสวงหาความรู้ แสวงหาความจริง และหลักแห่งการค้นคว้าหาเหตุผลและหามาตรการในการตัดสินเกี่ยวกับธรรมชาติ หรือความแท้จริงของสรรพสิ่งในโลก

ปรัชญา จึงมีลักษณะครอบคลุมศาสตร์ทั้งปวง ในปัจจุบันจึงไม่นิยมที่จะให้คำจำกัดความของปรัชญา แม้จะมีอยู่ก็มีลักษณะที่กว้างที่สุด เช่น ปรัชญา เป็นศาสตร์ที่ว่าด้วยหลักการ (Science

of Principle) ซึ่งมีลักษณะที่กว้างมาก เพราะหลักการ หรือทฤษฎีนั้น เป็นหัวใจของศาสตร์ทุกแขนง ด้วยเหตุที่ว่าศาสตร์ใดขาดหลักการหรือหลักปรัชญา ก็ย่อมเป็นศาสตร์ไม่ได้ นักปราชญ์ท่านจึงกล่าวว่า ไม่มีศาสตร์ใดจะสมบูรณ์ ถ้าขาดหลักปรัชญา (No Science is complete without Philosophy)

เมื่อเป็นเช่นนั้น เราอาจสรุปได้ว่า ปรัชญาเป็นความรู้ที่สากลและจำเป็น กล่าว คือใช้ได้กับทุกวิชา และทุกวิชาต้องมีหลักปรัชญาด้วย^๖

๒.๑.๔ ระบบปรัชญา (Systems of Philosophy)

ปรัชญามี ๒ ลักษณะดังนี้

๑) ปรัชญาที่ไม่เป็นระบบ ได้แก่ ความคิดของนักคิดคนใดคนหนึ่งเกี่ยวกับปรัชญาสาขาใดสาขาหนึ่ง เกิดขึ้นมาพร้อมกับมนุษย์เริ่มมีความสงสัยในสิ่งแวดล้อม หรือในธรรมชาติ

๒) ปรัชญาที่เป็นระบบ ได้แก่ แนวความคิดที่จะต้องประกอบด้วยพื้นฐานปรัชญา และตัวปรัชญา คือจะต้องประกอบด้วยญาณวิทยาและอภิปรัชญาเป็นอย่างน้อย อาจจะมีความคิดเกี่ยวกับจริยศาสตร์ สุนทรียศาสตร์ด้วยก็ได้

ปรัชญาที่เป็นระบบนี้ ทางตะวันตก เริ่มต้นตั้งแต่สมัยของธาเลสที่มีชีวิตอยู่ในราวศตวรรษที่ ๖ ก่อนค.ศ. เป็นนักปรัชญาคนแรกที่ปฏิเสธความเชื่อของศาสนาและเป็นผู้มีความสนใจในการแสวงหาความจริงของโลกที่อยู่ล้อมรอบตัวมนุษย์ ซึ่งหมายถึงโลกที่ประกอบไปด้วยวัตถุต่าง ๆ ความอยากรู้อยากเห็นของนักปรัชญากลุ่มนี้รู้จักในนามกลุ่มไอโอเนียที่มุ่งศึกษาปัญหาที่ว่าโลกของเรามีสิ่งต่าง ๆ หลายอย่างเหลือจะคณนา มีอะไรบางอย่างหรือไม่ที่เป็นต้นตอร่วมกันของสรรพสิ่งซึ่งเป็นต้นกำเนิดร่วมกันของสรรพสิ่ง^๗ เพราะถือว่าในระยะนั้นได้มีการก่อตั้งสำนักต่าง ๆ ขึ้นสั่งสอนปรัชญา โดยแบ่งเป็นแนวคิดทางอภิปรัชญาและญาณวิทยาอย่างเด่นชัด ทางตะวันออก เริ่มต้นตั้งแต่สมัยพระเวทของอินเดียโบราณ เป็นต้นมานอกจากนี้แล้ว ปรัชญาที่เป็นระบบ ยังแบ่งออกเป็น ๒ แบบ คือ

๑) **ปรัชญาบริสุทธิ์** ได้แก่ ปรัชญาที่ว่าด้วยทฤษฎีหรือแนวความคิดล้วน ๆ ไม่เกี่ยวกับการนำไปประยุกต์ใช้ หรือการนำไปปฏิบัติ มี ๓ สาขา คือ อภิปรัชญาญาณวิทยา และคุณวิทยา

^๖อ้างแล้ว.

^๗วิทย์ วิศทเวทย์, **ปรัชญาทั่วไปฉบับปรับปรุงใหม่**, (กรุงเทพมหานคร: ไทยร่วมเกล้าจำกัดฝ่ายการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๒๐-๒๑.

๒) **ปรัชญาประยุกต์** ได้แก่ ปรัชญาที่สามารถนำไปปฏิบัติได้ในชีวิตประจำวัน เช่น ปรัชญาสังคม ปรัชญาการเมือง ปรัชญาการศึกษา และปรัชญาวิทยาศาสตร์ เป็นต้น แต่การนำปรัชญาไปประยุกต์ใช้นั้นจะต้องประกอบด้วยอภิปรัชญา เพราะอภิปรัชญาเป็นแม่แบบและเป็นหลักสำคัญของระบบปรัชญาถ้ายึดถือตามความแท้จริงทางอภิปรัชญาเป็นหลักแล้ว แบ่งออกเป็น ๒ระบบ คือ

๑) **จิตนิยม (Idealism)** ได้แก่ พวกที่ถือว่า จิตเท่านั้นเป็นความแท้จริง

๒) **สสารนิยมหรือวัตถุนิยม (Materialism)** ได้แก่ พวกที่ถือว่า สสารหรือวัตถุเท่านั้นเป็นความแท้จริง

ถ้ายึดเอาจำนวนปฐมธาตุทางอภิปรัชญาเป็นหลักแล้ว ปรัชญาแบ่งออกเป็น ๓ระบบ คือ

๑) **เอกนิยม (Monism)** ได้แก่ พวกที่ถือว่า ความแท้จริงของสรรพสิ่งมีเพียงสิ่งเดียว จะเป็นรูปธรรม (สสาร) หรือนามธรรม (จิต) ก็ได้

๒) **ทวินิยม (Dualism)** ได้แก่ พวกที่ถือว่า ความแท้จริงของสรรพสิ่งมี ๒อย่างเป็นอย่างคู่กัน คือเป็นทั้งรูปธรรม (สสาร) และนามธรรม (จิต)

๓) **พหุนิยม (Pluralism)** ได้แก่ พวกที่ถือว่า ความแท้จริงของปฐมธาตุมีจำนวนมากมาย อาจจะเป็นรูปธรรม (สสาร) หรือนามธรรม (จิต) ก็ได้

ดังนั้น เราอาจสรุประบบปรัชญาในปัจจุบันได้เป็น ๕ระบบ คือ

๑) **เอกนิยมฝ่ายจิต (Idealistic Monism)** ได้แก่ พวกที่ถือว่า ความแท้จริงของปฐมธาตุมีเพียงสิ่งเดียว มีลักษณะเป็นนามธรรม นั่น คือ “จิต” เช่น ปรัชญาเอกนิยมของสปิโนซ่า (Spinoza) เป็นต้น

๒) **เอกนิยมฝ่ายสสาร (Materialistic Monism)** ได้แก่ พวกที่ถือว่า ความแท้จริงของปฐมธาตุมีเพียงสิ่งเดียว มีลักษณะเป็นรูปธรรม นั่น คือ “สสาร” เช่น ปรัชญาสสารนิยมของธาเลส (Thales) เป็นต้น

๓) **ทวินิยม (Dualism)** ได้แก่ พวกที่ถือว่า ความแท้จริงของปฐมธาตุมี ๒อย่าง คือ มีทั้งนามธรรมและรูปธรรม เช่น ปรัชญาทวินิยม (Dualism) ของเดส์การ์ตส์ (Descartes) เป็นต้น

๔) **พหุนิยมฝ่ายจิต (Idealistic Pluralism)** ได้แก่ พวกที่ถือว่า ความแท้จริงของปฐมธาตุมีมากมาย แต่มีลักษณะเป็นนามธรรม (จิต) เช่น ปรัชญาเกี่ยวกับโมนาด (Monad) ของไลบ์นิซ (Leibniz) เป็นต้น

๕) **พหุนิยมฝ่ายสสาร (Materialistic Pluralism)** ได้แก่ พวกที่ถือว่า ความแท้จริงของ ปฐมธาตุมีมากมาย แต่มีลักษณะเป็นรูปธรรม (สสาร) เช่น ปรัชญาเกี่ยวกับปรมาณุนิยม (Atomism) ของเดโมคริตุส (Democritus) เป็นต้น^๘

๒.๑.๕ สาขาปรัชญา (Branches of Philosophy)

ปรัชญา เป็นวิชาที่มีเนื้อหากว้างขวาง เพราะเป็นต้นตอแห่งสรรพวิชา วิชาการหรือศาสตร์ต่าง ๆ ล้วนแล้วแต่มีปรัชญาเป็นหลักทั้งนั้น จึงมีนักปราชญ์จำนวนมากที่พยายามจะแบ่งแยกปรัชญาออกเป็นสาขาต่าง ๆ เพื่อนำไปศึกษาได้ง่ายขึ้น จะอย่างไรก็ตาม แม้นักปราชญ์จะพยายามแบ่งแยกอย่างไรก็คงอยู่ในขอบเขต ๓ เรื่องใหญ่ ๆ ซึ่งได้แบ่งแยกไว้ตั้งแต่สมัยกรีกโบราณ คือ อภิปรัชญา ญาณวิทยาและคุณวิทยา

ดังนั้น สาขาของปรัชญาที่เป็นที่ยอมรับโดยทั่วไป จึงมี ๓ สาขาใหญ่ ๆ คือ

๑. **อภิปรัชญา (Metaphysics) หรือภววิทยา (Ontology)** อภิปรัชญา (Metaphysics) เป็นวิชาที่ว่าด้วยความแท้จริงของสรรพสิ่ง เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ภววิทยา (Ontology) ซึ่งเป็นศาสตร์ที่ว่าด้วยความมีอยู่ ความเป็นอยู่ของสรรพสิ่ง โดยทั่วไปแล้วถือว่า สิ่งที่มีอยู่ย่อมเป็นสิ่งแท้จริง และสิ่งแท้จริงย่อมมีอยู่ ความมีอยู่กับความแท้จริงจึงเป็นอันเดียวกัน ดังนั้น ทั้ง ๒ คำจึงเป็นอันเดียวกัน ต่างแต่ว่า Ontology ใช้มาก่อน Metaphysics ใช้ทีหลัง

อภิปรัชญาหรือภววิทยา มีขอบข่ายในการศึกษา ๓ เรื่อง คือ

๑) อภิปรัชญาหรือภววิทยาว่าด้วยธรรมชาติ ศึกษาเรื่องเอกภพหรือธรรมชาติ ซึ่งรวมไปถึงเรื่องของอวกาศ กาล สสาร ความเป็นเหตุและผล ชีวิต วิวัฒนาการ ความเป็นไปแบบเครื่องจักรกลของเอกภพ และความเป็นไปแบบมีวัตถุประสงค์

๒) อภิปรัชญาหรือภววิทยาว่าด้วยจิต หรือวิญญาณ ศึกษาเรื่องธรรมชาติของวิญญาณ กำเนิดของวิญญาณ จุดหมายปลายทางของวิญญาณ และความสัมพันธ์ระหว่างวิญญาณกับร่างกาย

๓) อภิปรัชญาหรือภววิทยาว่าด้วยพระเจ้า หรือสิ่งสมบูรณ์ ศึกษาเรื่องธรรมชาติของพระเจ้า คุณลักษณะของพระเจ้า ความสัมพันธ์ระหว่างพระเจ้ากับเอกภพ และกับวิญญาณ

๒. **ญาณวิทยา (Epistemology)** คือทฤษฎีความรู้ (Theory of Knowledge) เป็นวิชาที่ศึกษาค้นคว้าหาความรู้ ธรรมชาติและเหตุแห่งความรู้ที่แท้จริง ซึ่งเป็นการศึกษาถึงรายละเอียดของความรู้ทั้งหมด เพื่อให้เห็นความเป็นไป และตัดสินใจได้ว่าอะไรเป็นความจริงแท้ ซึ่งเกิดจากความรู้ที่

^๘อ้างแล้ว.

แท้จริง เป็นการศึกษาสภาพทั่ว ๆ ไปของความรู้อย่างกว้าง ๆ หากพูดถึงญาณวิทยาแล้ว ต่างก็พยายามที่จะอธิบายหรือตอบปัญหาเกี่ยวกับ

- ๑) ความรู้ คืออะไร มีลักษณะเป็นอย่างไร
- ๒) ความรู้เกิดขึ้นได้อย่างไร
- ๓) จะสร้างความรู้ได้อย่างไร
- ๔) อะไร คือสิ่งที่เราสามารถรู้ได้ และรู้ได้มากน้อยเพียงไร
- ๕) อะไร คือเงื่อนไข เหตุปัจจัย หรือแหล่งให้เกิดความรู้ได้
- ๖) ความรู้ที่ได้มานั้นเป็นจริงหรือไม่ หากความรู้นั้นเป็นจริง ถูกต้อง เราสามารถทดสอบความรู้นั้นได้อย่างไร หรือมีมาตรการในการทดสอบได้อย่างไร

๓. คุณวิทยา (Axiology) เป็นวิชาที่ว่าด้วยคุณค่าต่าง ๆ คุณค่าที่ว่านั้นแบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ

- ๑) จริยศาสตร์ (Ethics) เป็นวิชาที่ว่าด้วยหลักแห่งความประพฤติ กล่าวถึงความดี ความชั่ว การตัดสินความดีความชั่ว เป็นการแสวงหาความดีอันสูงสุด
- ๒) สุนทรียศาสตร์ (Aesthetics) เป็นวิชาที่ว่าด้วยความดี หลักการตัดสินความงาม องค์ประกอบของความงาม เป็นเรื่องเกี่ยวกับศิลปะ เป็นการแสวงหาความงามอันสูงสุด
- ๓) ตรรกศาสตร์ (Logic) เป็นวิชาที่ว่าด้วยการให้เหตุผล การนิยามความหมายอันแท้จริง เป็นการแสวงหาความจริงอันสูงสุด อันประกอบด้วยอุปนัย และนิรนัย
- ๔) เทววิทยา (Theology) เป็นเรื่องของความบริสุทธิ์ทางจิตใจ กล่าว คือหลักคำสอนทางด้านศาสนา^๔

๒.๒ ทฤษฎีอภิปรัชญา

จากการศึกษาเนื้อหาทั้งหมดของปรัชญา ทำให้ได้รู้ว่าปรัชญามีบ่อเกิดมาจากความสงสัยหรือความประหลาดใจ เริ่มต้นตั้งแต่สมัยกรีกโบราณ ซึ่งมีความสงสัยเกี่ยวกับปฐมธาตุของโลก จึงพยายามหาคำตอบต่อข้อสงสัยที่ว่า อะไรเป็นปฐมธาตุของโลก หรืออะไรเป็นบ่อเกิดของโลก บางคนมีวิถีชีวิตผูกพันกับน้ำ ก็บอกว่าน้ำเป็นปฐมธาตุของโลก บางคนมีวิถีชีวิตอยู่บนดิน ก็บอกว่าดินเป็นปฐมธาตุของโลก ซึ่งความคิดเหล่านี้ล้วนมีมูลเหตุมาจากข้อสงสัยจึงทำการสืบค้นเพื่อหาความแท้จริง

^๔อ้างแล้ว.

ของโลกว่า คืออะไรจากข้อสงสัยที่ต้องการคำตอบในเบื้องต้นนี้จึงเป็นที่มาของแนวคิดในเชิงอภิปรัชญาดังนี้

๒.๒.๑ บ่อเกิดและแนวคิดของอภิปรัชญา

นักปราชญ์ทั้งสายตะวันออกและสายตะวันตกได้กล่าวถึงเหตุที่ทำให้เกิดความคิดทางอภิปรัชญาไว้ต่าง ๆ กัน ตามทรรศนะของตน โดยสรุปแล้วบ่อเกิดแนวความคิดอภิปรัชญามี ๕ ประการดังนี้

๑. ความอยากรู้อยากเห็นในความเป็นไปของธรรมชาติ สิ่งใดก็ตามที่เป็นสิ่งลึกลับ เข้าใจยาก เป็นสิ่งเหนือธรรมชาติ มนุษย์ย่อมจะต้องการอยากรู้อยากเห็นในสิ่งนั้น ๆ เมื่อมีปรากฏการณ์ทางธรรมชาติเกิดขึ้น จึงพยายามค้นคว้าเพื่อให้รู้ เข้าใจในปรากฏการณ์เหล่านั้น

๒. ความบกพร่องของสัตว์โลก เมื่อสัตว์โลกมีความบกพร่องในการดำเนินชีวิต จึงเกิดความไม่พอใจ เกิดความสงสัยว่าทำไมคนเราจึงไม่เหมือนกัน เกิดมาแล้วทำอย่างไรจึงจะดำรงชีวิตอยู่ได้ แล้วพยายามคิดหาทางแก้ไขเหตุการณ์ต่าง ๆ ให้ดีขึ้นกว่าเดิม

๓. ความต้องการความเป็นระเบียบของสังคม สังคมหรือชุมชน จะต้องมีการระเบียบแบบแผนที่ดี ในการจัดระเบียบคนในสังคมนั้น ๆ ให้มีการเป็นอยู่ด้วยความเรียบร้อย แต่ถ้าหากขาดระเบียบแบบแผนที่ดี ระเบียบแบบแผนที่มีอยู่ไม่เข้ากับสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนแล้ว สังคมก็จะสับสนวุ่นวาย จำเป็นจะต้องคิดค้นหาปทัฏฐานของสังคมส่วนรวม ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความสงบสุข ความเรียบร้อยและปลอดภัยแก่ชุมชน

๔. ความต้องการกฎเกณฑ์ที่แน่นอนในการปกครอง การเมือง หรือการปกครองจะต้องมีกฎเกณฑ์ ซึ่งกำหนดขึ้นเพื่อความสงบเรียบร้อยทางบ้านเมือง ประชาชนจะรู้สึกผิดหวัง ถ้าบ้านเมืองขาดหลักการปกครองที่ดี มีคุณธรรม จึงต้องมีการคิดค้นหาวิธีการใหม่ ๆ ขึ้นเป็นกำหนดกฎเกณฑ์ของสังคม

๕. อำนาจของพระเจ้ามีมากเกินไป ศาสนาโดยเฉพาะศาสนาเทวนิยม สอนให้เชื่อในเรื่องพระเจ้า ซึ่งมีอำนาจมากมาย ไม่มีขอบเขตจำกัด จึงท้อทายผู้มีสติปัญญาให้มีการค้นคว้าหาข้อเท็จจริงเกี่ยวกับพระเจ้าว่า มีจริงหรือไม่ หรือมีอำนาจอย่างไร มีอำนาจจริงหรือไม่ เป็นต้น^{๑๐} อภิปรัชญา (Mataphysics) จะตั้งคำถามว่า การที่กล่าวถึงสิ่งหนึ่งว่ามีอยู่นั้นหมายความว่าอย่างไร มีลักษณะเฉพาะซึ่งเป็นลักษณะทั่วไปสำหรับสิ่งทุกชนิดที่มีอยู่ ถ้าหากว่ามี อะไร คือลักษณะเหล่านั้น

^{๑๐}อ้างแล้ว.

เราจะรู้สึกถึงลักษณะเหล่านั้นได้อย่างไร และมีวิธีเป็นอยู่ต่าง ๆ กันหลายวิธี ซึ่งในปรัชญาแขนงนี้ ปรัชญาเมธีต่างก็พากันให้คำตอบต่าง ๆ กันเช่น นักปรัชญาบางคนรู้ว่าโลกแห่งข้อเท็จจริง ซึ่งประสารทสัมพันธ์ของเรา รู้สึกได้นั้นเป็นสิ่งที่ไม่จริงในความหมายบางประการ ท่านเหล่านี้ยืนยันว่า โลกเป็นประจักษ์พยานซึ่งแสดงให้เห็นความแท้จริงซึ่งเป็นรากฐานของโลก ถ้าเราถือว่าโลกเป็นสิ่งที่จริงแท้ กล่าว คือถ้าโลกเป็นอยู่โดยสิทธิของมันเอง ในไม่ช้าเราจะพบตัวเองยุ่งอยู่กับการขัดแย้งกัน นักปรัชญาหลายท่านมุ่งจะสำรวจลักษณะของโลกที่เราคุ้นเคยนี้ เช่น กาล อวกาศ การเปลี่ยนแปลงวัตถุ หรือกฎแห่งเหตุผลและนักปรัชญาได้ค้นหาเพื่อเปิดเผยข้อขัดแย้งที่เกิด

จากการสำรวจ นักปรัชญาเหล่านั้นได้ชี้แจงว่า เมื่อจิตมนุษย์พยายามที่จะเข้าใจลักษณะต่าง ๆ เหล่านี้ของโลก จิตมนุษย์จะบรรลุถึงภาวะที่เรียกว่า กฎที่ค้ำกัน (Antinomy) และกฎที่ค้ำกัน (Antinomy) นี้ คือข้อวินิจฉัย หรือการลงความเห็นคู่กัน ๒ ประการ ความเห็นแต่ละอย่างดูเหมือนความจะเป็นความจริงอย่างหนึ่งไม่พ้น แต่หากหากความเห็นบางประการหนึ่งจริง ความเห็นอีกประการหนึ่งซึ่งคู่กันจะจริงไม่ได้ การตรงกันข้ามระหว่างหลักที่เชื่อว่า การกระทำใด ๆ การเปลี่ยนแปลงทางสังคมอื่น ๆ เป็นผลเนื่องจากเหตุที่กำหนดให้เป็นไปและหลักที่เชื่อข้อวินิจฉัยขัดแย้งซึ่งคู่กันและตรงกันข้ามกับหลักดังกล่าว หลักยึดเชื่อข้อแรกเรียกว่า นียัตินิยม (Determinism) และหลักยึดเชื่อข้อหลังเรียกว่า อนียัตินิยม (Free will หรือ Indeterminism)^{๑๑}

๒.๒.๒ ความหมายของอภิปรัชญา

พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (พ.ศ. ๒๕๔๘) ได้ให้ความหมายอภิปรัชญาไว้ว่า อภิปรัชญาเป็นปรัชญาสาขาที่ว่าด้วยสิ่งเป็นจริง เช่น พระเป็นเจ้า (God) โลก (world) วิญญาณ (soul) สาระ (substance) เจตจำนงเสรี (free will)^{๑๒}

จำนงค์ ทองประเสริฐ, ได้ให้ความหมายอภิปรัชญาไว้ในหนังสือปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ สรุปความได้ว่า อภิปรัชญา (Mataphysics) ซึ่งเป็นแขนงของปรัชญาที่รวมศาสตร์ว่าด้วยความมีอยู่และศาสตร์ว่าเหตุอันเป็นฐานและกระบวนการในสิ่งต่าง ๆ ในจักรวาล ในความหมายกว้าง ๆ หมายถึงหลักปรัชญาที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นและในความหมายแคบหมายถึงศาสตร์ว่าด้วยความมีอยู่เท่านั้น อภิปรัชญาจะตั้งคำถามว่า การที่กล่าวถึงสิ่งหนึ่งว่ามีอยู่นั้นหมายความว่าอย่างไร มีลักษณะเฉพาะซึ่ง

^{๑๑}จำนงค์ ทองประเสริฐ, ปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๒๙ - ๓๐.

^{๑๒}ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ศกดีโสภากการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๖๓.

เป็นลักษณะทั่วไปสำหรับสิ่งทุกชนิดที่มีอยู่ ถ้าหากว่ามี อะไร คือลักษณะเหล่านั้น เราจะรู้สึกถึงลักษณะเหล่านั้นได้อย่างไร และมีวิธีเป็นอยู่ต่าง ๆ กันอย่างไร^{๑๓}

เจษฎา ทองรุ่งโรจน์, ได้ให้ความหมายไว้ในหนังสือพจนานุกรมปรัชญาว่า อภิปรัชญา (Mataphysics) ปรัชญาสาขาที่ว่าด้วยการแสวงหาคำอธิบายเกี่ยวกับภาวะ (Be-ing) และความจริงหรือสิ่งที่เป็นจริง (Reality) เรียกว่า ภาววิทยา (Ontology) และเกี่ยวกับต้นกำเนิดและโครงสร้างของเอกภพ เรียกว่า จักรวาลวิทยา (Cosmology) ซึ่งเกี่ยวพันอย่างใกล้ชิดกับการศึกษาเกี่ยวกับธรรมชาติของความรู้ เรียกว่าญาณวิทยา (Epistemology) หรือปรัชญาที่ว่าด้วยสิ่งที่เป็นจริง อาทิ พระเจ้า, โลก, วิญญาณ, เจตจำนงเสรี, สารระ (Sub-Stance)^{๑๔}

วิธาน สุชีวกุปต์ ได้กล่าวถึงความหมายของอภิปรัชญา สรุปได้ว่า พลตรีพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิปพงศ์ประพันธ์ (พระองค์วรวงศ์) ทรงบัญญัติขึ้นใช้แทนคำว่า “Metaphysics” ในภาษาอังกฤษ ซึ่งคำนี้เกิดขึ้นโดยบังเอิญจากหนังสือของอริสโตเติล (Aristotle) นักปรัชญาเมธีชาวกรีก หลังจากที่ท่านได้แปลเรียบเรียงขึ้นเล่มหนึ่งโดยนำเอาเรื่อง “First Philosophy” หรือ “ปฐมปรัชญา” (หลักมูลแห่งวิชาความรู้) มาเรียงไว้ตอนท้าย ๆ ต่อจากเรื่อง ฟิสิกส์ (Physics) หรือปรัชญาธรรมชาติ (Natural Philosophy) เบื้องแรกนั้นมีความหมายเพียงว่า มาหลังฟิสิกส์ หรือล่วงพ้นฟิสิกส์ (After Physics) คือเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับสิ่งนอกเหนือฟิสิกส์ อริสโตเติลเองก็ไม่ได้มีความประสงค์จะเรียกวิชาที่ตนเขียนขึ้นว่า Metaphysics แต่อย่างไร บังเอิญว่า นิโคลาอุส (Nicolaus) แห่งดามัสกัส (Damascus) เป็นคนแรกที่เรียก First Philosophy ว่า “Ta meta ta physika” ซึ่งเป็นภาษากรีกแปลเป็นไทยได้ความว่า หลัง หรือ ภายหลัง Physika ก็คือ วิชาว่าด้วยเรื่อง ฟิสิกส์ แต่ฟิสิกส์ของอริสโตเติล มีความหมายกว้างขวางกว่าขอบเขตของวิชาฟิสิกส์ในปัจจุบันมากซึ่งหมายถึง ธรรมชาติศาสตร์^{๑๕}

อดิศักดิ์ ทองบุญ ได้กล่าวถึงความหมายของอภิปรัชญาไว้ในหนังสือ คู่มืออภิปรัชญา สรุปความได้ว่า ในพุทธศตวรรษที่ ๑๑ นักปรัชญาชาวโรมัน ชื่อ โบเอธิอุส (A.M.S. Boethius) ได้เปลี่ยนไปใช้คำในภาษาละตินว่า Metaphysica และคำใหม่นี้ได้นิยมแพร่หลายในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ และผู้ที่มีส่วนทำให้คำนี้แพร่หลาย คือ อเวอร้อโรอิส (Ibn Rushd/Averoes) นัก

^{๑๓}จำนงค์ ทองประเสริฐ, **ปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๒๙.

^{๑๔}เจษฎา ทองรุ่งโรจน์, **พจนานุกรมปรัชญา อังกฤษ-ไทย**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ไอบีแดง, ๒๕๕๗), หน้า ๑๒๕-๑๒๖.

^{๑๕}วิธาน สุชีวกุปต์, **อภิปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร: แสงจันทร์การพิมพ์, ๒๕๒๙), หน้า ๑-๒.

ปรัชญาชาวอาหรับ และเพื่อน ๆ ของเขา จนมาถึงช่วงปรัชญาสมัยกลาง (Medieval Period) อภิปรัชญาได้ลดความสำคัญลง เพราะเทววิทยา (Theology) ได้รับการยอมรับและศึกษากันอย่างกว้างขวาง ซึ่งก็ถือว่าเป็นยุคมืดของวงการปรัชญา นักปรัชญาส่วนมากเป็นพระนักบวชในคริสต์ศาสนา จึงเน้นคำสอนเกี่ยวกับคริสต์ศาสนาอย่างเดียว ต่อมาประมาณคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ เป็นต้นมา ซึ่งเข้าสู่ยุคปรัชญาสมัยใหม่ (Modern Period) อภิปรัชญาจึงได้มีความสำคัญเท่ากับเทววิทยา จนกระทั่งถึงปัจจุบัน^{๑๖}

อดิศักดิ์ ทองบุญ, ได้กล่าวถึงความหมายของอภิปรัชญาไว้ในหนังสือวิเคราะห์อภิปรัชญา ในพระพุทธศาสนา สรุปความได้ว่า อภิปรัชญาได้ศึกษาถึงสิ่งที่มีอยู่จริง เป็นอยู่จริง ซึ่งอาจรู้ได้หรือไม่ อาจรู้ได้ทางประสาทสัมผัส มีลักษณะ ๒ อย่าง คือ มีอยู่จริง และเป็นอยู่จริง การจะถือว่าสิ่งใดเป็นสิ่งที่จริง ก็ต้องดูว่า สิ่งนั้นมีอยู่จริงและเป็นอยู่จริงหรือไม่ การจะรู้ว่าสิ่งใดมีอยู่จริงหรือไม่มีอยู่จริงให้ศึกษาจากความเป็นอยู่ (existence) ของสิ่งนั้น เช่น ศึกษาว่า พระผู้เป็นเจ้า (God) มีอยู่จริงหรือไม่ ถ้ามีอยู่จริง มีอยู่ที่ไหน อยู่อย่างไร ซึ่งกลุ่มศาสนาเทวนิยมจะตอบคำถามนี้ว่า พระผู้เป็นเจ้ามีอยู่เอง เป็นอยู่เอง ไม่มีเหตุปัจจัยภายนอก จึงไม่ถูกจำกัดด้วยกาละ เป็นนิรันดร์ ไม่ถูกจำกัดด้วยเทศะ แพร่อยู่ทั่วไปทั้งในโลกนี้ ที่เรียกตามศัพท์ทางวิชาการว่า อัปภันตรภาพ (immanent) และแพร่เลยโลกนี้ออกไปด้วย ที่เรียกว่า อุตตรภาพ (transcendent) และการที่จะรู้ว่า สิ่งใดเป็นอยู่จริงหรือไม่ ให้ศึกษาจากความเป็นอยู่ หรือความเป็น (essence) ของสิ่งนั้น เช่น ศึกษาว่า พระผู้เป็นเจ้า คือใคร มีคุณลักษณะอย่างไร นักเทวนิยมก็จะตอบคำถามนี้ว่า พระผู้เป็นเจ้า คือผู้สร้างโลกและสรรพสิ่ง บางกลุ่มอธิบายว่า พระผู้เป็นเจ้ามีรูปร่างลักษณะเป็นบุคคล (personal) บางกลุ่มอธิบายว่า ไม่มีรูปร่างลักษณะเป็นบุคคล (impersonal) และพรรณนาว่าเป็น สัพพัญญู (omniscient) คือรู้ทุกสิ่งทุกอย่าง สรรพวิญ (omnipresent) คือแพร่อยู่ทั่วไป สรรพเดชะ (omnipotent) คือมีอำนาจเหนือสรรพสัตว์ และสรรพสิ่ง^{๑๗}

๒.๒.๓ ความเป็นมาของอภิปรัชญา

อภิปรัชญา (Metaphysics) เป็นหนึ่งในสาขาใหญ่ของปรัชญาที่เก่าแก่ที่สุด หรืออยู่ในกลุ่มของปรัชญาบริสุทธิ์ ที่ศึกษาเนื้อแท้ของวิชาปรัชญาล้วน ๆ อภิปรัชญาพัฒนาจากความคิดหรือความสงสัยของมนุษย์ต่อปรากฏการณ์อันลึกลับเกินกว่าที่ประสาทสัมผัสของมนุษย์จะรู้ตามได้ เช่น เรื่องจิต มโน วิญญาณ พระเจ้า และการเกิดขึ้นของจักรวาล เหล่านี้เป็นต้นล้วนนำมาซึ่งความสงสัย

^{๑๖}อดิศักดิ์ ทองบุญ, **คู่มืออภิปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๖), หน้า ๓.

^{๑๗}อดิศักดิ์ ทองบุญ, **วิเคราะห์อภิปรัชญาในพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑-๒.

อันใหญ่หลวงที่ทำให้มนุษย์พยายามหาคำตอบให้ได้ว่า สิ่งเหล่านี้มีอยู่จริงหรือไม่ เกิดขึ้นมาโดยการบังดาลของพระเจ้า หรือเกิดขึ้นเองตามกระบวนการทางธรรมชาติกันแน่ การค้นหาต้นตอของสิ่งเหล่านี้ได้รับการพัฒนามาเป็นลำดับโดยนักปรัชญาทั้งรุ่นเก่าและรุ่นใหม่ ถือได้ว่าเป็นวิวัฒนาการของกระบวนการค้นหาความจริงแท้ หรือที่เรียกกันในภาษาปรัชญาว่า ปฐมปรัชญา ภาววิทยา จักรวาลวิทยา และโลกวิทยา เป็นต้น

อภิปรัชญาพยายามศึกษาว่า ความจริง คืออะไร ภาพที่ปรากฏแก่สายตากันทุกวันเป็นปรากฏการณ์พื้นผิวที่ซ่อนความเป็นจริงไว้เบื้องหลัง หรือมีความเป็นจริงตามที่ปรากฏเช่นนั้น อภิปรัชญามุ่งแยกปรากฏการณ์ออกจากความเป็นจริงนั้น เช่นกับแม่น้ำที่เห็นว่ามันนิ่ง แต่ความเป็นจริงอาจกำลังไหลเชี่ยวในส่วนลึก ดังนั้น นักปรัชญาจึงสงสัยว่าโลกที่ปรากฏแก่สายตาของเราเป็นความจริงสูงสุดแล้วหรือ หรือว่าเป็นเพียงปรากฏการณ์หน้าฉากที่มีความเป็นจริงสูงสุดซ่อนอยู่เบื้องหลัง นักปรัชญาตั้งสมมติฐานว่ามีความจริงสูงสุดซ่อนอยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ธรรมชาติ แล้วเริ่มศึกษาว่าความจริงสูงสุดนั้น คืออะไร งานของนักปรัชญาผู้พยายามแสวงหาตอบเกี่ยวกับความจริงนี้เรียกว่า อภิปรัชญา

เมื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคำว่า “อภิปรัชญา” แล้ว จะพบว่า พลตรีพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ (พระองค์วรวงศ์) ทรงบัญญัติขึ้นใช้แทนคำว่า “Metaphysics” ในภาษาอังกฤษ ซึ่งคำนี้เกิดขึ้นโดยบังเอิญจากหนังสือของอริสโตเติล (Aristotle) นักปรัชญาเมธีชาวกรีก หลังจากที่ท่านได้แปลเรียบเรียงขึ้นเล่มหนึ่งโดยนำเอาเรื่อง “First Philosophy” หรือ “ปฐมปรัชญา” (หลักมูลแห่งวิชาความรู้) มาเรียงไว้ตอนท้าย ๆ ต่อจากเรื่อง ฟิสิกส์ (Physics) หรือปรัชญาธรรมชาติ (Natural Philosophy) เบื้องแรกนั้นมีความหมายเพียงว่า มาหลังฟิสิกส์ หรือล่วงพ้นฟิสิกส์ (After Physics) คือเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับสิ่งนอกเหนือฟิสิกส์ อริสโตเติลเองก็ไม่ได้มีความประสงค์จะเรียกวิชาที่ตนเขียนขึ้นว่า Metaphysics แต่อย่างไร บังเอิญว่า นิโคลาอุส (Nicolaus) แห่งดามัสกัส (Damascus) เป็นคนแรกที่เรียก First Philosophy ว่า “Ta meta ta physika” ซึ่งเป็นภาษากรีก แปลเป็นไทยได้ความว่า หลัง หรือ ภายหลัง Physika ก็คือ วิชาว่าด้วยเรื่อง ฟิสิกส์ แต่ฟิสิกส์ของอริสโตเติล มีความหมายกว้างขวางกว่าขอบเขตของวิชาฟิสิกส์ในปัจจุบันมาก คือหมายถึง ธรรมชาติศาสตร์ ซึ่งก็สอดคล้องกับริชาร์ด ฮ. (Richard H.) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ Philosophy Made Simple ว่า อภิปรัชญามาจากภาษากรีกว่า Me ta physickē หมายถึงความว่า “งานที่ทำนอกเหนือหรือล่วงพ้นจากทางร่างกาย” คำว่า “Metaphysics” มีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า “Fanciful” หมายถึงความนึกคิดแปลก ๆ หรือคำว่า “Imaginary” หมายถึงจินตนาการ แต่

ตำรากรีกโบราณเขียนไว้ว่า คำว่า “Metaphysics” หมายถึง Concerning Nature หมายถึง เรื่องที่เกี่ยวกับธรรมชาติ^{๑๘} ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ นักปรัชญาชาวโรมัน ชื่อ โบเอเธียส (A.M.S. Boethius) ได้เปลี่ยนไปใช้คำในภาษาละตินว่า Metaphysica และคำใหม่นี้ได้นิยมแพร่หลายในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ และผู้ที่มีส่วนทำให้คำนี้แพร่หลาย คือ อเวอโรอีส (Ibn Rushd/Averoes) นักปรัชญาชาวอาหรับ และเพื่อน ๆ ของเขา จนมาถึงช่วงปรัชญาสมัยกลาง (Medieval Period) อภิปรัชญาได้ลดความสำคัญลง เพราะเทววิทยา (Theology) ได้รับการยอมรับและศึกษากันอย่างกว้างขวาง ซึ่งก็ถือว่าเป็นยุคมืดของวงการปรัชญา นักปรัชญาส่วนมากเป็นพระนักบวชในคริสต์ศาสนา จึงเน้นคำสอนเกี่ยวกับคริสต์ศาสนาอย่างเดียว ต่อมาประมาณคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ เป็นต้นมา ซึ่งเข้าสู่ยุคปรัชญาสมัยใหม่ (Modern Period) อภิปรัชญาจึงได้มีความสำคัญเท่ากับเทววิทยา จนกระทั่งถึงปัจจุบัน^{๑๙}

๒.๒.๔ ความสัมพันธ์ของอภิปรัชญากับศาสตร์สาขาอื่น ๆ

อภิปรัชญา (Metaphysics) เป็นปรัชญาบริสุทธิ์สาขาหนึ่งของปรัชญาที่ว่าด้วยเรื่องความเป็นจริงและความจริงแท้ (Reality) เกี่ยวกับโลกและจักรวาล ตลอดจนธรรมชาติของมนุษย์ว่ามีความเป็นจริงอย่างไร ความเป็นจริงที่แสวงหานั้นเป็นความจริงสุดท้ายหรือความจริงสูงสุดที่เรียกว่า ความจริงอันติมยะ (Ultimate Reality) อันเป็นพื้นฐานที่มาของความจริงอื่น ๆ ดังนั้น จึงทำให้ปรัชญาสาขานี้ มีความสัมพันธ์กับศาสตร์อื่น ๆ มากมาย ซึ่งในที่นี้จะกล่าวถึง คือเพียง ๓ ศาสตร์ดังนี้

๑) อภิปรัชญากับศาสนา (Metaphysics and Religion)

ระหว่างอภิปรัชญากับศาสนา มีทั้งที่คล้ายคลึงกันและแตกต่างกัน ที่คล้ายคลึงกันมีลักษณะที่สำคัญดังนี้

(๑) อภิปรัชญาและศาสนา มีวัตถุประสงค์ขั้นต้นเหมือนกัน นั่น คือเพื่อศึกษาเบื้องหลังของโลกหรือจักรวาล

(๒) ทั้งอภิปรัชญาและศาสนา พยายามที่จะก้าวไปให้พ้นปรากฏการณ์ในปัจจุบัน เพื่อให้มองเห็นความแท้จริง

^{๑๘} Richard H. and Other, *Philosophy Made Simple*, (London: W.H. Allen and Company Ltd., 1969), p. 93.

^{๑๙} อติศักดิ์ ทองบุญ, *คู่มืออภิปรัชญา*, (กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๖), หน้า ๓.

(๓) ทั้งอภิปรัชญาและศาสนาเน้นการฝึกจิตว่า เป็นวิธีที่เข้าถึงความแท้จริงได้ ยกเว้น อภิปรัชญาฝ่ายสสารนิยม

(๔) ทั้งอภิปรัชญาและศาสนา เชื่อในความสามารถของจิตมนุษย์ที่สามารถสัมผัสความแท้จริงได้ ยกเว้นอภิปรัชญาฝ่ายสสารนิยม

อภิปรัชญาและศาสนา (เทวนิยม) มีลักษณะที่แตกต่างกันดังนี้

(๑) อภิปรัชญาใช้เครื่องมือทางวิทยาศาสตร์มาพิจารณาสภาพธรรมที่เป็นโลกุตตระ ส่วนด้านศาสนาใช้วิธีมอบกายถวายชีวิตต่อสภาพธรรมนั้น

(๒) อภิปรัชญาใช้เหตุผลในการเข้าถึงความแท้จริง ส่วนศาสนาใช้ความภักดีและศรัทธา ในพระเจ้าในการเข้าถึงสัจธรรม

(๓) อภิปรัชญา ไม่เริ่มต้นศรัทธาในสิ่งที่จะศึกษาค้นคว้า แต่เริ่มต้นด้วยความสงสัย ส่วนศาสนาเริ่มต้นด้วยศรัทธา

(๔) อภิปรัชญามีขอบเขตที่จะต้องศึกษากว้างกว่าศาสนา คือว่าด้วยความแท้จริงเกี่ยวกับโลกทั้งมวล ส่วนศาสนาว่าด้วยเรื่องพระเจ้าในส่วนที่สัมพันธ์กับมนุษย์เท่านั้น

(๕) อภิปรัชญาศึกษาเพื่อความรู้จริงเท่านั้น ส่วนศาสนามุ่งปฏิบัติให้เข้าถึงความจริง

๒) อภิปรัชญากับวิทยาศาสตร์ (Metaphysics and Science)

ความสัมพันธ์ระหว่างอภิปรัชญากับวิทยาศาสตร์ที่จะพึงศึกษา คืออภิปรัชญาเป็นการคาดคะเนความจริงก่อนวิทยาศาสตร์ แนวความคิดทางอภิปรัชญา เช่น ธาเลส (Thales) บอกว่า “น้ำ เป็นปฐมธาตุของโลก หรือสรรพสิ่งมาจากน้ำ” หรือ เฮราคลิตุส (Heraclitus) บอกว่า “ไฟ เป็นปฐมธาตุของโลก หรือสรรพสิ่งมาจากไฟ” เหล่านี้เป็นต้น ถือว่าเป็นการคาดคะเน การคาดคะเนเช่นนี้ถือว่าเป็นเรื่องของอภิปรัชญา ต่อมาเรื่องโครงสร้างของเอกภพกายภาพก็ดี เรื่องของส่วนประกอบของสิ่งทั้งหลายก็ดี เป็นหน้าที่ของวิทยาศาสตร์ เช่น ฟิสิกส์ ดาราศาสตร์ เป็นต้น ที่จะต้องให้คำตอบโดยใช้วิธีการทดสอบ ทดลอง ซึ่งเป็นเรื่องของวิทยาศาสตร์

๓) อภิปรัชญากับญาณวิทยา (Metaphysics and Epistemology)

อภิปรัชญากับญาณวิทยาเป็น ๒สาขาของปรัชญา โดยอภิปรัชญานั้น เป็นการค้นคว้าถึงธรรมชาติของความแท้จริงสุดท้าย ส่วนญาณวิทยา เป็นการค้นคว้าถึงธรรมชาติของความรู้ กับปัญหาที่ว่า ระหว่างอภิปรัชญากับญาณวิทยา อะไรสำคัญกว่ากัน ยังเป็นเรื่องที่ถกเถียงกันอยู่ นักปรัชญาบางกลุ่มเห็นว่าญาณวิทยามาก่อน เพราะการตรวจสอบถึงความเป็นไปได้และขอบเขตของความรู้ขึ้นเป็นสิ่งที่สำคัญอันเป็นพื้นฐานในการแสวงหาและค้นคว้าถึงธรรมชาติของความแท้จริงสุดท้ายซึ่งเป็นเรื่อง

ของอภิปรัชญา แต่นักปรัชญาบางกลุ่มก็ได้เริ่มต้นปรัชญาของเขาด้วยอภิปรัชญา และถือว่าญาณวิทยาต้องสอดคล้องหรือคล้อยตามอภิปรัชญา โดยที่ตนะดังกล่าวแล้ว ทั้งญาณวิทยาและอภิปรัชญา ต่างก็เป็นสาขาของตัวเองต่างหากไม่เกี่ยวเนื่องกัน

อภิปรัชญา (Metaphysics) จึงเป็นวิชาที่ว่าด้วยความแท้จริงของสรรพสิ่ง เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ภาววิทยา (Ontology) ซึ่งเป็นศาสตร์ที่ว่าด้วยความมีอยู่ ความเป็นอยู่ของสรรพสิ่ง ความมีอยู่ของสรรพสิ่งก็ คือความแท้จริงของสรรพสิ่ง ความแท้จริงของสรรพสิ่งย่อมเป็นความมีอยู่ของสรรพสิ่ง ดังนั้น ทั้ง ๒ คำจึงเป็นอันเดียวกันต่างแต่ว่า Ontology ใช้มาก่อน Metaphysics ใช้ทีหลัง กล่าวคือ อภิปรัชญาศึกษาเรื่องธรรมชาติที่แท้จริงเกี่ยวกับโลก วิญญาณหรือจิต และพระผู้เป็นเจ้า การที่เราจะเข้าใจเกี่ยวกับธรรมชาติที่แท้จริงของโลก วิญญาณหรือจิต และพระผู้เป็นเจ้านั้น ต้องอาศัยญาณวิทยาเป็นเครื่องมือในการพิสูจน์ความจริงเกี่ยวกับสิ่งเหล่านี้

ญาณวิทยา (Epistemology) คือทฤษฎีความรู้ เป็นวิชาที่ศึกษาค้นคว้าหาความรู้ ธรรมชาติและเหตุแห่งความรู้ที่แท้จริง ซึ่งเป็นการศึกษาถึงรายละเอียดของความรู้ทั้งหมด เพื่อให้เห็นความเป็นไป และตัดสินใจได้ว่าอะไรเป็นความจริงแท้ ซึ่งเกิดจากความรู้ที่แท้จริง เป็นการศึกษาสภาพทั่ว ๆ ไปของความรู้อย่างกว้าง ๆ ดังนั้น อภิปรัชญาจะต้องใช้ญาณวิทยาเป็นเครื่องมือในการค้นคว้าธรรมชาติที่แท้จริงของสิ่งที่มีอยู่ กล่าวคือญาณวิทยา เป็นพื้นฐานหรือมูลฐานที่ทำให้เกิดปรัชญานั้น ความจริงญาณวิทยาและอภิปรัชญามีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ซึ่งสิ่งหนึ่งจะปราศจากอีกสิ่งหนึ่ง ย่อมเป็นไปได้ ทฤษฎีว่าด้วยความรู้นำไปสู่ความรู้สิ่งต่าง ๆ จะอย่างไรก็ตาม ทั้งอภิปรัชญาและญาณวิทยาต่างก็มีวิธีการอธิบายสิ่งเดียวกัน นั่นคือธรรมชาติที่แท้จริง และทั้งสองอย่างต่างก็อาศัยซึ่งกันและกัน เพื่อค้นหาความจริงของสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง^{๒๐}

๒.๒.๕ หน้าที่และขอบเขตของอภิปรัชญา

อภิปรัชญาเป็นศาสตร์ที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับเรื่องปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ หรือเอกภพรวมไปถึงจักรวาล เป็นการแสวงหาความจริงที่อยู่เหนือประสารสัมผัสของมนุษย์ โดยผู้วิจัยได้สรุปหน้าที่และขอบเขตของอภิปรัชญาไว้ ดังนี้

๑) หน้าที่ของอภิปรัชญา

อภิปรัชญาได้ทำหน้าที่เพื่อค้นคว้าหาความจริง หรือการพยายามตอบคำถามเกี่ยวกับสิ่งต่าง ๆ ดังนั้น เนื้อหาที่สำคัญของอภิปรัชญาก็ คือ ความแท้จริงนั่นเอง เกี่ยวกับเรื่องความแท้จริงนี้

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๒ - ๙๕.

นักปรัชญาพยายามที่จะให้คำตอบตั้งแต่สมัยนักปรัชญาสมัยกรีกโบราณ จนกระทั่งถึงนักปรัชญาสมัยปัจจุบัน ทั้งที่เป็นนักปรัชญาตะวันตก และนักปรัชญาตะวันออก เรื่องที่ถกเถียงกันหาคำตอบนั้น มีประเด็นใหญ่ ๆ อยู่ ๓ อย่าง คือ

๑) ความแท้จริง คืออะไร (What is Reality) สาขาของปรัชญาที่ให้คำตอบเกี่ยวกับเรื่องนี้ คือ อภิปรัชญา (Metaphysics)

๒) เรารู้ความแท้จริงได้อย่างไร (How to know Reality) สาขาของปรัชญาที่ให้คำตอบเกี่ยวกับเรื่องนี้ คือ ญาณวิทยา (Epistemology)

๓) เราควรจะทำตัวอย่างไร (How to act according to Reality) ให้เหมาะสมกับความแท้จริง สาขาของปรัชญาที่ให้คำตอบเกี่ยวกับเรื่องนี้ คือ จริยศาสตร์ (Ethics)

นักปรัชญาได้เริ่มต้นแนวความคิดของตนเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ หรือสิ่งที่เกิดจากธรรมชาติ ที่เป็นต้นเหตุทำให้เกิดความสงสัย หรือความประหลาดใจในปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่เกิดขึ้น และพยายามตอบข้อสงสัยในสิ่งเหล่านั้นด้วยเหตุผล เช่น ธาเลส (Thales) มีความสงสัยเกี่ยวกับปฐมธาตุของโลก หรือบ่อเกิดของโลกว่า โลกเกิดขึ้นมาจากอะไร มีอะไรเป็นบ่อเกิด เขาพยายามหาคำตอบ จนในที่สุดเขาก็ได้คำตอบว่า “น้ำ” เป็นบ่อเกิดของโลก หรือเป็นปฐมธาตุของโลก โดยให้เหตุผลว่า สิ่งที่มีชีวิตที่อยู่ในโลกล้วนต้องการน้ำ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง มนุษย์หากขาดน้ำแล้วไม่สามารถจะมีชีวิตอยู่ได้ สรรพสิ่งเกิดมาจากน้ำ และจะกลับเข้าไปสู่น้ำอีก เป็นต้น^{๒๑}

แนวความคิดของนักปรัชญาที่เกี่ยวข้องกับปรากฏการณ์ทางธรรมชาติเช่นนี้ เป็นแนวความคิดทางอภิปรัชญา เพราะอภิปรัชญาเป็นวิชาที่เกี่ยวกับเรื่องปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ หรือเอกภพ รวมไปถึงจักรวาลด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ หน้าที่ของอภิปรัชญาจึงได้แก่ การสืบค้นหาอันติมสัจ (Ultimate Truth) คือความจริงที่สิ้นสุด ซึ่งอยู่เหนือความจริงที่ปรากฏแก่ประสาทสัมผัส เป็นความจริงที่ครอบคลุมสิ่งทั้งปวงได้ เป็นความพยายามของนักปรัชญาที่จะตอบข้อสงสัยของตนว่า ความเป็นจริง คืออะไร หรือสิ่งที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ทั้งหลาย คืออะไรกันแน่ แต่การสืบค้นหรือการแสวงหาความจริงดังกล่าวนี้ จะต้องประกอบด้วยเหตุผล เพราะจุดมุ่งหมายของการศึกษาอภิปรัชญาที่สำคัญ ก็คือเพื่อให้มนุษย์เป็นตัวของตัวเอง มีความคิดเป็นอิสระ รู้จักวิพากษ์วิจารณ์ปัญหาปรัชญาตามหลักของเหตุผล แต่การศึกษอภิปรัชญาในปัจจุบัน เป็นที่เข้าใจกันว่า Metaphysics ไม่ได้หมายถึง First Philosophy เท่านั้น แต่ได้กลายเป็นสาขาหนึ่งของปรัชญา ซึ่งว่าด้วยความเป็นจริง

^{๒๑}อ้างแล้ว.

(Reality) คือความจริงแท้เรื่องโลก คน และภาวะเหนือธรรมชาติ ต่างกับญาณวิทยา (Epistemology) ซึ่งว่าด้วยความรู้ และจริยศาสตร์ (Ethics) ว่าด้วยความประพฤติของมนุษย์ และถือว่าอภิปรัชญาเป็นพื้นฐานหรือเป็นเนื้อหาที่แท้จริงของปรัชญา เพราะการจะรู้ว่าอะไรถูกหรือไม่ถูก หรือว่าจะตัดสินว่าอะไรดี อะไรไม่ดี อะไรงาม อะไรไม่งามนั้น จะต้องรู้เสียก่อนว่าอะไรจริง อะไรไม่จริง ซึ่งเป็นปัญหาทางอภิปรัชญาตั้งนั้น อภิปรัชญาจึงทำตัวเหมือนกับรถแทรกเตอร์ที่คอยบุกเบิกหักล้างถางพงเพื่อทำถนนหนทาง เมื่อทำหน้าที่เสร็จแล้วก็ทำหน้าที่ของรถประเภทอื่น ๆ เข้าทำต่อ เช่น รถบด รถขนหิน ขนทราย และรถราดยาง เพื่อจัดทำตบแต่งให้เป็นถนนหนทางที่ได้มาตรฐานจนแล้วเสร็จ และหลังจากนั้นรถประเภทอื่น ๆ เช่น รถเก๋ง รถเมล์ และรถส่วนบุคคลชนิดอื่น ๆ ก็สามารถวิ่งได้สบาย ๆ ส่วนรถแทรกเตอร์ก็ไปทำหน้าที่บุกเบิกป่าดงที่รกชัฏต่อไป ซึ่งการทำหน้าที่ของอภิปรัชญา ก็เป็นเช่นเดียวกับรถแทรกเตอร์ที่คอยบุกเบิกเปิดเผยความจริงที่ซ่อนเร้นหลังปรากฏการณ์ทั้งหมด^{๒๒}

อภิปรัชญาในฐานะที่เป็นปรัชญาบริสุทธิ์สาขาหนึ่งของปรัชญาได้ทำหน้าที่เป็นต้นกำเนิดหรือศูนย์รวมของสรรพวิทยาการทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็น ฟิสิกส์ เคมี ชีววิทยา คณิตศาสตร์ ศาสนา จริยศาสตร์ วิทยาศาสตร์ ดาราศาสตร์ และศาสตร์อื่น ๆ ในโลกนี้ ต่อมาศาสตร์ต่าง ๆ ก็ค่อย ๆ แยกตัวออกจากปรัชญาทีละศาสตร์ และศาสตร์แรกที่แยกตัวออกจากปรัชญา คือศาสนา โดยในช่วงแรก ๆ ศาสนาก็ทำหน้าที่คล้ายปรัชญา คือพยายามตอบปัญหาที่เกิดขึ้นในจิตสำนึกของมนุษย์ ต่อมาศาสนาเริ่มมีหลักคำสอนและหลักปฏิบัติที่ค่อนข้างแน่นอน รวมทั้งมีพิธีกรรมเป็นแบบแผนเฉพาะตน จึงได้แยกออกจากปรัชญากลายเป็นศาสตร์อิสระเกิดขึ้นครั้งแรก และเมื่อศาสนาแยกออกไปเป็นศาสตร์อิสระแล้ว นักปรัชญาก็พยายามคิดหาสิ่งที่นอกเหนือไปจากความเชื่อทางศาสนา^{๒๓}

๒) ขอบเขตของอภิปรัชญา

อภิปรัชญาได้ทำหน้าที่ในการตอบปัญหาเกี่ยวกับความเป็นจริงของสรรพสิ่ง รวมทั้งกระบวนการของความเป็นไปของสรรพสิ่งด้วย นั่นหมายถึงการศึกษาเกี่ยวกับเอกภพ (Cosmogony) จักรวาล (Universe) โลก (World) มนุษย์ (Man) จิต (Mind) หรือวิญญาณ (Soul) ชีวิต (Life) สสาร (Matter) ธรรมชาติ (Nature) พระเจ้า (God) หรือสิ่งสัมบูรณ์ (Absolute) ตลอดถึงสิ่งที่เกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านี้ เพราะอภิปรัชญามุ่งให้ศึกษาค้นคว้าถึงสัจธรรมหรือความเป็นจริงของเอกภพ หรือความเป็นจริงของสรรพสิ่งเท่าที่มีอยู่ ไม่ว่าจะสิ่งนั้นจะเป็นอยู่ในลักษณะใดก็ตาม ทั้งที่เป็นรูปธรรม ทั้งที่เป็นนามธรรม ทั้งที่สัมผัสได้ ทั้งที่สัมผัสไม่ได้ อภิปรัชญาจึงทำหน้าที่เหมือนกับรถแทรกเตอร์ที่คอยบุกเบิก

^{๒๒}อ้างแล้ว.

^{๒๓}อ้างแล้ว.

หักล้างทางพหุที่รักชัญเพื่อทำถนนหนทางให้รถชนิดอื่น ๆ วิ่งได้สบาย นั่น คือพยายามค้นคว้าถึงความแท้จริงของสรรพสิ่ง หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ภาววิทยา (Ontology) คือวิชาที่ศึกษาถึงความมีอยู่เป็นอยู่ของสรรพสิ่งในโลก คำทั้งสองนี้บางครั้งใช้ร่วมกัน แต่ก็มีการศึกษาที่แตกต่างกัน คือ อภิปรัชญาเน้นศึกษาถึงสภาวะที่ไม่อาจรู้ได้โดยประสาทสัมผัสเป็นภาวะที่อยู่เหนือประสาทสัมผัสทั้งห้า ซึ่งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับนามธรรม เช่น เรื่องจิต มโน วิญญาณ พระเจ้า ส่วนภาววิทยาจะศึกษาถึงสิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่ในจักรวาลทั้งส่วนที่สัมผัสได้และสัมผัสไม่ได้ กล่าว คือภาววิทยาจะศึกษาถึงสิ่งที่เป็นนามธรรมและรูปธรรม แต่ว่าโดยเนื้อหาแล้วภาววิทยาจะมีความหมายกว้างกว่าอภิปรัชญา

ดังนั้น ขอบเขตของอภิปรัชญาหรือภาววิทยาที่จะต้องทำการค้นคว้าหาคำตอบว่า “ความแท้จริง คืออะไร” จึงมีอยู่ ๓ ประการ ดังนี้

๑) ธรรมชาติ เป็นการศึกษาถึงเรื่องธรรมชาติของสสาร กาล อวกาศ ความเป็นเหตุเป็นผล ชีวิต วิวัฒนาการ ระบบจักรวาลของเอกภพ และวัตถุประสงค์ของเอกภพในเรื่องนี้ อภิปรัชญาได้ทำหน้าที่ตอบปัญหาหรือศึกษาเกี่ยวกับเรื่องเอกภพหรือธรรมชาติ ซึ่งรวมไปถึงเรื่องของอวกาศ กาล สสาร ความเป็นเหตุและผล ชีวิต วิวัฒนาการ ความเป็นไปแบบเครื่องจักรกลของเอกภพ และความเป็นไปแบบมีวัตถุประสงค์ เพื่อจะหาคำตอบว่า สรรพสิ่งหรือสิ่งเหล่านี้ มีความเป็นมาอย่างไร มีความสัมพันธ์กันอย่างไร เช่น ศึกษาหาคำตอบเกี่ยวกับกาล (เวลา) ว่ามีกำเนิดหรือบ่อเกิดอย่างไร เป็นไปโดยมีเป้าหมายหรือไม่ หรือมีเป้าหมายอย่างไร หรือใครเป็นผู้กำหนดเวลา ใครเป็นผู้สร้างเวลา เหล่านี้เป็นต้น ซึ่งปัญหานี้เรียกว่า “อภิปรัชญาว่าด้วยเอกภพ หรือธรรมชาติ”^{๒๔}

๒) จิตหรือวิญญาณ เป็นการศึกษาถึงลักษณะ กำเนิด จุดหมายปลายทางของวิญญาณ และสัมพันธ์ภาพระหว่างวิญญาณกับร่างกายในเรื่องนี้ อภิปรัชญาจะทำหน้าที่ค้นคว้าเกี่ยวกับเรื่องธรรมชาติของวิญญาณ กำเนิดของวิญญาณ จุดหมายปลายทางของวิญญาณ และความสัมพันธ์ระหว่างวิญญาณกับร่างกาย เกี่ยวกับปัญหานี้ นักปรัชญาพยายามศึกษาเพื่อที่จะตอบคำถามที่ว่า จิตของมนุษย์เรานั้น คืออะไร มีลักษณะเป็นอย่างไร มนุษย์มีอิสระในการคิดในการหาคำตอบหรือไม่ หรือมนุษย์มีเสรีภาพในการตัดสินใจ และการเลือกกระทำหรือไม่ มากน้อยเพียงใด จะเป็นการศึกษาเพื่อพิจารณาเกี่ยวกับวิญญาณ อัตตา และจิต ว่าเป็นสิ่งเดียวกันหรือไม่ หรือเป็นคนละอย่างกัน เพราะนักปรัชญาแต่ละสำนัก หรือแต่ละคนจะศึกษาเกี่ยวกับเรื่องจิตหรือวิญญาณนี้แตกต่างกันปัญหาเกี่ยวกับเรื่องจิต หรือวิญญาณ เป็นเรื่องที่ถกเถียงกันมานาน ตั้งแต่สำนักปรัชญาสมัยโบราณ จนกระทั่ง

^{๒๔}มานพ นักการเรือน, **มนุษย์กับการใช้เหตุผล จริยธรรม และสุนทรียศาสตร์**, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า๓๑.

นักปรัชญาปัจจุบัน ก็ยังไม่มีข้อยุติที่แน่นอน เพราะเหตุว่า จิตหรือวิญญาณ ตามแนวความคิดของนักปรัชญาหรือนักปราชญ์แต่ละท่านนั้นแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง ดังนั้น ปัญหาเกี่ยวกับจิตหรือวิญญาณ จึงเป็นข้อขบขำหรือเรื่องที่ต้องพยายามหาคำตอบในทางอภิปรัชญา ซึ่งปัญหานี้เรียกว่า “อภิปรัชญาว่าด้วยจิต หรือวิญญาณ”^{๒๕}

๓) พระเป็นเจ้าของหรือสิ่งสัมบูรณ์ เป็นการศึกษาถึงธรรมชาติ คุณลักษณะของพระเป็นเจ้าของสัมพันธภาพระหว่างพระเจ้ากับเอกภาพและวิญญาณ ตลอดถึงปัญหาที่ว่าพระเจ้าของเรามีจริงหรือไม่ในเรื่องนี้ อภิปรัชญาจะทำหน้าที่ค้นคว้าหาความแท้จริงว่า พระเจ้ามีอยู่จริงหรือไม่ อะไร คือข้อพิสูจน์ว่าพระเจ้าของเรามีอยู่จริง และข้อพิสูจน์ดังกล่าวสมเหตุสมผลหรือไม่ การหาข้อเท็จจริงหรือพิสูจน์เรื่องนี้ ก็เพราะว่ามนุษย์มักมีความเชื่อเกี่ยวกับการมีอยู่ของสิ่งที่มีอำนาจลึกลับหรือมีอำนาจมากกว่ามนุษย์ คือเชื่อในสิ่งที่มองไม่เห็น เช่น พระเจ้า เป็นต้น ทั้งยังเชื่อว่าโลกนี้รวมทั้งมนุษย์และธรรมชาติทั้งปวงมีการสร้างมาโดยพระเจ้า หรือสิ่งสัมบูรณ์สูงสุด ศาสตร์ที่จะมาทำหน้าที่ตอบปัญหาในเรื่องนี้ก็คือ อภิปรัชญา จึงเป็นที่มาของปัญหานี้ว่า “อภิปรัชญาว่าด้วยพระเจ้าของหรือสิ่งสัมบูรณ์”

จะเห็นได้ว่า ขอบเขตในการค้นคว้าหาความแท้จริงของอภิปรัชญาจะสิ้นสุดอยู่ที่ ๓ ปัญหาหลักข้างต้น คือ ปัญหาเรื่องของเอกภาพ ปัญหาเรื่องของจิตหรือวิญญาณ และปัญหาเรื่องของพระเจ้าของหรือเทพต่าง ๆ เป็นความพยายามที่จะหาคำตอบจากสิ่งต่าง ๆ เช่น จักรวาลหรือเอกภพมีความเป็นมาอย่างไร มีความสัมพันธ์กันอย่างไร จิตมีจริงหรือไม่ อะไร คือจิต พระเจ้ามีจริงหรือไม่ อะไร คือพระเจ้า มีความสัมพันธ์กันอย่างไร อะไรเป็นสิ่งที่แท้จริงเป็นต้น อาจกล่าวสั้น ๆ ว่า เป็นการศึกษาหาคำตอบว่า อะไร คือความแท้จริงที่สุด^{๒๖}

๒.๒.๖ ทฤษฎีทางอภิปรัชญา

นับตั้งแต่มนุษย์เกิดมาเกิดมาพร้อมกับความคิดต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของธรรมชาติหรือเรื่องปรากฏการณ์ทางธรรมชาติเพราะมนุษย์เริ่มสนใจสิ่งที่อยู่ใกล้ตัวเพิ่มมากขึ้นเนื่องมาจากการเสื่อมศรีทธาในเรื่องพระเจ้าดังนั้นพวกเขาจึงเกิดความสงสัยขึ้นว่าในเมื่อพระเจ้าไม่ได้เป็นปฐมธาตุของสรรพสิ่งหรือไม่ได้เป็นบ่อเกิดของโลกแล้วอะไรเป็นปฐมธาตุของโลกหรืออะไรเป็นบ่อเกิดอันที่แท้จริงของโลกลักษณะแนวคิดเช่นนี้มีมาตั้งแต่สมัยโบราณจนกระทั่งถึงปัจจุบันแนวความคิดเหล่านี้ล้วนแต่

^{๒๕}อ้างแล้ว.

^{๒๖}อ้างแล้ว.

เป็นแนวคิดเกี่ยวกับอภิปรายญาทั้งนั้น ซึ่งปัญหาดังกล่าวนี้อาจแยกได้เป็น ๒ ประเด็น คือ ๑) อะไร คือ ชาติทุกข์ของโลก และ๒) สิ่งที่มีอยู่จริงหรือชาติทุกข์ของโลกนั้นดำเนินไปอย่างไร^{๒๗}

แนวความคิดเกี่ยวกับอภิปรายญาจึงมีวิวัฒนาการมาเป็นเวลานาน และนักปรัชญาจำนวนมากพยายามคิดหาคำตอบให้แก่ตนเองซึ่งต่างคนก็ต่างมีแนวความคิดไปคนละอย่างบางทัศนะก็มีนักปรัชญาเห็นพ้องต้องกันหลายคนจึงได้รวมกลุ่มกันเกิดเป็นลัทธิหรือทฤษฎีทางอภิปรายญาขึ้นทฤษฎีแต่ละทฤษฎีพยายามที่จะค้นหาความจริงทางอภิปรายญาหรือเกี่ยวกับเอกภพเกี่ยวกับโลกเกี่ยวกับจิตวิญญาณหรือพระเจ้าโดยสรุปอภิปรายญาแบ่งเป็น ๓ ทฤษฎี ดังนี้

๑) ทฤษฎีสสารนิยม (Materialism)

คำว่า “สสารนิยม” เป็นศัพท์บัญญัติศัพท์หนึ่งของคำว่า Materialism ที่ใช้ในทางอภิปรายญาแต่ถ้าใช้ในทางจริยศาสตร์ท่านบัญญัติศัพท์ภาษาไทยอีกศัพท์หนึ่งว่า “วัตถุนิยม” ส่วนคำว่า “Materialism” ที่ใช้ในทางจริยศาสตร์ หมายถึงทัศนะที่ว่า ศาสตร์ที่ถือว่าทรัพย์สินเงินทองและอำนาจตลอดทั้งสิ่งที่เกี่ยวข้องด้วยสิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งสำคัญเพราะอำนาจความสุขสูงสุดให้แก่ชีวิตได้ ท่านจึงบัญญัติศัพท์ว่า “วัตถุนิยม”

คำว่า “Materialism” ที่ใช้ในทางอภิปรายญาหมายถึง ทัศนะที่ว่า สสาร หรือพลังงาน เป็นเครื่องกำหนดลักษณะพื้นฐานของสิ่งหรือเหตุการณ์ทั้งหลายแต่สสารเท่านั้นเป็นภาวะที่มีอยู่จริง นอกนั้นไม่เชื่อว่ามีอยู่จริงเป็นเพียงภาวะอนุพันธ์ คือเกิดจากสสารนั่นเองหรืออาจกล่าวได้ว่าเป็นผลผลิตของสสารท่านจึงบัญญัติศัพท์ว่า “สสารนิยม” นักปรัชญากลุ่มสสารนิยมหรือชาววัตถุนิยมถือว่าสสารเป็นสิ่งแท้จริงจิตเป็นเพียงปรากฏการณ์ของสมองปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณเป็นต้นตำรับแห่งสสารนิยมโดยแท้เริ่มต้นจากธาเลส (Thales) ซึ่งพยายามที่จะค้นหาแก่นแท้ของสรรพสิ่งอันเป็นบ่อเกิดของสรรพสิ่งเขาเชื่อว่าน้ำเป็นบ่อเกิดของสรรพสิ่งหรือเป็นปฐมธาตุของโลกและนักปรัชญาคนต่อ ๆ มากก็พยายามคิดค้นหาเกี่ยวกับปฐมธาตุของสรรพสิ่งเช่นเดียวกันทฤษฎีสสารนิยมหรือทฤษฎีวัตถุนิยมได้ให้เหตุผลว่าสสารและปรากฏการณ์ของสสารเท่านั้นเป็นความจริงจิตเป็นเพียงปรากฏการณ์ของสสารสรรพสิ่งในโลกล้วนแต่เป็นสสารทฤษฎีสสารนิยมยุคแรก ๆ ได้พูดถึงแนวความคิดทางธรรมชาติเรียกว่า ธรรมชาตินิยมเพราะสสารเป็นสิ่งแท้จริง ชีวิต คือพลังงานทางฟิสิกส์ และเคมีที่ซับซ้อนส่วนจิต คือปรากฏการณ์ทางสมอง

กลุ่มสสารนิยมเชื่อว่าสสารเป็นบ่อเกิดของโลกจักรวาลมนุษย์มีร่างกายที่ปรากฏอยู่ประกอบด้วยกลไกต่าง ๆ และทำงานได้ดูเครื่องจักรกลส่วนจิตนั้นเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่จริงลักษณะ

^{๒๗} อ่างแล้ว.

ต่าง ๆ ของจิตไม่ว่าจะเป็นความรู้สึก นึกคิดความเข้าใจเป็นผลมาจากการรวมตัวของวัตถุหรือสสาร เมื่อเป็นเช่นนี้ลักษณะของสสารนิยม จึงเป็นความพยายามที่จะหาคำตอบเกี่ยวกับเรื่องสสาร โดยเฉพาะ และกลุ่มสสารนิยมยังเชื่อว่าสมองเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุดสำหรับมนุษย์เพราะเป็นศูนย์รวมของสิ่งต่าง ๆ มีหน้าที่ในการบันทึกจดจำทุกสิ่งทุกอย่างที่เราทำในแต่ละวันเปรียบเหมือนกับห้องสมุดขนาดใหญ่สมอง สามารถทำงานได้ทุกอย่างไม่ว่าจะเป็นการคิดคำนวณการรับรู้ตลอดถึงการรับอารมณ์หรือการแสดงอารมณ์ต่าง ๆ ออกมาดังนั้นจึงมีนักปรัชญาชาวสสารนิยมท่านหนึ่งกล่าวว่าชีวิตเปรียบเหมือนกับเครื่องจักรกลเพราะประกอบด้วยเครื่องจักรกลมากมายทำงานได้ทั้งในขณะที่เรารู้สึกตัวและไม่รู้สึกตัวหรือทั้งในขณะที่ตื่นและนอนหลับโดยที่กลุ่มสสารนิยมนี้มีหลักการสำคัญอยู่ ๓ ประการ คือ

๑) สิ่งและเหตุการณ์ทั้งหมด รวมทั้งชีวิต พืชาน และจิต เป็นผลระดับต่าง ๆ ของภาวะเชิงซ้อน และพฤติกรรมของวัตถุกายภาพ หรือพลังงานเท่านั้น

๒) สิ่งที่เกิดขึ้นใด ๆ ซึ่งรวมถึงสิ่งทั้งหมด ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ล้วนเป็นปฏิบัติการระบบรวมแห่งกฎทางวัตถุ

๓) ไม่มีพระเป็นเจ้า หรือภาวะเหนือธรรมชาติใด ๆ อื่นที่จะนำมาใช้อธิบายถึงความมีอยู่ของโลกและสภาพของโลก^{๒๘}

ทฤษฎีสสารนิยมที่ถือว่าสสารเท่านั้นเป็นเครื่องกำหนดลักษณะพื้นฐานของสรรพสิ่งสิ่งหรือปรากฏการณ์ต่าง ๆ สสารเท่านั้นเป็นสถานะที่มีอยู่จริง นอกนั้นไม่มีอยู่จริง เป็นเพียงภาวะอนุพันธ์ คือเกิดจากสสาร โดยสรุปแล้วทฤษฎีสสารนิยม แบ่งเป็น ๒ สาย ดังนี้

ทฤษฎีสสารนิยมตะวันตก

สสารนิยมหรือวัตถุนิยม คือทฤษฎีที่มีความเชื่อว่า ความเป็นจริงหรือสิ่งแท้จริงสูงสุดเป็นสสารหรือวัตถุ ซึ่งสสารหรือวัตถุนี้ถือว่าเป็นต้นกำเนิดของจักรวาล^{๒๙} ส่วนจิตเป็นเพียงปรากฏการณ์ของสสารเท่านั้น ในทางอภิปรัชญา สสารถือว่าเป็นด้านสุดโต่งในเรื่องของรูปธรรม ซึ่งเป็นสถานะที่เห็นได้ ฟังได้ สูดกลิ่นได้ ลิ้มรสได้ สัมผัสทางกายได้ เป็นพลังงานเครื่องกำหนดลักษณะพื้นฐานของสิ่ง และเหตุการณ์ทั้งหลาย เป็นภาวะที่มีอยู่จริง นอกนั้นไม่เชื่อว่ามีอยู่จริง เป็นเพียงอนุพันธ์ (สิ่งที่เกิดจากสสาร) หรือเป็นเพียงผลผลิตของสสารเท่านั้น แม้แต่จิตหรือวิญญาณ ก็เป็นเพียงมันสมองที่พร้อมไปด้วยระบบประสาทเท่านั้น หากมีอยู่จริงไม่แน่วคิดที่จัดอยู่ในกลุ่มฝ่ายสสารนิยมมีหลายทฤษฎีด้วยกัน

^{๒๘}อดิศักดิ์ ทองบุญ, *คู่มืออภิปรัชญา*, หน้า ๑๒๐.

แต่ทฤษฎีที่ถือว่าสำคัญที่จะนำมาอธิบายในที่นี้มี ๒ทฤษฎี คือทฤษฎีธรรมชาตินิยม และทฤษฎีจักรกลนิยม^{๒๙}

๒) ทฤษฎีสสารนิยมตะวันออก

ทฤษฎีสสารนิยมตะวันออก เน้นไปที่ปรัชญาอินเดียเป็นสำคัญ เพราะถือว่าเป็นแหล่งอารยธรรมตะวันออกที่เป็นบ่อเกิดศาสนาและปรัชญา ส่วนแนวคิดทางปรัชญาตะวันออกนอกนั้น ไม่ว่าจะเป็นจีน ญี่ปุ่น หรือแม้แต่ไทยต่างก็ได้รับอิทธิพลจากปรัชญาอินเดียทั้งสิ้น จึงอาจกล่าวได้ว่าปรัชญาอินเดียเป็นแม่แบบอารยธรรมทางความคิดที่ไหลบ่าไปสู่ประเทศน้อยใหญ่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เกือบทั้งหมด แนวคิดที่สำคัญของปรัชญาอินเดียที่จัดอยู่ในกลุ่มสสารนิยมมีดังนี้

๑) ปรัชญากลุ่มอัสติกะ (Astika) เป็นกลุ่มที่มีความเชื่อว่าพระเวทมีความศักดิ์สิทธิ์ และถูกต้องโดยไม่ต้องพิสูจน์เชื่อในความมีอยู่มีพระผู้เป็นเจ้ากลุ่มอัสติกะมีสำนักปรัชญาหลายสำนักด้วยกัน คือ มีมางสา เวทานตะ สางขยะ โยคะ นยายะ และ ไวเศซิกะ ส่วนทัศนะที่มีแนวคิดเกี่ยวกับสสารนิยม ที่เห็นเด่นชัดที่สุดเห็นจะเป็นปรัชญาสำนักนยายะและไวเศซิกะ^{๓๐}ซึ่งมีแนวคิดสำคัญทางอภิปรัชญาดังนี้

๑) ปรัช्यानยายะ (Nyaya) นยายะเป็นปรัชญาสังขนิยมทางตรรกศาสตร์ (Logical Realism) คือเชื่อตามหลักตรรกศาสตร์ว่า มีความจริงแท้อยู่ ๒ อย่าง คือ ความจริงแท้ฝ่ายวัตถุ และความจริงแท้ฝ่ายนามธรรมหรือจิตใจ ความจริงทั้งสองฝ่ายนี้ต่างก็เป็นความจริงแท้และเป็นอิสระต่อกัน นอกจากนี้ ปรัชญาสำนักนี้ยังจัดเป็นปรัชญา อณูพหุนิยม (Atomic Pluralism) ประเภทสสารนิยม เพราะมีแนวความคิดว่า อณูของดินน้ำไฟลมเป็นมูลกำเนิดของโลกและสรรพสิ่งในโลกรวมทั้งคนและสัตว์^{๓๑}

๒) ปรัชญาไวเศซิกะ (Vaisesika) ไวเศซิกะให้ความสำคัญในเรื่องของสสารที่เป็นอมตะสสารเหล่านั้นได้แก่ อากาศธาตุ อวกาศ เวลา ชีวาทมัน อวัยวะภายใน และปรมาณูของธาตุดิน น้ำไฟ ลม เป็นสิ่งอมตะ ไม่มีใครสร้าง มีเองเป็นเอง ใครทำลายไม่ได้ แต่ละอย่างมีความแตกต่างกันอย่าง

^{๒๙} อ่างแล้ว.

^{๓๐} Dr. Vatsyayan, *Indian Philosophy*, (Delhi: Kedar Nath Ram Nath, Meerut, 1987), p.

^{๓๑} พัน ดอกบัว, *ปวงปรัชญาอินเดีย*, (กรุงเทพมหานคร: ศยาม, ๒๕๔๕), หน้า ๑๓๑-๑๓๒.

ชัดเจน ไม่มีสสารอันใดเหมือนกันและทั้งหมดเหล่านี้ คือมูลการณ์ของโลก สรรพสิ่งภายในโลก และจักรวาล^{๓๒}

๒) ทฤษฎีจิตนิยม (Idealism)

จิตนิยมเป็นศัพท์บัญญัติศัพท์หนึ่งของ Idealism ที่ใช้ในทางอภิปรัชญา แต่ถ้าใช้ในทางจริยศาสตร์ ท่านบัญญัติศัพท์ภาษาไทยอีกศัพท์หนึ่งว่า “อุดมคตินิยม” จึงก่อให้เกิดปัญหาว่า คำว่า Idealism คำเดียว ทำไมจึงบัญญัติศัพท์ภาษาไทยถึง ๒ คำ ที่เป็นเช่นนี้เพราะว่ามีการใช้ในความหมายที่ต่างกัน กล่าว คือ ในทางจริยศาสตร์ท่านใช้คำว่า Idealist หมายถึงบุคคลผู้เห็นเป้าหมายอันสูงส่งของชีวิต และพยายามจะเข้าถึงเป้าหมายอันนั้นให้ได้ ในภาษาไทยเราจึงเรียกบุคคลเช่นนี้ว่า “นักอุดมคติ” แต่ในทางอภิปรัชญา คำว่า “Idealist” หมายถึงบุคคลผู้ศึกษาค้นคว้าว่า อะไร คือความจริง อะไร คือสภาพมูลฐานของสิ่งทั้งหลายที่เข้ากันได้กับความรู้สึคนึกคิด และจิตใจของมนุษย์ ดังที่บริตเลย์ (F.H. Bradley) ได้กล่าวไว้ว่า “นอกเหนือจากจิตแล้ว ไม่มี หรือไม่อาจมีความจริงใด ๆ อื่นยังเป็นเรื่องของจิตมากเท่าใด ก็ยังมีความจริงมากเท่านั้น”^{๓๓}

ทฤษฎีจิตนิยม (Idealism) เป็นกลุ่มที่ถือว่า จิตเท่านั้นเป็นความแท้จริง สสารเป็นเพียงปรากฏการณ์ของจิต ชาวจิตนิยมเชื่อว่า จิต เป็นอมตะ ไม่สูญสลาย ร่างกายของมนุษย์เป็นเพียงปรากฏการณ์ชั่วขณะหนึ่งของจิต เป็นที่อาศัยชั่วคราวของจิต เมื่อร่างกายดับลง จิตก็ยังคงอยู่ ไม่แตกดับไปตามร่างกาย พวกจิตนิยม พยายามที่จะหาคำตอบให้กับตัวเองว่า จิต คืออะไร มีบ่อเกิดมาจากอะไร มีแหล่งที่มาอย่างไร มีธรรมชาติเป็นอย่างไร มีจุดมุ่งหมายอย่างไร เป็นการศึกษาโลกในลักษณะที่เป็นนามธรรม เพราะพวกเขาเชื่อว่า จิตเท่านั้นที่เป็นความแท้จริง สสารเป็นแต่เพียงสิ่งที่ปรากฏ หรือเป็นปรากฏการณ์ของจิต ไม่สามารถดำรงอยู่ชั่วกาลนาน หรือสสารจะต้องมีการแตกสลาย แต่จิตหรือวิญญาณไม่มีการแตกสลาย เป็นอมตะ ดังนั้น ลักษณะของจิตหรือวิญญาณ จึงมีลักษณะต่าง ๆ ตามทัศนะหรือแนวความคิดของนักปรัชญาแต่ละท่าน ชาวจิตนิยมบางท่านเชื่อว่า เมื่อร่างกายแตกดับ จิตจะกลับไปสู่แหล่งดั้งเดิม กล่าว คือจิตจะกลับเข้าไปสู่จิตสมบูรณ์ ซึ่งเป็นบ่อเกิดของสรรพสิ่ง ในภาษาไทยจึงเรียกบุคคลเช่นนี้ว่า “นักจิตนิยม”^{๓๔}

๓) ทฤษฎีธรรมชาตินิยม (Naturalism)

^{๓๒} ประยงค์ แสนบุราณ, **ปรัชญาอินเดีย**, (กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๗), หน้า ๑๕๓-๑๕๔.

^{๓๓} P.H. Bradley, **Appearance and Reality**, REV. ed., (Oxford University Press, 1946), p. 489.

^{๓๔} อติศักดิ์ ทองบุญ, **คู่มืออภิปรัชญา**, หน้า ๑๑๗.

ทฤษฎีธรรมชาตินิยม (Naturalism) เป็นระบบแนวความคิดที่อยู่ระหว่างจิตนิยมและสสารนิยม ทฤษฎีนี้บางทีเรียกว่า ปรัชญาธรรมชาตินิยม หรือปรัชญาสัญนิยม แต่โดยเนื้อหาแล้วธรรมชาตินิยมใกล้เคียงกับสสารนิยมมาก จนนักปรัชญาบางท่านไม่แยกธรรมชาตินิยมออกจากสสารนิยมเนื่องจากว่าสสารนิยมเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาตินอกเหนือจากจิต เช่น ก้อนหิน ก้อนเมฆ หรือสิ่งมีชีวิตทั้งหลายล้วนเป็นตัวอย่างหรืออาศัยธรรมชาติเกิดขึ้น แล้วดำรงอยู่ในระบบอวกาศ เวลา และกระบวนการทุกอย่างที่เป็นไปตามเหตุและผลของมันเอง

ธรรมชาตินิยมเริ่มต้นจากแนวคิดทางตะวันตกโดยนักปรัชญากรีกโบราณ ซึ่งปรัชญากรีกในยุคแรก ๆ เป็นปรัชญาของชาวกรีกที่ไม่นับถือคริสต์ศาสนา การอธิบายปัญหาต่าง ๆ ไม่ได้อ้างตำนานเทพเจ้า หรือมีนักปรัชญาบางท่านจะคงรักษาร่องรอยของตำนานเทพเจ้าอยู่บ้าง แต่ทว่าการพิจารณาปัญหาและสนับสนุนคำตอบนั้นใช้เหตุผลเป็นหลัก แม้บางครั้งจะเชื่อในเรื่องของประจักษ์สัมผัส แต่ก็ยังคงอ้างเหตุผลสนับสนุนความเชื่อถือ หรือไม่เชื่อถือของตนอยู่ยู่กันเอง สิ่งที่นักปรัชญากรีกโบราณพากันสนใจนั้นเป็นเรื่องเกี่ยวกับธรรมชาติ โดยเฉพาะในเรื่องของความมีอยู่ (Being) ของวัตถุที่มีอยู่ในโลกและจักรวาลวัตถุ (Cosmic Matter) กล่าว คือความแท้จริงที่สมบูรณ์ หรือความจริงทางอภิปรัชญาที่ภววิทยา (Ontology) ถือว่าเป็นสสารที่แท้จริง นักปรัชญากรีกเหล่านี้ได้เป็นผู้บุกเบิกในการค้นคว้าหาคำตอบทางอภิปรัชญา หรือทางวิทยาศาสตร์^{๓๕} ผู้วิจัยได้สรุปแนวคิดทางอภิปรัชญาที่เป็นธรรมชาตินิยมไว้ดังนี้

๑) ธาเลส (Thales: ๖๒๔ – ๕๕๐ B.C.) ธาเลสได้พยายามค้นหาคำตอบให้กับตนเองจนในที่สุดก็ได้ผลสรุปว่า “น้ำ” คือละอองธุลี หรือธาตุดั้งเดิมของโลก และเป็นจุดเริ่มต้นของสรรพสิ่งซึ่งในที่นี้อาจจะสังเกตถึงหลักความเป็นจริงว่า ธาตุต่าง ๆ มากมายที่ทำให้กำเนิดชีวิต เช่น อาหาร ความร้อน และเมล็ดพันธุ์พืช ล้วนประกอบด้วยความชื้นทั้งนั้น^{๓๖} ฉะนั้นจักรวาลน่าจะเกิดจากการรวมตัวของปฐมธาตุที่มีอนุภาคเล็กที่สุด คือ น้ำ น้ำหรือความชื้น คือที่มาของสรรพสิ่งทั้งหลาย ธาเลสเชื่อว่า สิ่งต่าง ๆ เมื่อแยกส่วนลดทอนลงไปให้ถึงที่สุดจะเหลือความจริงสิ่งเดียว คือ น้ำ^{๓๗} เพราะน้ำทรงประสิทธิภาพในการแปรรูปเป็นสิ่งต่าง ๆ น้ำจับตัวเป็นของแข็งก็ได้ ละลายเป็นของเหลวก็ได้ เมื่อละลายขึ้นฟ้าน้ำกลายเป็นไอ เมื่อต้องแสงอาทิตย์ น้ำแปรรูปเป็นไฟ แต่เมื่อน้ำกลายเป็นฝนตกลงมาสู่

^{๓๕} วิชา สุธิวคุปต์, อภิปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร: แสงจันทร์การพิมพ์, ๒๕๒๙), หน้า ๒๐.

^{๓๖} Frank Thilly, A history of philosophy, (New Dehi: Manish sabbarwal SBW publishers, 1993), p.16.

^{๓๗} สุวัฒน์ จันทระจาง, ปรัชญาและศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๐), หน้า ๓๗.

พื้นดิน น้ำกำลังแปรรูปเป็นดิน น้ำจึงเป็นสภาวะกลางระหว่างของแข็งกับอากาศสามารถแปรรูปได้ ดังนั้น น้ำจึงเหมาะที่จะเป็นปฐมธาตุของโลก^{๓๘}

๒) อแนกซิแมนเดอร์ (Anaximander: ๖๑๐-๕๔๕ B.C.) อแนกซิแมนเดอร์ไม่เห็นด้วยกับธาเลสที่บอกว่าน้ำเป็นปฐมธาตุของโลก เขาให้เหตุผลว่า น้ำมีรูปแบบตายตัว คือมีคุณลักษณะเป็นของเหลวและมีความเย็นเป็นธรรมชาติ จึงเป็นการยากที่จะให้เชื่อตามธาเลสว่า น้ำสามารถแปรรูปเป็นหินหรือเป็นไฟได้ น้ำคงเป็นเช่นนั้นไม่ได้แน่ ๆ แต่สิ่งที่ป็นปฐมธาตุของโลกควรจะมีความเป็นกลาง คือยังไม่เป็นอะไรเลย ไม่เป็นทั้งดิน น้ำ ลม ไฟ มันจะยังไม่สังกัดกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง ปฐมธาตุของโลกจึงควรเป็นสสารไร้รูป (Formless material) ที่ยังไม่มีรูปลักษณะเหมือนสิ่งของใด ๆ ที่คนเรารู้จัก มันเป็นสิ่งที่ไม่เห็นด้วยตาเปล่า แต่มันเป็นสิ่งที่ป็นนิรันดรและแผ่ซ่านไปไม่มีที่สิ้นสุด อแนกซิแมนเดอร์เรียกสิ่งนี้ว่า อนันต์ (Infinite)^{๓๙} เนื่องจากอนันต์นี้ยังไม่มีลักษณะที่แน่นอนตายตัวว่าเป็นอะไร อนันต์จึงมีศักยภาพที่จะกลายเป็นอะไรก็ได้ และสรรพสิ่งในโลกล้วนมีแหล่งกำเนิดมาจากอนันต์^{๔๐}

๓) อแนกซิเมเนส (Anaximenes: ๕๘๘ - ๕๒๘ B.C.) ปฐมธาตุของโลก คืออากาศ (Air) เพราะอากาศแผ่ขยายออกไปไม่มีที่สิ้นสุด และมีพลังขับเคลื่อนในตัวเอง อากาศจึงเคลื่อนไหวตลอดเวลาและด้วยอนุภาพแห่งการเคลื่อนไหวของอากาศนี้เองจึงทำให้สรรพสิ่งเกิดขึ้น อแนกซิเมเนสได้ให้ความเห็นว่า ในเวลาที่อากาศเคลื่อนตัวออกจากกันและกัน อากาศจึงเกิดการขยายตัว (Rarefaction)^{๔๑} ปริมาณของอากาศจะเจือจางลง หากเจือจางถึงที่สุดอากาศจะกลายเป็นไฟ แล้วลูกไฟที่ลอยอยู่บนท้องฟ้าก็จะกลายเป็นดวงดาว ในด้านตรงกันข้ามถ้าอากาศเคลื่อนที่เข้ารวมกันหรือมีการอัดตัวกัน ความเข้มข้นของอากาศจะมีมากขึ้น อุณหภูมิในอากาศจะลดลงและอากาศจะมีความเย็นมากขึ้นแล้วจะจับตัวกันเป็นก้อนเมฆ ถ้ายิ่งอัดตัวควบแน่นยิ่งขึ้น อากาศจะกลายเป็นน้ำและเป็นดินเป็นหินได้ที่เดียว อแนกซิเมเนสจึงสรุปว่า ไม่ว่าจะป็นของแข็งหรือของเหลวและก๊าซ ล้วนมีต้นเหตุมาจากอากาศทั้งสิ้น ฉะนั้นอากาศจึงเป็นปฐมธาตุของโลก^{๔๒}

^{๓๘} Williams S.Sahakian, *Ideas of the Great Philosophers*, (New York: Barnes & Noble, 1973), p. 121.

^{๓๙} op.eit.

^{๔๐} op.eit.

^{๔๑} Ayer, A.E., *Handbook in the History of Philosophy*, (New York: Barnes & Noble, 1958), p. 12.

^{๔๒} สติต วงศ์สุวรรณค์, *ปรัชญาเบื้องต้น*, หน้า ๔๐.

๔) **เฮราคลิตุส (Heraclitus : ๕๓๕ – ๔๗๕ B.C.)** ได้ให้ทัศนะว่า ไฟ คือปฐมธาตุของโลก เพราะไฟมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา เปลวไฟนั้นเปลี่ยนแปลงได้รวดเร็ว เดี่ยววิบริหรือเดี่ยวเรื่อรอง บางครั้งลุกโพลง แต่บางครั้งวอดลง ไฟกองเดียว แต่มีลักษณะแปรปรวนเปลี่ยนได้หลายอย่าง ด้วยเหตุที่ไฟมีสภาพเปลี่ยนแปลงง่าย ไฟจึงเป็นปฐมธาตุดั้งเดิมของโลก เพราะไฟแปรรูปเป็นสรรพสิ่ง เมื่อไฟแปรรูปเป็นสรรพสิ่งแล้วก็ยังไม่สิ้นสภาพความเป็นไฟ ฉะนั้น ทุกสิ่งก็ คือไฟ และไฟก็คือทุกสิ่ง ด้วยเหตุนี้ เฮราคลิตุสจึงกล่าวสรุปว่า “ทุกสิ่งกลายเป็นสิ่งเดียว และสิ่งเดียวกลายเป็นทุกสิ่ง” ดังนั้น สิ่งที่เป็นปฐมธาตุของโลกตามทัศนะของเฮราคลิตุสก็คือไฟ เพราะไฟเป็นตัวการทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง^{๔๓}

๕) **เอมเปโดเคลส (Empedocles: ๔๙๒ – ๔๓๐ B.C.)** เสนอว่า ธาตุแท้ของสิ่งต่าง ๆ หรือปฐมธาตุของโลกประกอบด้วยรูปแบบของสสารรวมตัวกันของธาตุ ดิน ลม ไฟ น้ำ^{๔๔}หรือธาตุ ๔ ปฐมธาตุแต่ละอย่างคงตัวกัน เปลี่ยนเป็นธาตุอื่นไม่ได้ แต่แบ่งส่วนได้เพื่อไปผสมกับธาตุอื่น ๆ แล้วประกอบกันขึ้นเป็นสิ่งต่าง ๆ สิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นจากการรวมตัวของปฐมธาตุเหล่านี้ในอัตราส่วนเท่า ๆ กัน การเปลี่ยนแปลงของสิ่งทั้งหลายเกิดจากการเปลี่ยนอัตราส่วน การสลายไปของสิ่งต่าง ๆ เป็นเพราะการแยกตัวของปฐมธาตุเหล่านี้ ส่วนปฐมธาตุทั้ง ๔ โดยธรรมชาติจะคงที่และมีอยู่นิรันดร^{๔๕}

๖) **ลิวซิปปุส (Leucippus ประมาณ ๔๕๐ B.C.) และ เดมอคริตุส (Democritus: ๔๖๐ – ๓๗๐ B.C.)** เดมอคริตุสได้กล่าวถึงสิ่งที่เป็นปฐมธาตุของโลกว่า ไม่ใช่ดิน น้ำ ลม ไฟ ดังนั้นปรัชญาก่อนหน้านี้กล่าวกันมา แต่สิ่งที่เป็นปฐมธาตุ คือ ปริมาณ หรือ อะตอม (Atom)^{๔๖} คำว่าปริมาณ ตามทัศนะของเดมอคริตุส หมายถึง วัตถุที่มีขนาดเล็กที่สุด ไม่สามารถจะแยกย่อยได้อีกแล้ว หมายถึงสิ่งเดียวกันกับอะตอม ที่แปลว่า สิ่งที่ไม่อาจตัดแบ่งออกไปได้อีก (Uncuttable)^{๔๗} ปริมาณเป็นวัตถุดิบสำหรับสร้างโลก มันมีอยู่ก่อนหน้าการกำเนิดของโลก เพราะปริมาณรวมตัวกันสรรพสิ่งในโลกจึงเกิดขึ้น การก่อกำเนิดของโลกมาจากปริมาณนับจำนวนไม่ถ้วนลอยกระจายอยู่ในห้วงอวกาศ

^{๔๓} Fuller, B.A.G., *A History of Philosophy*, (New York: Henry Holt and Company, 1952), p. 52.

^{๔๔}Ibid., p. 31.

^{๔๕}กรีติ บุญเจือ, *ปรัชญาสำหรับผู้เริ่มเรียน*, (กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๙), หน้า ๒๔.

^{๔๖} Russell, W.T., *A Critical History of Greek Philosophy*, (Lodon: George Allen & Unwin Ltd., 1967), p. 85.

^{๔๗} Magill, F.N., *Masterpieces of World Philosophy in Summary Form*, (Lodon: George Allen & Unwin Ltd., 1963), p. 36.

ปริมาณมีน้ำหนักและขนาดประจำตัวปริมาณที่ใหญ่กว่าและหนักกว่าจะตกลงเบื้องล่าง แล้วปะทะกับปริมาณที่เล็กและเบากว่าก่อให้เกิดวังวนขึ้นมา วังวนนี้มีสภาพเหมือนวังน้ำวนที่พัดหมุนเอาทุกสิ่งอย่างเข้ามาในรัศมีทำการของตน ปริมาณรอบด้านถูกวังวนดึงดูดเข้าไปในกระแสที่หมุนวนนั้น ปริมาณภายในวังวนจะรวมตัวกันโดยปริมาณที่มีรูปร่างและขนาดคล้ายคลึงกันจะเกาะตัวกันเป็นดิน น้ำ ลม ไฟ และสิ่งต่าง ๆ จนกระทั่งเป็นโลกนี้และดวงดาวในจักรวาล การเกิดของโลกและการเปลี่ยนแปลงใด ๆ บนพื้นโลกล้วนเนื่องมาจากการเคลื่อนที่ของปริมาณ สิ่งทั้งหลายไม่ได้เกิดขึ้นและเปลี่ยนแปลงไปโดยบังเอิญ ดังนั้นเดมอคริตุส จึงกล่าวว่า การเคลื่อนที่ของปริมาณดำเนินตามกฎกลศาสตร์อันตายตัวไม่มีอะไรเกิดขึ้นอย่างไรเหตุผล สรรพสิ่งเกิดขึ้นตามเหตุผลและความจำเป็น^{๔๘} ดังนั้นสิ่งที่เป็นปฐมธาตุของโลกก็ คือ ปริมาณ หรือ อะตอม ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่เคยเปลี่ยนแปลง ไม่มีใครสร้าง ใครทำลายไม่ได้ ไม่เพิ่มไม่ลดคงสภาพเดิมตลอดเวลา แม้วิญญาณก็ประกอบขึ้นจากปริมาณอันละเอียดอ่อน แต่ปริมาณวิญญาณประเภทเหตุผลจะเกาะตัวกันมากที่สุดที่เป็นสมองของมนุษย์ ด้วยเหตุนี้มนุษย์จึงฉลาดกว่าสัตว์ทั้งหลาย

๖) ฟรานซิส เบคอน (Fransis Bacon : ๑๕๖๑ - ๑๖๒๖) เบคอนจะให้ความสำคัญกับสสารว่าเป็นความจริงแท้ แต่เขาก็ไม่ได้ปฏิเสธเกี่ยวกับเรื่องของจิต วิญญาณ หรือพระเจ้าเลยทีเดียว ยังมีการพูดถึงอยู่สิ่งเหล่านี้อยู่ เขาอธิบายว่า จิต วิญญาณ และพระเจ้าเป็นประเภทวิญญาณที่เป็นสสาร และเป็นสสารที่มีเหตุผล นี้แสดงให้เห็นว่า จิต วิญญาณ พระเจ้าตามทัศนะของเบคอนก็เป็นเพียงสสารที่ละเอียดมากกว่าสสารชนิดอื่น ๆ แต่เบคอนเองก็ไม่ได้อธิบายต่อว่าสสารที่มีความละเอียดกว่าสสารชนิดอื่นนั้นเป็นอย่างไร เขากลับโยนไปให้กับนักการศาสนาเป็นผู้ตอบแทน และด้วยเหตุนี้เช่นกันทำให้นักคิดหลายท่านมองว่า เบคอนเป็นนักสสารนิยมที่ไม่สมบูรณ์นัก เพราะยังมีการกล่าวถึงเรื่องเกี่ยวกับจิต วิญญาณ และพระเจ้าอยู่ (มีผู้รู้สันนิษฐานว่า ที่เบคอนต้องกล่าวถึงเรื่องจิต วิญญาณ และพระเจ้า ไม่อาจปฏิเสธได้โดยสิ้นเชิง อาจเป็นเพราะว่าในสมัยนั้นยังมีการเชื่อถือเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของพระเจ้าอยู่ อีกทั้งยังอยู่ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างยุคกลางกับยุคใหม่ ซึ่งในช่วงนั้นหากใครมีความคิดไม่เชื่อเรื่องพระเจ้าจะถูกลงโทษอย่างรุนแรง) แต่อย่างไรก็ตามเขาก็ได้ชื่อว่าเป็นผู้บุกเบิก (Pioneer) แนวคิดด้านวิทยาศาสตร์ที่ให้ความสำคัญกับสสารนิยม ดังนั้นเขาจึงได้สมญานามว่า เป็นบิดาแห่งสสารนิยมของอังกฤษในเวลาต่อมา^{๔๙}

๗) คาร์ล มาร์กซ์ (Karl Marx : ๑๘๑๘ - ๑๘๘๓) ได้นำเสนอทฤษฎีสสารนิยมวิชาวิธี (Dialectical materialism) : ซึ่งได้จากสังเคราะห์แนวคิดมาจาก ๒ ทฤษฎี ประกอบด้วยทฤษฎีวิภาษ

^{๔๘} Ibid., p. 48.

^{๔๙} Ibid., p. 292.

วิธีของเฮเกิล (Hegel) และทฤษฎีสสารนิยมวิภาษวิธีของฟอยเออร์บัค (Feuerbach) ซึ่งทฤษฎีนี้มี ความเชื่อว่า สสารมีความสำคัญอันดับหนึ่งในการแก้ปัญหาทางปรัชญา ส่วนจิตมีความสำคัญที่ รองลงมาจากสสาร มาร์กซยอมรับว่า โลกเป็นสสารที่มีความเคลื่อนไหวและเกิดขึ้นมาใหม่อยู่เสมอ^{๕๐} การเคลื่อนไหวนี้ไม่ใช่จะเป็นการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงแบบไร้กฎเกณฑ์ใด ๆ หากแต่เป็นไปตาม กฎเกณฑ์ ๓ ประการ คือ

- (๑) การแปรสภาพจากปริมาณไปสู่คุณภาพ
- (๒) เอกภาพและความขัดแย้งของสิ่งที่ตรงกันข้าม
- (๓) การปฏิเสธย้อนปฏิเสธ^{๕๑}

๒.๓ อภิปรัชญาในอภิธรรมปิฎก (Metaphysics in AphidhammaPitaka)

พระพุทธศาสนาเถรวาทมีแนวคิดทางปรัชญาที่โยงใยกันเป็นระบบ (System) อันรัดกุม พอที่จะจัดเป็นพุทธปรัชญาเถรวาท ภาพรวมแห่งระบบนั้นปรากฏไม่ชัดเจน เพราะนักศึกษาพุทธ ปรัชญามักให้ความสนใจต่อแนวคิดเฉพาะเรื่อง เช่น อริยสัจ ๔ ปฏิจจนุปบาท ซึ่งมีอยู่กระจัด กระจายในพระไตรปิฎกโดยไม่ใส่ใจเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างแนวคิดเหล่านั้น ความสัมพันธ์แห่ง แนวคิดทางปรัชญาที่สำคัญ ๆ เพื่อแสดงภาพรวมของระบบพุทธปรัชญาเถรวาทพระพุทธเจ้าทรง แสดงเทศนาในฐานะเป็นคำสอนทางศาสนาก็จริง แต่ในคำสอนนั้นก็ยังมีแนวคิดทางปรัชญาแทรกอยู่ ศาสนาในอินเดียทั่วไปแยกไม่ออกจากปรัชญา ทั้งนี้เพราะคัมภีร์พระเวทของศาสนาพราหมณ์ไม่ได้ เป็นที่ยอมรับของ ศาสนาฝ่ายนาสติกะ คือ พระพุทธศาสนาและศาสนาเซน การปะทะโต้แย้งทาง ความคิดระหว่างศาสนาพราหมณ์กับศาสนานาสติกะทำให้ปรัชญาพัฒนาในร่มธง ของศาสนา ศาสนา แต่ละศาสนามุ่งเสนอคำสอนเกี่ยวกับโลกและชีวิตอย่างมีเหตุผล มีระบบ^{๕๒}

คำสอนเหล่านั้นได้สร้างโลกทัศน์ให้กับศาสนิก โลกทัศน์ของชาวพุทธย่อมต่างจากโลก ทัศน์ของพราหมณ์ โลกทัศน์นั้นแหละ คือปรัชญา นักปรัชญาอินเดียเรียกว่า ทรรศนะ (Darsana) แปลว่า การหยั่งเห็นสัจธรรม (Vision of Truth) ทรรศนะนี้ก็คือโลกทัศน์นั่นเอง โลกทัศน์ คือมุมมอง ชีวิตที่ มนุษย์ใช้ตีความประสบการณ์เพื่อเลือกทางดำเนินชีวิต มนุษย์ทุกคนมีโลกทัศน์ด้วย กันทั้งนั้น

^{๕๐} ชัยวัฒน์ อัดพัฒน, **ปรัชญาตะวันตกสมัยใหม่ ๒**, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง ,๒๕๔๕), หน้า ๒๒๗.

^{๕๑} อ่างแล้ว.

^{๕๒} พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมมจิตโต), **พุทธศาสนากับปรัชญา**, (กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท. ๒๕๓๓), หน้า ๒.

โลกทัศน์ของใครก็เป็นปรัชญาของคนนั้น โลกทัศน์ของชาวพุทธจึงเป็น พุทธปรัชญาฮักซ์เลย์ (Huxley) กล่าวว่า มนุษย์ดำเนินชีวิตไปตามปรัชญาชีวิต และโลกทัศน์ของเขา นี่เป็นเรื่องจริงแม้กับผู้ที่ไร้ความคิดที่สุด เป็นไปไม่ได้ที่มนุษย์จะมีชีวิตอยู่โดยไม่มีอภิปรัชญา พุทธปรัชญาที่เป็นแนวทางดำเนินชีวิตของชาวพุทธมีพระไตรปิฎกเป็นแม่แบบ^{๕๓}

คำถามประการต่อมาคือ พุทธปรัชญาในพระไตรปิฎกเป็นระบบมากน้อยเพียงไรคำว่า ระบบ มีความหมายหลายอย่าง ในที่นี้ระบบ (System) หมายถึงกลุ่มความคิดที่เป็นระเบียบ (An ordered set of ideas)^{๕๔} ในระบบปรัชญาหนึ่ง แนวคิดปรัชญาจะประสานสอดคล้องกลมกลืนกันจนไม่มีแนวคิดใดที่แยกอยู่ลอย ๆ หรืออยู่อย่างขัดแย้งกับแนวคิดอื่นในระบบปรัชญาเดียวกัน เมื่อพิจารณาในเกณฑ์นี้ปรากฏว่ามีแนวคิดหลายประการในพระไตรปิฎกที่ดูเหมือนจะขัดแย้งกันเช่น พุทธพจน์ที่ว่า สัพเพ ธมมา อนตตา ธรรมทั้งหลายทั้งปวงไม่มีตัวตน น่าจะขัดแย้งกับพุทธพจน์ที่ว่า อตตาทิออตโต นาโถ ตนแลเป็นที่พึ่งของตน หรือพุทธพจน์ ว่า สัพเพ สงขารา ทุกขา สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ น่าจะขัดแย้งกับพุทธพจน์ที่ว่า สุขุ ปญฺญสฺส อุจฺจโย การสั่งสมบุญนำสุขมาให้^{๕๕}

สภาพการณ์ดังกล่าวอาจทำให้บางคนเข้าใจผิดคิดว่าพุทธพจน์ขัดแย้งกัน เองหรือไม่ก็คิดว่าแนวทางปรัชญาในพระไตรปิฎกไม่สัมพันธ์กันเป็นระบบที่ดี ในความเป็นจริงนั้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมอย่างสอดคล้องประสานกลมกลืนต่อกัน (Consistency) พุทธธรรมที่ดูเหมือนจะหลากหลายนั้นได้โยงใยสู่หลักการเดียวกัน คือเรื่องทุกข์กับความดับทุกข์ ดังที่พระพุทธเจ้าทรงยืนยันว่า อนุราธะ ในอดีตก็ดี ในปัจจุบันก็ดี เราสอนแต่เรื่องทุกข์กับความดับทุกข์เท่านั้น^{๕๖} นั้นหมายถึงว่าพระ พุทธเจ้าทรงใช้เวลา ๔๕ ปี สอนเรื่องอริยสัจ ๔ ด้วยสำนวนภาษาและวิธีอธิบายที่หลากหลายตามอุปนิสัยและบารมีของผู้ฟังในขณะนั้น บางครั้งพระองค์ทรงแสดง ธรรมเพียงหัวข้อสั้น ๆ แก่ผู้มีสติปัญญาดี ซึ่งผู้ฟังเองเข้าใจ บุคคลอื่น ๆ ที่มีระดับสติปัญญาต่างกันอาจไม่เข้าใจในเหตุผลแต่ก็มีศรัทธาลอยตามคำสอนโดยง่าย ทั้งนี้ก็ด้วยแรงบันดาลใจที่เกิดจากอำนาจแห่งบุคลิกภาพของพระพุทธเจ้า การซักถามเพื่อวิพากษ์วิจารณ์หาเหตุผลรอบด้านจึงไม่เกิดขึ้น ดังกรณีที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงตอบอภัยาทปัญหา ๑๐ ข้อ แม้เหตุผลของการไม่ตอบนั้นไม่ชัดเจนนัก ก็ไม่มีใครกล้าซักถามอย่างละเอียด ปล่อยให้พระ

^{๕๓} Challerjce.S. and Datta, D., *AnIntrolirion10 Indian Philosophy*, (University of Calcutta, 1986), p. 1.

^{๕๔} Longman Dictionary of Contemporary English, p. 1197.

^{๕๕} op.eit.

^{๕๖} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๔๑๑/๑๔๘.

อรรถกถาจารย์รุ่นหลังต้องพยายามอธิบายความเงิบของพระพุทธเจ้า ท่านนาคคารชุนอาศัยประเด็นนี้เป็นจุดเริ่มแห่งพุทธปรัชญามายมิกะ

ที่กล่าวว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมด้วยอำนาจบุคลิกภาพของผู้ตรัสรู้ มากกว่าด้วยอำนาจแห่งเหตุผลนั้นไม่ได้หมายความว่า คำสอนของพระพุทธเจ้า อ่อนเหตุผล แต่ที่จริงนั้น พุทธธรรมมีเหตุผลสมบูรณ์ในตัวเอง แต่เหตุผลนั้นไม่แจ่มแจ้งชัดเจนพอที่คนทั่วไปจะเข้าใจได้ ภายหลังพุทธปรินิพพาน พระอรรถกถาจารย์จึงรจนาอรรถกถาอธิบายเหตุผลที่ซับซ้อนของพุทธธรรมในพระไตรปิฎก งานระดับอรรถกถา (Commentary) ไม่ว่าในศาสนาใด ถือเป็นการใช้เทคนิค วิธีการทางปรัชญา มาอธิบายขยายความพระคัมภีร์ที่บันทึกคำสอนของศาสดาเพื่อหาเหตุผลตอบโต้ผู้วิจารณ์ และเพื่อหักล้าง วาทะของปรปักษ์นอกศาสนาหรือต่างนิกาย อย่างไรก็ตาม พระอรรถกถาจารย์ไม่ใช่ นักปรัชญาศาสนา ทั้งนี้เพราะนัก ปรัชญาศาสนาศึกษาทุกศาสนาเพื่อหาระบบเหตุผลในศาสนธรรม โดยไม่สนับสนุน ศาสนาใดเป็นพิเศษ ในขณะที่พระอรรถกถาจารย์หรือนักศาสนศาสตร์ (Theologian) ศึกษาศาสนาของตนอย่างพิถีพิถันเพื่อหาเหตุผลอย่างนักปรัชญาศาสนาก็จริง แต่เพราะท่านเหล่านั้นมีศรัทธาต่อศาสนาของตนจึงใช้วิธีการทางปรัชญาปกป้อง ศาสนาของตนจากการโจมตีของศาสนาหรือลัทธิอื่น ที่กล่าวเช่นนี้ก็เพื่อเสนอว่า ถ้าจะหาพุทธปรัชญาที่เป็นระบบ เราไม่ควรศึกษาพระไตรปิฎกเพียงอย่างเดียว เพราะว่าในพระไตรปิฎกเราจะพบพุทธธรรมซึ่งเป็นทั้งศาสนธรรม และแนวคิดทางปรัชญาก่อนจัดระบบ เราจะได้พุทธปรัชญาที่เป็นระบบในผลงานระดับอรรถกถา ฎีกา อนฎีกา และปกรณ์วิเสส ผลงานระดับนี้เองที่ทำให้เกิดพุทธปรัชญาสำนัก ต่าง ๆ เช่น เถรวาท ไวยาณิกะ เสตรานติกะ มายมิกะ วิชญาณวาท^{๕๗}

๒.๓.๑ อภิปรัชญา (Metaphysics)

อภิปรัชญาเป็นปรัชญาบริสุทธิ์สาขาที่รวมศาสตร์ที่ว่าด้วยความมีอยู่ของจักรวาล เป็นสาขาที่ค้นหาเรื่องสภาวะแห่งความเป็นจริง อะไรเป็นสิ่งที่เป็นจริง และอะไรเป็นสิ่งที่ได้จากสิ่งที่ เป็นจริง โลก คืออะไร จักรวาลมีได้อย่างไร วัตถุหรือจิตเป็นความจริง มนุษย์ คืออะไร สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่เป็นปัญหาที่จะหาคำตอบได้จากอภิปรัชญา เมื่อเป็นเช่นนี้ อภิปรัชญา จึงเป็นสาขาของปรัชญาที่ ศึกษาถึงความเชื่อเกี่ยวกับความเป็นจริง ซึ่งพยายามจะหาคำตอบจากสิ่งต่าง ๆ มากมาย เช่น อะไร คือจิต จิตมีจริงหรือไม่ อะไร คือพระเจ้า พระเจ้ามีจริงหรือไม่ จิตกับพระเจ้ามีความสัมพันธ์ซึ่งกันและ

^{๕๗} Masih Y, "Introduction 11", *Religious Philosophy*, (Morilal Banarasidas Delhi, 1976), pp. 18-19.

กันอย่างไรหรือไม่ อะไรแน่ที่เป็นความแท้จริง ในพุทธศาสนาก็มีปัญหาดังกล่าวนี้อันหนึ่ง ผู้วิจัยจึงขอสรุปพุทธอภิปรัชญา ไว้ดังนี้

๑. ความจริง (Truth)

พุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับความจริงหรือสัจจะ ๒ อย่าง คือ สมมติสัจจะ และ ปรมัตตสัจจะ ดังที่ปรากฏในปรมัตตทปิณี ว่า ในบรรดาผู้สอนศาสนาทั้งหลาย พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ประเสริฐ ตรัสสอนสัจจะ ๒ ประการ คือ สมมติสัจจะ และปรมัตตสัจจะ^{๕๘} สัจจะทั้งสองประการมีคำอธิบายโดยย่อดังนี้

๑) สมมติสัจจะ (Conventional Truth) ความจริงโดยสมมติ คือสิ่งที่ เป็นจริงเพราะบัญญัติของชาวโลกเพื่อการรับรู้ร่วมกัน สิ่งนั้นไม่มีความเป็นจริงใน ตัวเอง เช่น คน พ่อ แม่ ลูก แมว สุนัข ต้นไม้ ภูเขา สิ่งเหล่านี้เกิดจากการ รวมตัวกันของชั้น ๕ จึงไม่มีความเป็นจริงโดยสภาวะของตนเอง จัดเป็นความ จริงโดยสมมติของชาวโลก

๒) ปรมัตตสัจจะ (Ultimate Truth) ความจริงโดยปรมัตต คือความ จริงแท้สูงสุดตามสภาวะที่เป็นเอง โดยไม่อาศัยการสมมติบัญญัติของชาวโลก ดังคำอธิบายว่า ธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้น แม้ปราศจากการสมมติก็ยังชื่อว่ามียอยู่ เพราะมีสภาวะให้รู้ได้ด้วยสามารถแห่งลักษณะเฉพาะตน และสามัญลักษณะคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรมจำแนกประเภทของปรมัตตสัจจะออกเป็น จิต เจตสิก รูป นิพพาน ซึ่งตรงกับชั้น ๕ และนิพพานในคัมภีร์ฝ่ายพระสูตร^{๕๙}

๒. เบญจขันธ์

เบญจขันธ์หรือชั้น ๕ เป็นสิ่งที่มีจริงโดยสภาวะของตนจัดเป็นปรมัตตสัจจะเช่นเดียวกับนิพพาน ความแตกต่างกันก็ คือเบญจขันธ์เป็นสังขตธรรม แต่นิพพานเป็นอสังขตธรรม เบญจขันธ์เป็นฝ่ายสังสารวัฏ ส่วนนิพพานเป็นฝ่ายวิวัฏ อาจกล่าวได้ว่า ในพุทธปรัชญาเถรวาท ทั้งนิพพานและสังสารวัฏต่างก็เป็นสิ่งที่มี อยู่คู่ขนานกัน ในอันดับต่อไปนี้

๑) โลกและชีวิตในสังสารวัฏเป็นสังขตธรรมเพราะเกิดจากการรวมตัวกันขององค์ประกอบพื้นฐาน ๕ ประการ ที่เรียกว่า ชั้น ๕ ได้แก่ รูปซึ่งเป็นองค์ประกอบ ฝ่ายวัตถุหรือสสารของสิ่งมีชีวิต (สวิญญาณนกะ)และสิ่งไม่มีชีวิต (อวิญญาณนกะ) ชั้น ที่เหลือ คือเวทนา สัญญาสังขารและวิญญาณเป็นองค์ประกอบฝ่ายจิตที่ปรุงแต่งสิ่ง มีชีวิตชั้น ๕ มีความหมายโดยย่อต่อไปนี้

^{๕๘}มหาหมกกุฎราชวิทยาลัย, อภิธรรมปิฎก เล่มที่ ๔ กถาวัตถภาค ๑ และ อรรถกถา ๒๔๒๘, หน้า ๒๒๐.

^{๕๙}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๔.

(๑) รูป (Corporeality) เป็นองค์ประกอบฝ่ายวัตถุหรือสสารและพลังงาน ร่างกายของมนุษย์มาจากรูปนี้ รูปมี ๒๔ ประการ คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาหารรูป ๒๐ ในที่นี้ มหาภูตรูปหมายถึงสิ่งที่มีคุณภาพปฐมภูมิ (Primary Qualities) ๔ ชนิด คือ (๑) ธาตุดินเป็นสภาวะที่แผ่ไปหรือกินที่ (๒) ธาตุน้ำเป็นสภาวะที่เอิบ อาบซึมซาบ (๓) ธาตุไฟเป็นสภาวะให้ความร้อนหรืออุณหภูมิ และ (๔) ธาตุลม เป็นสภาวะที่เคลื่อนไหว อุปาหารรูปหมายถึง รูปที่สืบเนื่องมาจากมหาภูตรูปมีคุณภาพทุติยภูมิ (Secondary Qualities) อุปาหารรูปมี ๒๐ เช่น ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เป็นต้น

มีข้อสังเกตว่า รูปเป็นชนิดกะ คือเกิดดับทุกขณะ ไม่มีรูปใดดำรงอยู่คงที่ ถาวร นอกจากนั้น แม้ธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ มีลักษณะต่างกันอย่างจริง แต่ก็เกิดร่วมกันเป็นกลุ่มก้อน (กลาปะ) ตลอดเวลา ไม่มีธาตุใดเกิดขึ้นอย่างเป็นอิสระ จากธาตุอื่น อัตราส่วนผสมของธาตุเหล่านั้น กำหนดลักษณะของผลผลิต เช่น กลุ่ม ที่มีธาตุดินมากจะเป็นของแข็ง กลุ่มที่มีธาตุน้ำมากจะเป็นของเหลว กลุ่ม รูปเล็ก ที่สุด ซึ่งแบ่งแยกต่อไปอีกไม่ได้ที่เรียกว่าอวินิพโยครูป ซึ่งหมายถึงปรมาณูอะตอม (Atom) ในพุทธปรัชญา (คำว่า Aton) เป็นภาษากรีกแปลว่า Uncutable แบ่ง แยกไม่ได้) อวินิพโยครูปนี้เป็นกลุ่มธาตุเดิมแท้ (สุทธัญฐกလာ) มีองค์ประกอบ ๘ อย่าง คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ สี กลิ่น รส โอชา องค์ประกอบเหล่านี้เป็นสหุปันธรม คือเกิดร่วมกันตลอดเวลาตามกฎปฏิจสมุปบาท วิสุทธิมรรค กล่าวสรุปเรื่องนี้ไว้ว่า ธาตุทั้งหลายนั้นเกิดร่วมกันเสมอ แยกออกจากกันเป็นสัดส่วนมิได้ แม้ในกลุ่มเล็กที่สุดเช่น สุทธัญฐกလာ^{๖๐}

(๒) เวทนา (Feeling) ได้แก่ คุณลักษณะประการหนึ่งของจิตหรือ วิญญาณคัมภีร์ ฝ่ายอภิธรรมจัดเวทนาเป็นเจตสิก คือ สิ่งประกอบกับจิต เวทนา คือ ความรู้สึกสุขทุกข์ หรือเฉย ๆ

(๓) สัญญา (Perception) เป็นเจตสิกเช่นกัน ทำหน้าที่กำหนดรู้ และ จดจำอาการ และลักษณะต่าง ๆ ของอารมณ์ (สิ่งที่จิตรับรู้) เช่น สี สัมผัส สัญฐาน ชื่อ เป็นต้น

(๔) สังขาร (Mental Formations) ได้แก่ ลักษณะที่ประกอบจิตและ ประงแต่งจิตให้ ดี และเลว หรือเป็นกลาง ๆ ถ้าเปรียบจิตเหมือนน้ำสะอาดบริสุทธิ์ สังขารก็ คือสีต่าง ๆ ที่เจือผสมน้ำ คัมภีร์ฝ่ายอภิธรรมจัดสังขารเป็นเจตสิกจำนวน ๕๐ ชนิด เมื่อร่วมกับเวทนา และสัญญา จึงมีเจตสิกทั้งสิ้น ๕๒ ชนิด

(๕) วิญญาณ (Consciousness) ได้แก่ ธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ คัมภีร์ฝ่ายอภิธรรมนิยมเรียกวิญญาณว่า จิต

^{๖๐}มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคฉบับบาลี ภาค ๒, หน้า ๑๙๓.

ชั้น ๕ นี้ในอภิธรรมลดลงเหลือ ๓ กลุ่ม คือ จิต เจตสิก รูป ซึ่งเทียบ กันได้ดังนี้ วิญญาณ ชั้นได้แก่ จิต เวทนาชั้น สัญญาชั้นและสังขารชั้นได้แก่ เจตสิก และรูปชั้นได้แก่ รูป บางครั้ง ท่านย่อชั้น ๕ ลงเหลือ ๒ ส่วน คือ นามและรูป โดยรวมเรียกเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณว่า นาม และ เรียกรูปชั้นว่า รูป ^{๖๑}

ในงานวิจัยนี้ผู้วิจัยมุ่งจะวิจัยถึงปรมัตถสัจจะที่เกี่ยวข้องกับ จิต เจตสิก รูป นิพพาน เพื่อนำข้อมูลที่ได้ไปเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์ในการถามตอบระหว่างพระเจ้ามิลินท์ และพระนาคน ในคัมภีร์มิลินทปัญหาที่มีเนื้อหาในการถามตอบเกี่ยวข้องกับจิต เจตสิก รูป นิพพาน ผู้วิจัยจึงขอ นำเสนอสารัตถะแห่งปรมัตถธรรมทั้ง ๔ นั้นเพื่อเป็นแนวในการวิเคราะห์ในบทที่ ๓ ว่ามีเนื้อหา สอดคล้องตรงกันหรือไม่และเนื้อหาสารัตถะแห่งปรมัตถธรรม มีดังต่อไปนี้

๑. จิต

จิตเป็นสภาวะรับรู้อารมณ์ที่มีความหมายครอบคลุมถึงจิตทุกดวงทั้งที่เป็น กุศลจิต อกุศล จิต และอัปายกจิต ซึ่งผู้วิจัยได้จำแนกประเด็นเพื่อการวิจัยไว้ดังนี้

๑.๑ ความหมายของจิต

คำว่า จิต มโน วิญญาณ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าทรงใช้ในความหมาย เดียวกัน ดังพุทธพจน์ว่า ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติใดที่เรียกว่า จิตบ้าง มโน บ้าง วิญญาณบ้าง การที่ บุคคลผู้มีได้เรียนรู้จะพึงเบื่อหน่าย คลายความยินดีหรือ หลุดพ้นในธรรมชาตินั้น (ย่อมเป็นไปไม่ได้)^{๖๒} ในความหมายของจิตสรุปได้ว่า จิต หมายถึง ธรรมชาติที่คิดอารมณ์ (อารมณ์ จินตคติ จิตต)^{๖๓} อารมณ์ได้แก่ สิ่งที่จิตคิดถึงเป็นที่ยึดเหนี่ยวของจิต (อาลมพิตพพิ)^{๖๔} มี ๖ ประเภท คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ อารมณ์เป็นปัจจัยสำคัญของการเกิดขึ้นของจิตแต่ละขณะ ถ้าไม่มีอารมณ์ สำหรับคิด จิตก็เกิดไม่ได้ บางครั้งจิตอาจคิดถึงความว่าง คือนิพพาน ความว่างหรือนิพพานก็เป็น อารมณ์ของจิต อย่างไรก็ตาม อารมณ์ไม่ใช่ปัจจัยเดียวที่ทำให้จิตเกิด จิตหรือวิญญาณอาศัยปัจจัย หลายประการเกิดขึ้น พระพุทธเจ้าตรัสว่า วิญญาณ อาศัยปัจจัยประชุมกันเกิดขึ้น^{๖๕}มีคำอธิบายว่า

^{๖๑}ม.หมานุกรหาวิทยาลัย, วิสุทธิธรรมคณบับบาลี ภาค ๓, หน้า ๒๑๐.

^{๖๒}ส.น. (ไทย) ๑๖/๖๑/๑๑๓.

^{๖๓} Mererk. Prayoon.op.cit. p. 129.

^{๖๔} Ibid, p. 131.

^{๖๕}ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๐๘/๔๑๙.

อาศัย ตา รูป แสงสว่าง และ มนสิการ จักขุวิญญาณเกิดขึ้น อาศัย หู เสียง ช่องหู และมนสิการ โสต
 ญาณเกิดขึ้น อาศัยภวังคจิต ธรรมารมณ์และมนสิการ มโนวิญญาณเกิดขึ้น^{๖๖}

ในคัมภีร์อรรถสาลินี เทศนาภังค์ ที่ว่าด้วยจิตตูปาทกัณฑ์ ได้จำแนกจิตไว้ ๒ ส่วน ดังนี้

๑) อภิชัมมทุกมาติกา หมวดที่ว่าด้วย มหันตตรทุกะ^{๖๗} และในมหนตรทุกนี้ มีทุกะ ๑๔
 ประกอบด้วย ๑) สารมมณทุก๒) จิตตทุก๓) เจตสิกทุก๔) จิตตสมุปยุตตทุก ๕) จิตตสัสมุฐานทุก๖)
 จิตตสมุฐานทุก๗) จิตตสหนุทุก๘) จิตตานุปริวตติทุก๙) จิตตสัสมุฐานสมุฐานทุก๑๐) จิตตสัสมุฐานสมุ
 ฐานสหนุทุก๑๑) จิตตสัสมุฐานสมุฐานานุปริวตติทุก๑๒) อชมตติกทุก๑๓) อุปาทาทุก และ๑๔) อุปา
 ทินนทุก ซึ่งมีทุกะที่เกี่ยวข้องกับคำว่า จิต โดยตรงเพียง ๗ ทุกะ ดังนี้

(๑) จิตตทุก หมายถึง สภาวะธรรมทั้งหลาย ที่ชื่อว่าจิต มีอยู่ และสภาวะธรรมทั้งหลาย
 ที่ไม่ชื่อว่าจิต มีอยู่องค์ธรรมของปฐมบท ได้แก่ จิต ๘๙

(๒) จิตตสัสมุฐานทุก หมายถึง สภาวะธรรมทั้งหลายที่เจือด้วยจิตมีอยู่ และสภาวะธรรม
 ทั้งหมด ที่ไม่เจือด้วยจิต มีอยู่องค์ธรรมของปฐมบท ได้แก่ เจตสิก ๕๒

(๓) จิตตสมุฐานทุก หมายถึง สภาวะธรรมทั้งหลาย ที่ที่มีจิตเป็นสมุฐาน หรือที่เกิด
 จากจิต มีอยู่ และสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่ไม่มีจิตเป็นสมุฐาน หรือที่ไม่ใช่เกิดจากจิต มีอยู่

(๔) จิตตสหนุทุก หมายถึง สภาวะธรรมทั้งหลาย ที่เกิดพร้อมด้วยจิต มีอยู่ และ
 สภาวะธรรมทั้งหลาย ที่ไม่เกิดพร้อมด้วยจิต มีอยู่

(๕) จิตตานุปริวตติทุก หมายถึง สภาวะธรรมทั้งหลาย ที่เป็นไปตามกระแสจิต มีอยู่
 และสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่ไม่ไปตามกระแสจิตมีอยู่องค์ธรรมของปฐมบท ได้แก่ เจตสิก ๕๒ วิญญัตติ
 รูป ๒

(๖) จิตตสัสมุฐานสมุฐานทุก หมายถึง สภาวะธรรมทั้งหลาย ที่เจือด้วยจิต และที่มีจิต
 เป็นสมุฐานได้ทั้งสอง มีอยู่ และสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่ไม่เจือด้วยจิต และไม่มีจิตเป็นสมุฐาน หรือ
 ได้ไม่ครบทั้งสอง มีอยู่องค์ธรรมของปฐมบท ได้แก่ เจตสิก ๕๒

^{๖๖}มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, วิสุทธิธรรมคถาฉบับบาลี ภาค ๓, หน้า ๗๐-๗๑.

^{๖๗}พระพุทธโฆสจารย์, อรรถสาลินีคัมภีร์อรรถกถาของธรรมสงคณิปกรณ์, แปลโดยพระคันธสาราภิวังศ์
 , (กรุงเทพมหานคร: หางหุ่นสวนจังกัด ประยูรสาสนไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๒๓๓-๒๓๕.

(๗) จิตตส์สมุฏฐานสมุฏฐานสหทุก หมายถึง สภาวะธรรมทั้งหลาย ที่เจือด้วยจิต ที่เกิดจากจิต และที่เป็นไปพร้อมด้วยจิต ได้ครบทั้ง ๓ อย่าง มีอยู่ และสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่ไม่เจือด้วยจิต ไม่ใช่เกิดจากจิต และไม่เป็นไปพร้อมด้วยจิต หรือได้ไม่ครบทั้ง ๓ มีอยู่องค์ธรรมของปฐมบท ได้แก่ เจตสิก ๕๒^{๖๘}

๒) ปทภาษนีย์ของกามาวจรกุศล เป็นการจำแนกแสดงจิตในชั้นกามาวจรจิต ๕๔ จากเนื้อความที่พระมีพระภาคเจ้าได้ทรงประมวลไว้ด้วยมาติกา (แม่บท) และได้ให้ความหมายของจิตไว้ ดังนี้ว่า

๑) จิต เป็น สภาวะรับรู้อารมณ์ คำว่าจิตนี้หมายถึงจิตทุกดวงไม่ได้เฉพาะมหากุศลจิตดวงแรกที่สามารถเกิดได้ ๗ ครั้งติดต่อกันในวิถีจิตที่มีชวนจิตวิถี แต่มีความหมายรวมถึงจิตที่เป็นโลกียกุศล อกุศล และกิริยาข้อมสังสมกระของตนด้วยชวนจิตวิปากจิตข้อมอุกกรรมกิเลสสังสม จึงได้ชื่อว่าจิต ขึ้นชื่อว่าจิตนั้นวิจิตรยิ่งกว่าจิตรกรรมอันวิจิตรใด ๆ ในโลก รูปวิจิตรชื่อว่า จรณ เปนสิ่งที่วิจิตรอย่างยิ่ง จิตรกรรม ชื่อว่า จรณ นั้นก็ถูกจิตคิดไว้นั้นแหละ ความวิจิตรภายในที่จำแนกโดยกรรม รูปราง สัญญา และชื่อเรียก เป็นต้น ในภพที่ต่างกันโดยความเป็นเทวดา มนุษย์ นรก สัตว์ดิรัจฉาน ก็ถูกจิตกระทำขึ้น (ตามคัมภีร์อภิธัมมมาตาร ชื่อว่า จิต เพราะกระทำคามวิจิตรแก่เหล่าสัตว์ อิกนัยหนึ่ง จิตต ศัพท์ ย่อม ปรากฏในอรรถวา บัญญัติ วิญญาณ วิจิตร และจิตรกรรม)^{๖๙}

๒) จิตในความหมายมี ๔ ลักษณะ ดังนี้

(๑) มีสภาวะรู้อารมณ์ (วิชานนลกขณ) คือบุคคลข้อมรู้อารมณ์ได้แก่รูปที่พึงเห็นทางตาด้วยจิตข้อมรูธรรมารณที่พึงรูทางใจด้วยจิต

(๒) มีหน้าที่เป็นใหญ่ในการรู้อารมณ์ (บุพพงคมรส) คือ บุคคลโดยข้อมเห็นรูปด้วยทางจักขุข้อมทราบรูปนั้นด้วยวิญญาณ ข้อมฟังเสียงโดยทางโสต ข้อมสูดกลิ่นทางจมูก ข้อมลิ้มรสทางลิ้น ข้อมถูกต้องโผฏฐัพพะทางกาย ข้อมรูธรรมารณทางใจ ข้อมรูสิ่งนั้น ๆ ด้วยวิญญาณ เปนตน

(๓) มีความเป็นไปต่อเนื่องเป็นเครื่องปรากฏ (สนธานปัจจุภูจาน) คือจิตดังกล่าวเมื่อเกิดขึ้นในภายหลังข้อมปรากฏติดต่อกันโดยทำจิตดวงแรก ๆ ไทต่อเนื่องกันกับจิตดวงหลัง บุคคลที่

^{๖๘}พระพุทฺธทตฺเถระ, อภิธมฺมาตาร, ตรวจชำระโดยพระธมฺมานันทมหาเถระอัครมหาบัณฑิต, แปลและอธิบายโดย พระคันธสาราภิงค์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๔.

เจริญวิปัสสนาจนกระทั่งรู้เห็นความเกิดดับของจิตได้ ยอมเข้าใจว่าจิตเกิดดับอย่างต่อเนื่องเหมือนดวงไฟที่กระพริบด้วยความต่อเนื่อง

(๔) มีรูปนามแปดเหตุใกล้ (นามรูปปฏฐกาน) คือจิตนั้นมีรูปนามแปดเหตุใกล้แน่นอนในปญฺจโวการภูมิ (ภูมิที่มีชั้น ๕) มีนามเท่านั้นแปดเหตุใกล้ในจตุโวการภูมิ (ภูมิที่มีชั้น ๔) เป็นต้น^{๖๙}

๑.๒ ประเภทของจิต

จิตนั้นมีประเภทเดียว โดยความเป็นสภาวะรู้อารมณ์ จิตมี ๒ อย่าง โดยจิตที่มีวิบากและจิตที่ไม่มีวิบากจิตที่มีวิบาก คือกุศลจิต และอกุศลจิต จิตที่ไม่มีวิบาก คืออัพยาตจิต (วิปากจิตและกิริยาจิต) จิตมี ๓ อย่าง โดยจำแนกตามชาติ (ประเภท) คือ กุศลจิต อกุศลจิต และอัพยาตจิต เมื่อจำแนกอัพยาตจิตออกเป็นวิปากจิต และกิริยาจิต จึงสรุปได้ว่า จิตมี ๔ ประเภทตามชาติ จะประกอบด้วย กุศลจิต อกุศลจิต วิปากจิต และกิริยาจิต

พระพุทธองค์ทรงแสดงสภาวะสังขะไว้ในมาติกา (ติกมาติกา) ที่มีเนื้อความแสดงถึงธรรมที่เป็นจริงตามสภาวะลักษณะ ประกอบด้วย กุศลจิต อกุศลจิต และอัพยาตจิต ดังนี้

๑) ทรงแสดงกุศลจิตก่อนอกุศลจิตและอัพยาตจิต เพราะกุศลจิตมีลักษณะที่ให้ผลเป็นสุข นำประโยชน์เกื้อกูลให้เกิดแก่หมู่สัตว์ทั้งโลกนี้และโลกหน้า เรียกว่า โสภณจิต จิตที่ดีงาม

๒) ทรงแสดงอกุศลจิตต่อจากกุศลจิตเพราะอกุศลจิตเป็นปฏิปักษ์ต่อกุศลจิต และเพื่อให้เห็นสภาวะที่ตรงกันข้าม เรียกว่า อโสภณจิตหรือจิตไม่งาม

๓) ทรงแสดงอัพยาตจิตไว้เป็นอันดับสุดท้ายเพราะอัพยาตจิตทั้งหมดเป็นสภาพที่แปรสภาวะไปจากกุศลจิตและอกุศลจิตทั้งสองอย่างนั้น^{๗๐}

๓.๑ โสภณจิต ๙๑ ดวง

ในปิฎกทุกะได้กล่าวถึงคำว่า กามาวจร, รูปาวจร, อรูปาวจร, และนิยานิกะ ซึ่งมีความหมายดังนี้ กามาวจร หมายถึง ธรรมที่ท่องเที่ยวไปในกามภูมิ, รูปาวจร หมายถึง ธรรมที่ท่องเที่ยวไปในรูปภูมิ, อรูปาวจร หมายถึง ธรรมที่ท่องเที่ยวไปในอรูปภูมิ และนิยานิกะ หมายถึง ธรรมที่ออกไปจากวิภวภูมิจะกระทำนิพพานเป็นอรหันต์^{๗๑}

^{๖๙}อ้างแล้ว.

^{๗๐}พระสัทธัมมโชติกะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉท ๑-๒-๖, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๕), หน้า ๒๗.

^{๗๑}พระพุทธโฆสาจารย์, อัญญสาลินีคัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์, หน้า ๒๓๗.

ตั้งข้อความในปฎิทิตุ่ที่กล่าวข้างต้นนั้นได้มีการจำแนกจิตโดยเกณฑ์ที่ประกอบด้วย จิตเหล่านี้ คือ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง, รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง, อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง, โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ รวมเป็นโสภณจิต ๕๙ หรือ ๙๑ ดวง^{๗๒} ส่วนจิตที่เหลืออีก ๓๐ ดวงประกอบด้วย อกุศลจิต ๑๒ ดวง และอเหตุกจิต ๑๘ ดวง รวมเป็น อโสภณจิต ๓๐ ดวง ซึ่งสามารถอธิบายความหมายของ จิต ๘๙ ดวง ซึ่งเป็นการอธิบายความหมายของจิตตามปกติ หรือแยกอธิบายจิต ๑๒๑ ดวง ด้วยการ อธิบายอย่างพิสดาร ด้วยวิธีการจำแนกจิตโดยโสภณเกณฑ์ ดังนี้

โสภณจิต ๙๑ ดวง หมายถึง กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง ในกามภูมิ (มหากุศลจิต ๘, มหาวีปากจิต ๘ มหาภิรียาจิต ๘ และองค์ธรรม ได้แก่ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ เจตสิก ๓๘) รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง ในรูปภูมิ (รูปาวจรจิต ๕, รูปาวจรจิต ๕ รูปาวจรภิรียาจิต และองค์ธรรม ได้แก่ รูปาวจรจิต ๑๕ เจตสิก ๓๕) อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง ในอรูปภูมิ (อรูปาวจรจิต ๔, อรูปาวจรวิปากจิต ๔, อรูปาวจรภิรียาจิต ๔ และองค์ธรรม ได้แก่ อรูปาวจรจิต ๑๒ เจตสิก ๓๐) และโลกุตตรจิต ๔๐ ดวง^{๗๓}

๑) กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง หมายถึง จิตที่ท่องเที่ยวเกิดอยู่ในชั้นกามาวจรภูมิ คือ ภูมิอันเป็นแดนเกิดแห่งกิเลสกรรมและวัตถุกรรมโดยมากแต่เป็นจิตที่ติงามเพราะประกอบด้วยโสภณเจตสิกซึ่งเป็นสภาพธรรมที่ปรุงแต่งจิตให้เกิดความงดงามและประพตเป็นไปเพื่อให้เกิดประโยชน์ ก่อเกิดและความสุข โดยปราศจากโทษทุกข์ภัยพิบัติทั้งปวง กามาวจรโสภณจิตนี้จำแนกเป็น ๓ ประเภท ดังนี้^{๗๔}

(๑) มหากุศลจิต หมายถึง สภาพจิตที่ประกอบด้วยเจตนาที่ติงามที่ไม่มีโทษ ให้ผลเป็น ความสุขให้ผลเกิดขึ้นได้มากกว่าสภาพเดิมของตน และเป็นกุศลที่เป็นเบื้องต้นแห่งมรรค ผล ฌาน อภิญญา ซึ่งมีการอธิบายความว่า มหากุศลจิตนี้เป็นพื้นฐานของความดีทุกอย่าง ที่แยกเป็นความดีระดับต้น คือ ทาน ศีล ภาวนา ระดับกลางได้แก่ ฌาน อภิญญา และความดีระดับสูง ได้แก่ มรรค ผล นิพพาน^{๗๕}

^{๗๒}พระอนุรุทธเถระ และพระญาณธชะ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลโดยพระคันธสาราภิ วงศ, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: ทางหุ่นสวนจำกัด ประยูรสาสนไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๒๒๕.

^{๗๓}พระอนุรุทธเถระและพระสมุทคลสามเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหบาลและอภิธัมมัตถวิภาวนฎีกา**, แปล โดย คณะกรรมการแผนกตำรากรมการวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, หน้า ๒-๓.

^{๗๔}อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๒๘๗/๒๙๔, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๒๘๗/๓๒๕.

^{๗๕}พระพุทธโฆสจารย์, **อัฐสาลีณี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๑๙๙.

(๒) มหาวิบากจิต หมายถึง จิตที่เป็นผลของมหากุศลจิตโดยตรง เพราะเมื่อว่าโดย เวทนาสัมมโยคะและสังขารแล้วเหมือนกันทุกประการ กล่าว คือ มหากุศลจิตที่บริบูรณ์ด้วยเจตนาทั้ง ๓ กาล ประกอบด้วย ปุพพเจตนา มุญจนเจตนา และอปรเจตนา^{๗๖}

(๓) มหาภิกขิตาจิต หมายถึง จิตที่เป็นมหากุศล ที่เกิดขึ้นในบุคคลที่เป็นอรหันต์ กล่าว คือ มหาภิกขิตาจิตนี้ ได้แก่ มหากุศลจิตนั่นเองเพราะเมื่อว่าโดยชื่อและสภาพแล้วเหมือน มหากุศลจิตทุกประการการกระทำ การพูด การคิด ของพระอรหันต์จึงไม่เป็นเหตุที่จะส่งผลเป็น วิบากให้เกิดในภพใหม่ต่อไปแต่เป็นไปเพื่อกระทำกิจนั้น ๆ ให้สำเร็จลงได้เท่านั้น^{๗๗}

๒) รุปาวจรจิต ๑๕ ดวงหมายถึง จิตที่มีความเกี่ยวข้องกับอารมณ์ที่เป็นรูปวัตถุ ได้แก่ อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับรูปฌานและความเป็นรูปภพหรือรูปพรหม รวมถึงบัญญัติอารมณ์ที่เป็นอารมณ์ ของรูปาวจรจิตนั้น หมายถึงรูปาวจรจิตที่เกิดขึ้นโดยการเจริญสมถกรรมฐานที่มีรูปบัญญัติเป็นอารมณ์ มีกสิณ เป็นต้นจนสภาพจิตมีความสงบระงับประณีตขึ้นตามลำดับและเข้าถึงความแนบแน่นในอารมณ์ เดียวเป็นอัปนาสมาธิ^{๗๘}

๓) อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวงเป็นสภาพจิตที่เกี่ยวข้องกับการรับรูปวัตถุ คืออารมณ์ที่ เกี่ยวข้องกับสภาพที่ไม่มีรูปหรือรูปฌาน และอรูปภพ คือความเป็นอรูปพรหมหรือเป็นสภาพจิตที่ เกิดขึ้นโดยการเจริญสมถกรรมฐานที่มีรูปกรรมฐานเป็นอารมณ์ องค์ฌานมีเพียง ๒ อย่าง คืออุเบกขา และเอกัคคตา ได้แก่ กสิณคชฌานิกสมาธิ อากาสนัญจนนิมิต นัตถิภาวบัญญัติ และอา กิญจัญญายตนนิมิต ตามลำดับของรูปฌาน ๔ จนเข้าถึงความแนบแน่นในอารมณ์อย่างยิ่งเป็นอัป นาสมาธิ จัดเป็นอัปนาจิตหรือฌานจิต ที่มีสภาพหนักแน่นมั่นคงกว่ารูปาวจรจิต เรียกว่า อาเนญชจิต แปลว่า จิตที่กำลังหนักแน่นไม่หวั่นไหว มี ๑๒ ดวง ได้แก่ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรวิบากจิต ๔ อรูปาวจรภิกขิตาจิต ๔^{๗๙}

^{๗๖}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๑.

^{๗๗}อ้างแล้ว.

^{๗๘}อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๔๑๘/๓๑๓, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๔๑๘/๓๕๐.

^{๗๙}อ้างแล้ว.

๓.๒ อโสมณจิต ๓๐ ดวง

อโสมณจิต ๓๐ ดวง ประกอบด้วย อกุศลจิต ๑๒ ดวง ได้แก่ โลกมุลจิต ๘ ดวง, โทสมูลจิต ๒ ดวง, โมหมูลจิต ๒ ดวง และอเหตุกจิต ๑๘ ดวง ประกอบด้วย อกุศลวิปากจิต ๗ ดวง, อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง, อเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวง

อกุศลจิต หมายถึงจิตที่มีสภาพเศร้าหมองเนื่องจากถูกอกุศลเจตสิกเข้าไปปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นไปต่าง ๆ เช่น เป็นความโลภ ความโกรธ ความหลง และอกุศลจิตนั้นนอกจากมีสภาพเศร้าหมองในตัวเองแล้วยังส่งผลทำให้ผู้กระทำอกุศลกรรมด้วยอำนาจของจิตนั้นที่ได้รับความทุกข์ทรมาน อกุศลจิตแบ่งเป็น ๓ ประเภท ดังนี้

อโสมณจิต ๓๐ ดวง ประกอบด้วย อกุศลจิต ๑๒ ดวง ได้แก่ โลกมุลจิต ๘ ดวง, โทสมูลจิต ๒ ดวง, โมหมูลจิต ๒ ดวง และอเหตุกจิต ๑๘ ดวง ประกอบด้วย อกุศลวิปากจิต ๗ ดวง, อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง, อเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวง

อกุศลจิต หมายถึงจิตที่มีสภาพเศร้าหมองเนื่องจากถูกอกุศลเจตสิกเข้าไปปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นไปต่าง ๆ เช่น เป็นความโลภ ความโกรธ ความหลง และอกุศลจิตนั้นนอกจากมีสภาพเศร้าหมองในตัวเองแล้วยังส่งผลทำให้ผู้กระทำอกุศลกรรมด้วยอำนาจของจิตนั้นที่ได้รับความทุกข์ทรมาน

อกุศลจิตแบ่งเป็น ๓ ประเภท ดังนี้

๑) โลกมุลจิต ๘ ดวง หมายถึง จิตที่ประกอบด้วยโลกเจตสิกเป็นมูล ทำให้เกิดความโลภ ความอยากได้ ความยึดติดในอารมณ์ที่ได้ประสบทางทวารทั้ง ๖ คือ ตาเห็น หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายได้สัมผัส และใจได้นึกคิดประกอบด้วย

- ๑.๑) จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวนพร้อมด้วยความดีใจประกอบด้วยความเห็นผิด
- ๑.๒) จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวนพร้อมด้วยความดีใจประกอบด้วยความเห็นผิด
- ๑.๓) จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวนพร้อมด้วยความดีใจไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด
- ๑.๔) จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวนพร้อมด้วยความดีใจไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด
- ๑.๕) จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวนพร้อมด้วยความดีใจประกอบด้วยความเห็นผิด
- ๑.๖) จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวนพร้อมด้วยความดีใจประกอบด้วยความเห็นผิด
- ๑.๗) จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวนพร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยความเห็นผิด
- ๑.๘) จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวนพร้อมด้วยความดีใจประกอบด้วยความเห็นผิด

๒) โทสมูลจิต ๒ ดวง หมายถึง จิตที่ประกอบด้วยโทสเจตสิกเป็นมูล ทำให้เกิดความโกรธ ความประทุษร้าย ความคัดเคือง ความเสียใจ ความเกลียด ความกลัว ความอาย ต้ออารมณ์ที่ได้ ประสบ ประกอบด้วย

๒.๑) จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวนพร้อมด้วยความเสียใจประกอบด้วยความโกรธ

๒.๒) จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวนพร้อมด้วยความเสียใจประกอบด้วยความเสียใจ

๓) โมหมูลจิต ๒ ดวง หมายถึง จิตที่ประกอบด้วยโมหเจตสิกเป็นมูล ทำให้เกิดความโง่ ความหลง ความไม่รู้สภาวะธรรมโดยทั่วตามความเป็นจริงในอารมณ์ที่ประสบประกอบด้วย

๓.๑) จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความสงสัย

๓.๒) จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน^{๘๐}

๔) อเหตุกจิต หมายถึง จิตที่ไม่ประกอบด้วย โดยธรรมชาติจิตที่ปรากฏขึ้นนั้นจะต้องประกอบด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ เหตุบุญหรือกุศลเหตุ และเหตุบาปหรืออกุศลเหตุ กุศลเหตุหรือเหตุบุญ ได้แก่ อโลภเหตุ, โทสเหตุ, และอโมหเหตุ และ อกุศลเหตุหรือเหตุบาป ได้แก่ โลภเหตุ, โทสเหตุ, และอโมหเหตุ รวมเหตุบุญและเหตุบาป มี ๖ เหตุ เท่านั้น แต่ว่าจิตที่เกิดขึ้นโดยมีเหตุประกอบด้วย นั้นเรียกว่า สเหตุกเหตุ และยังมีจิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุใด ๆ ใน ๖ เหตุ นั้นเลย เรียกว่าอเหตุกเหตุ เป็นจิตที่ไม่มีทั้งเหตุบุญและเหตุบาปเป็นเครื่องประกอบ มีจำนวน ๑๘ ดวง ประกอบด้วย อกุศลวิบากจิต ๗ อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ อเหตุกกิริยาจิต ๓ โดยมีรายละเอียด ดังนี้

๔.๑) อกุศลวิบากจิต ๗ หมายถึง จิตที่เป็นผลของกุศลจิต ๑๒ ดวง แต่เป็นจิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเพราะอกุศลจิต ๑๒ ดวงเป็นจิตที่มีกำลังแห่งความแนบแน่นในอารมณ์น้อย เนื่องจากอำนาจอุทัจจเจตสิกที่ประกอบด้วยทุกดวงนั้นเข้าไปบั่นทอนกำลังทำให้กำลังของเอกัคคตาเจตสิกที่ประกอบรวมด้วยนั้นลดน้อยลงไปและทำให้กำลังของเหตุถูกทำลายไปด้วยด้วยเหตุนี้ อกุศลจิต ๑๒ ดวงนั้น เมื่อส่งผลเป็นวิบากจึงไม่ประกอบด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเลย

๔.๒) อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ หมายถึง จิตที่เป็นผลของมหากุศลจิต ๘ ดวง แต่ไม่มีเหตุประกอบเพราะในขณะที่กุศลนั้นบงการด้วยเจตนา ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้ง ๓ อย่าง คือ ปุพพเจตนา (ก่อนทำ) มุญจนเจตนา (ขณะทำ) และอปรเจตนา (หลังทำเสร็จแล้ว) เมื่อเจตนาอ่อนกำลังลงกำลังของเหตุจึงถูกทำลายไปด้วย ด้วยเหตุนี้ เมื่อเกิดเป็นวิบากจึงไม่ประกอบด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเลย อีกนัยหนึ่ง อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ นั้นเป็นจิตที่เป็นผลพลอยได้จากมหากุศลจิตส่วน

^{๘๐} พระพุทธโฆสจารย์, อัญญสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์, หน้า ๗๐๑.

หนึ่งเพราะมหากุศลจิตนั้นนอกจากส่งผลเป็นมหาวิปากโดยตรงแล้วยังส่งผลเป็นอเหตุกกุศลวิปากจิตอีก ๘ ดวงด้วย ดังนั้นเมื่อเป็นผลโดยอ้อมจึงไม่มีเหตุประกอบ

๔.๓) อเหตุกิริยาจิต ๓ หมายถึง จิตที่เกิดขึ้น สักแต่จะทำหน้าที่ของตน ๆ โดยไม่ต้องอาศัยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเนื่องจากหน้าที่นั้นเป็นหน้าที่ที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า ไม่ต้องอาศัยความพยายามมากหรือเป็นหน้าที่ที่ใกล้จะสำเร็จแล้ว เพียงแต่ทำการลงไปก็สำเร็จกิจแล้ว ฉะนั้นจึงไม่ประกอบด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเช่นกัน^{๔๑}

๒. เจตสิก

เจตสิก หมายถึง สภาวะที่ประกอบกับจิต, สภาวะที่เกิดในเจตสิกในฐานะเป็นผู้สละอย่างหนึ่งและในฐานะของเยวาปนเจตสิก คือธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งหรือเจตสิกที่เกิดร่วมกับกามาวจรกุศลจิต เจตสิก มีลักษณะอาการที่ประกอบกับจิตเรียกว่า เจโตยุตตลักษณะ มี ๔ ประการ ดังนี้

๑) เอกุปปาหะ เกิดพร้อมกับจิตเมื่อจิตเกิดเจตสิกก็จะเกิดพร้อมกับจิต จะว่าเจตสิกเกิดก่อน จิตเกิดทีหลัง หรือจิตเกิดก่อน เจตสิกเกิดทีหลังนั้นไม่มี

๒) เอกนิโรธ ดับพร้อมกับจิต เมื่อจิตดับเจตสิกก็ดับพร้อมกันไม่มีสิ่งใดดับก่อนหรือหลัง

๓) เอกาลมฺพนะ รับอารมณ์อย่างเดียวกับจิต เมื่อเจตสิกรับรู้อารมณ์อยู่นั้นจิตก็จะเข้าไปรับรู้อารมณ์นั้นเช่นกัน

๔) เอกวาถุกะ อาศัยวัตถุอย่างเดียวกับจิต วัตถุที่อาศัยของเจตสิกก็เป็นชนิดเดียวกับที่อาศัยของจิตเช่น จิตอาศัยหูได้ยินเสียง เจตสิกก็อาศัยหูได้ยินเสียงนั้นด้วย

ในบรรดาเจโตยุตตลักษณะ ทั้ง ๔ ประการ ๓ ประการแรก คือ ๑) เอกุปปาหะ สิ่งที่เกิดพร้อมกับ๒) เอกนิโรธ สิ่งที่ดับพร้อมกับจิต และ๓) เอกาลมฺพนะ สิ่งที่รับอารมณ์อย่างเดียวกับจิต ทั้ง ๓ อย่างนี้มีอยู่ในจิตอย่างแน่นอน ส่วนลักษณะที่ ๔ คือ เอกวาถุกะ สิ่งที่อาศัยวัตถุอย่างเดียวกับจิต ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่อย่างแน่นอนเพราะว่าเจตสิกเหล่านี้เมื่อเกิดในปัญจโวการภูมิ (กามภูมิ ๑๑, รูปภูมิ ๑๕) จึงต้องอาศัยวัตถุเกิดแต่ถ้าเกิดในจตุโวการภูมิ (อรุพภูมิ) ก็ไม่จำเป็นต้องอาศัยวัตถุเกิด^{๔๒}

๒.๑ ประเภทของเจตสิก

^{๔๑}พระอนุรุทธเถระ และพระสุเมงคฺลสามีเถระ, “อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวนีฎีกา”, แปลโดย คณะกรรมการแผนกตำรากรมการศึกษานานาชาติ ในพระบรมราชูปถัมภ์, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏ, ๒๕๕๒), หน้า ๓.

^{๔๒}มหาวิทยาลัยราชภัฏ, อภิธัมมัตถสังคหบาลีและฎีกา, ๒๕๓๐, หน้า ๗

พระพุทธโฆสจารย์ได้กล่าวถึงเจตสิกไว้ในคัมภีร์อรรถสาสนี สรุปได้ว่า เจตสิก หมายถึง ธรรมที่เกิดขึ้นโดยความเป็นจิตและองค์ของจิต เปรียบเหมือนชนผู้รู้ศิลปะการยกยกรรมนั้น ๆ ขึ้น จำแนกตามหน้าที่เปรียบเหมือนพระราชผู้เป็นบัณฑิตทรงกระทำการเพิ่มค่าจ้างให้สมควรแก่ชนผู้รู้ ศิลปะหลายชนิดจึงทำให้เสียทรัพย์ในพระคลังหลวงน้อยลง หมายถึง การกำหนดความหมายและ สภาวะ คือคุณสมบัติที่แท้จริงของเจตสิกด้วยวิธีการจำแนกตามประเภทชั้น ๕ เช่น เวทนาเจตสิก เป็นเวทนาชั้น ๕, สัญญาเจตสิก เป็นสัญญาชั้น ๕ และสภาวะ ๕๐ เป็นสังขารชั้น ๕ ส่วนการเรียกชื่อ เจตสิกแต่ละอย่างมีชื่อต่างกันตามสภาวะเช่น เจตสิก ๔ ดวง คือ อหิริกะ อโนตตปะปะ โมหะ และอุทัจจ จะ ชื่อว่า สัพพากุศลสาธารณเจตสิก หมายถึงเจตสิกที่เกิดในอกุศลจิตทั้งหมด

เจตสิก ในคัมภีร์อรรถสาสนี นี้ จึงหมายถึง ธรรมที่ประกอบในจิตโดยไม่พราจากกัน ได้แก่ องค์ธรรมของเจตสิก ๕๒ ดวง เป็นธรรมชาติที่จะต้องเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน รัับอารมณ์อันเดียว และอาศัยวัตถุที่เกิดอันเดียวกัน จะแยกจากกันไม่ได้ พึงทราบธรรมชาติของเจตสิกซึ่งมีจำนวน ๕๒ ดวงโดยมีรายละเอียด ดังนี้

๑) อัญญาสมนาเจตสิก ๑๓ ดวง ได้แก่ เจตสิกที่มีสภาวะที่เสมอกันกับจิตพวกอื่นที่ ประกอบเข้าได้กับจิตทุกฝ่ายทั้งกุศลและอกุศลไม่ได้เข้าได้เพียงฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง มี ๑๓ ดวง ประกอบด้วย

(๑) สัพพจิตตสาธารณเจตสิกหมายถึงอวินิปโกคเจตสิก ๘ หรือเจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิต ๘ หรือ ๑๒ ๑๓ มี ประกอบด้วย ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ มนสิการ

(๒) ปกิณณกเจตสิกหมายถึงเจตสิกที่เรียกราย คือเกิดกับจิตได้ทั้งฝ่ายกุศลและอกุศลไม่ แนนอนเสมอไปทุกดวงมี ๖ ดวง ประกอบด้วย วิตก วิจาร์ณ อธิโมกข์ วิริยะ ปิติ ฉันทะ

๒) อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง คือเจตสิกที่เป็นอกุศล ได้แก่ ความชั่วที่เกิดขึ้นภายในจิตแต่่ง จิตให้เป็นบาป ดังนี้

(๑) สัพพากุศลสาธารณเจตสิก หมายถึง เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับอกุศลจิตทุกดวง สามารถจัดเป็นกลุ่มเรียกว่า โมจตุกเจตสิก มี ๔ อย่าง ประกอบด้วย โมหะ อหิริกะ อโนตตปะปะ อุทัจจจะ

(๒) ปกิณณกอกุศลเจตสิก หมายถึง อกุศลเจตสิกที่เกิดกับอกุศลจิตระจัดกระจาย ประกอบด้วย เจตสิก ๑๐ ดวง ประกอบด้วย โลติกเจตสิก (โลภะ, ทิฏฐิ, มานะ) โทจตุกเจตสิก (โทสะ, อิสสา, มัจฉริยะ, กุกกุจจะ) ถิทุกเจตสิก (ถีนะ, มิตตะ) และวิจิกิณาเจตสิก

๓) โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง หมายถึง เจตสิกฝ่ายดี ประกอบด้วย

(๑) โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ดวง ประกอบด้วย สัทธา สติ สัมปชัญญะ หิริโอตตปปะ อโลภะ อโทสะ ตัตตรมมฉัตตตา กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุหุตา จิตตมุหุตา กายกัมมัณฺญูตา จิตตกัมมัณฺญูตา กายปาคุณฺญูตา จิตตปาคุณฺญูตา กายชุกตา จิตตชุกตา

(๒) วิรตีเจตสิก ๓ ดวง ได้แก่ สัมมาวาจา, สัมมากัมมันตะ, สัมมาอาชีวะ, จัดเป็นอนิยตโยคีเจตสิก ประเภทนากทาจิตหมายถึง เจตสิกที่ประกอบด้วยจิตได้เป็นบางครั้งบางคราวไม่แน่นอน มี ๑๑ ได้แก่ มานะ, อิสสา, มัจฉริยะ, กุกกุจจะ, ถีนะ, मिทระ, สัมมาวาจา, สัมมากัมมันตะ, สัมมาอาชีวะ, กรุณา, มุหุตา

(๓) อปัมฺญญาเจตสิก ๒ ดวง ได้แก่ กรุณา ธรรมชาติที่มีความสงสารต่อสัตว์หรือผู้ที่มีความทุกข์ผู้ที่เรากรุณาต้องเป็นผู้มีความทุกข์ (ทุกขิตสัตว์) หรือจะได้รับความลำบากในกาลข้างหน้า และมุทิตา ธรรมชาติที่มีความพลอยยินดีต่อผู้ที่กำลังมีความสุขหรือผู้ที่ได้รับความสุขในอนาคต

(๔) ปัญฺญินทรีย์เจตสิก ๑ ดวง ได้แก่ ธรรมชาติรู้แจ้งสภาพธรรมโดยทั่วไปตามความเป็นจริงเช่นรู้ว่าสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตนหรือรู้ว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา^{๘๓}

๓. รูป

รูป (Corporeality) ได้แก่ ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ซึ่งรวมความถึงร่างกายและพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกายหรือสสารและพลังงานฝ่ายวัตถุพร้อมทั้งคุณสมบัติและพฤติกรรมต่าง ๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น^{๘๔}ซึ่งผู้วิจัยได้กำหนดประเด็นเพื่อการวิจัยไว้ดังนี้

๓.๑ ความหมายของรูป

รูป ในรูปกัณฑ์ หมายถึง รูป ๒๕ ประกอบด้วย आयตนะ ๑๐ และสุขุมรูป ๑๕ ในจิตตูปปาทกัณฑ์ ได้กล่าวถึงจิตละเจตสิกไว้อย่างพิสดารแล้ว แต่ยังไม่ได้แสดงรูป และนิพพานไว้ ดังนั้น พระพุทธองค์ได้แสดงอภัยากฤต คือรูป และอภัยากฤต คือนิพพาน ว่า สพฺพญจ รูปิ อสงฺขตา จ ธาตุ หมายถึง รูป ๒๕ (อายตนะ ๑๐ สุขุมรูป ๑๕ ที่ทรงตรัสไว้ในพระบาลีโดยตรง อีกอย่างหนึ่งได้นับรวมเอาหทัยวัตถุ โดยรวมอุปจยะและสันตติเป็นอย่างกัน คือ ขาติรูป) ส่วนแห่งรูป ๙๖ (จักขุทสกลาป เป็นต้น ๗ รวมเป็น ๗๐ อัญฺฐกะรูป ๓ มีอุตุสมุฏฺฐาน เป็นต้น ๒๔ และสัทฺทรูป ๒ คือรูปที่เกิดจากจิต

^{๘๓}พระพุทธโฆสเถระ, “คัมภีร์วิสุทธิมรรค”, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๒๕๑.

^{๘๔}พระพรหมคุณาภรณ์, (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุง), หน้า ๑๔.

และอุตุ) มาแสดงไว้ด้วยบทพระบาลีว่า สพฺพญจ รูปี (รูปทั้งหมด) และทรงแสดงพระนิพพานด้วยบทพระบาลีว่า อสงฺขต จ ธาตุ^{๘๕}

ประโยคที่ว่า อิหฺวฺจจติ สพฺพรูปํ หมายความว่า รูปนี้อันมีประเภท ๒๗ คือ มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๓ (รวมอุปจยะ และสันตติเป็นอย่างเดียว คือชาติรูป) คำว่า รูปี (รูป) แสดงสามัญลักษณ์อันกล่าวถึงภาวะที่รูปนั้นแปรปรวนรูปไปด้วยวิโรธปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นข้าศึกกัน)มีความเย็นเป็นต้น ดังนั้นจึงมีความหมาย ๒ อย่างดังนี้

๑) สภาวะแปรปรวน (รูปยตีติ รูปี) หมายถึง ความแปรปรวนของกระแสรูปที่เกิดต่อมาซึ่งต่างกับกระแสรูปที่เกิดก่อน

๒) สภาวะทำให้แปรปรวน (รูปยตีติ รูปี) หมายถึง ความเป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของกระแสรูปที่เกิดต่อมาซึ่งต่างจากกระแสรูปที่เกิดก่อนเพราะปัจจัยที่ตรงกันข้ามมีความเย็นและความร้อนเป็นต้น^{๘๖}

๓.๒ ประเภทของรูป

ในคัมภีร์อัฐสาลีนี้ได้แสดงประเภทของรูปหรือการสังเคราะห์รูปไว้ ๕ ประการ ดังนี้

๑) รูปสมุทเทสนัย หมายถึง การแสดงถึงรูปโดยย่อว่ารูปนี้มี จำนวน ๒๘ รูป แบ่งเป็น ๒ ประเภท ดังนี้

(๑)มหาภูตรูป หมายถึง รูปที่เป็นใหญ่และปรากฏชัดเจนโดยลักษณะของตน และรูปร่างของตน เป็นรูปปรมาณูที่เกิดจากจิต (จิตตสมุฏฐาน)เป็นคุณสมบัติปฐมภูมิหรือคุณสมบัติเบื้องต้นในสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต มหาภูตรูป มี ๔ อย่าง ประกอบด้วย ภูมิ ดิน, อาโป น้ำ, เตโช ไฟ, และวาโย ลม

(๒) อุปาทายรูป หมายถึง รูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิด หรือเป็นรูปที่เกิดสืบเนื่องจากมหาภูตรูป เป็นอาการของมหาภูตรูป เป็นคุณลักษณะของมหาภูตรูป นับเป็นคุณสมบัติทุติยภูมิ มี ๒๔ ประกอบด้วย จักขุ, โสตะ, ชานะ, กายะ, รูปะ, สัททะ, คันธะ, รสะ, อิตถิภาวะ, ปุริสภาวะ, หทยะ, ชีวีตะ, อาหาระ, ปรีทเฉทะ, กายวิญญูติ, วจิวินญูติ, ลหุตา, มุทุตา, กัมมัณญูตา, อุปจยะ, สันตติ, ชรตา, ลินิจจตา^{๘๗}

^{๘๕}พระพุทฺธโฆสจากรย, อัฐสาลีคัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์, หน้า๗๙๘.

^{๘๖}พระพุทฺธทตฺตเถระ, อภิธัมมวาทาร, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๒๒๓.

^{๘๗}พระพุทฺธโฆสจากรย,อัฐสาลีคัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์, หน้า ๓๒๒.

๒) รูปวิภาคนัย หมายถึง การจำแนกรูปที่แสดงโดยย่ออีกเป็นการจำแนกรูปอย่างพิสดาร ซึ่งรูป ๒๘ นี้ มีชื่อตามสภาวะ ๘ ชื่อ และแบ่งตามประเภทที่ตรงกันข้ามกันด้วยวิธีจำแนกรูป ๒๘ แบ่งเป็น ๑๑ คู่ โดยแยกเป็น ดังนี้

(๒.๑) การจำแนกตามสภาวะ มี ๘ ชื่อ ดังนี้

- ๑) ชื่อว่า อเหตุกะ เพราะไม่ประกอบด้วยเหตุ
- ๒) ชื่อว่า สปัจจัยยะ เพราะมีปัจจัย ๔
- ๓) ชื่อว่า สาสวะ เพราะมีอารมณ์ของอาสวะ
- ๔) ชื่อว่า สังขตะ เพราะถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔
- ๕) ชื่อว่า โลภียะ เพราะเป็นธรรมที่สงเคราะห์เข้าในสังขารโลก
- ๖) ชื่อว่า กามาวจระ เพราะเป็นอารมณ์ของกามตัณหา
- ๗) ชื่อว่า อนารัมมณฺธ เพราะไม่สามารถรู้อารมณ์ได้
- ๘) ชื่อว่า อัปปหัตตัพพะ เพราะไม่ใช่เป็นธรรมที่ควรประหวน

(๒.๒) การจำแนกเป็น ๑๑ คู่ มีดังนี้

- | | |
|------------------|-----------------------------|
| ๑) อัชฌัตติกรูป | พาหิรรูป |
| ๒) วัตถุรูป | อวัตถุรูป |
| ๓) ทวารรูป | อทวารรูป |
| ๔) อินทริยรูป | อนินทริยรูป |
| ๕) โภหาริกรูป | สุขุมรูป |
| ๖) สันติเกรูป | ทุเรรูป |
| ๗) สัปปฏิฆรูป | อัปปปฏิฆรูป |
| ๘) อุกาทินรูป | อนุกาทินรูป |
| ๙) สนิทฺสสนรูป | อนิทฺสสนรูป |
| ๑๐) โคจรคาหรูป | อโคจรคาหรูป |
| ๑๑) วินิพฺโกลรูป | อวินิพฺโกลรูป ^{๘๘} |

๓) รูปสมุฏฐานนัย คือ เหตุทำให้เกิดรูป หมายถึงการแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้รูปเกิดและการเกิดขึ้นของรูปโดยอาศัยเหตุเหล่านั้น เรียกว่า สปัจจัยยะ หมายถึง ธรรมที่มีปัจจัยอันยังตนให้สำเร็จ มี ๔ ประการ ประกอบด้วย

^{๘๘}พระพุทฺธโฆสจางาร์ย, อัญญสาลินีคัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์, หน้า ๘๓๘.

(๑) กรรม หมายถึง การกระทำทางกาย วาจา ใจ ทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ที่ได้ทำมาแล้วในอดีตหรือในปัจจุบัน กรรมทั้งหมดมี จำนวน ๓๓ ได้แก่ อกุศลกรรม ๑๒ กุศลกรรม ๒๑

(๒) จิตหมายถึง จิต ๗๕ ดวง เว้นเสีย ๑๔ ดวง คือทวิปัญญาวิญญาณจิต ๑๐ เพราะมีกำลังอ่อนไม่สามารถทำให้จิตตชรูปเกิดขึ้นได้และอรูปรูปากจิต ๔ เพราะว่าเป็นผลที่เกิดจากอรูปกุศลและเป็นตัวรูปภพที่ปราศจากรูปจึงไม่สามารถทำให้จิตตชรูปเกิดขึ้นได้

(๓) อุตุ หมายถึง ความเย็น (สตะเตโช) ความร้อน (อุณหเตโช) ที่มีอยู่ภายในและภายนอกของสัตว์ ทำให้อุตุชรูปเกิดขึ้นสำหรับภายในสัตว์ให้เกิดขึ้นทุก ๆ ขณะของจิตนับตั้งแต่ฐิติขณะของปฏิสนธิจิตเป็นต้นมา ส่วนความเย็นและความร้อนที่อยู่ภายนอกสัตว์นั้นเวลาใดปรากฏขึ้นเรียบริยแล้วเวลานั้นทำให้อุตุชรูปเกิดขึ้นได้เรื่อย ๆ อย่างไม่ขาดสาย

(๔) อาหาร หมายถึง โอิชะที่มีอยู่ในอาหารต่าง ๆ ทำให้อาหารชรูปเกิดขึ้นในสันดานของสัตว์ทั้งหลายทุก ๆ ขณะจิตนับตั้งแต่โอชะของอาหารนั้นแผ่เข้าไปในร่างกายของสัตว์นั้นเรียบริยแล้ว^{๘๙}

๔) รูปกลาปนัย คือ สิ่งที่เป็นส่วนย่อยที่เข้าไปรวมกัน หมายถึงกลุ่มหรือรูปที่เป็นหมวดหมู่ และในรูปกลาปนัย ๆ นั้นจะต้องมีสภาพความเป็นไปพร้อมกัน ๓ อย่าง ที่เรียกว่า สหวัตตะ คือเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน และมีที่อาศัย คือมหาภูตรูปอย่างเดียวกัน รูปกลาป แบ่งเป็น ๔ กลุ่ม ดังนี้

(๑) กัมมชกลาป ๙ อย่าง ได้แก่ รูปที่เกิดจากกรรมคือกัมมชรูป ๑๗ (เว้นปริเฉทรูปที่ ๑) นั้นเอง กัมมชกลาป ๙ นี้ จะเกิดเฉพาะในสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น ในคน ๆ หนึ่งจะเกิดได้แค่ ๘ กลาปะเท่านั้น เพราะอติภาวะและปฐิสภาวะจะเกิดพร้อมกันในคน ๆ เดียวกันไม่ได้ ถ้าเป็นอติภาวะก็จะไม่เป็นปฐิสภาวะ

(๒) จิตตชกลาป หมายถึง จิตตชรูป ๑๔ (เว้นปริเฉทรูปที่ ๑) จิตตชกลาปทั้งหมดจะเกิดเฉพาะแต่ในสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น

(๓) อุตุชกลาป ๔ ได้แก่ อุตุรูป ๑๒ (เว้นปริเฉทที่ ๑) และอุตุชรูปกลาปทั้ง ๔ นี้ จะเกิดในร่างกายของสัตว์ทั้งหมด ส่วนภายนอก คือในสิ่งไม่มีชีวิตนั้นเกิดได้เพียง ๒ กลาป คือสุทธฐฐกกลาป และสัททททกกลาป เท่านั้น

(๔) อาหารชกลาป ๒ ได้แก่ อาหารชรูป ๑๑ (เว้นปริเฉทรูป ๑) และอาหารชกลาปทั้ง ๒ อย่างนี้จะเกิดเฉพาะในร่างกายของสัตว์เท่านั้น

^{๘๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า๘๙๕.

๕) รูปวัตติกกมณั ย หมายถึง การแสดงการเกิดขึ้นพร้อมกับความดับของรูปตามลำดับ ในกามภูมิ ๑๑ รูป ๒๘ ย่อมเกิดได้ในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังขยสัตตภูมิ) รูป ๒๓ (เว้น ขวานะ ชิวหา กา ยะ ภาวรูป ๒) ย่อมเกิดดับได้ในอสังขยสัตตภูมิ ๑ รูป ๑๗ (เว้นปสาทรูป ๕ สัททรูป ๑ ภาวนา ๒ หทยรูป ๑ วัณญัตติรูป ๒) ย่อมเกิดได้ ในอรูปภูมิไม่มีรูปอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดได้เลย^{๙๐}

จากการวิจัยถึงรูปในอภิธรรมปิฎก ผู้วิจัยได้สรุปความหมาย และลักษณะของรูปไว้ว่า รูป ทั้งหมดทั้งมหาภูตรูปและอุปาทยรูปนั้นล้วนตกอยู่ภายใต้สามัญลักษณะมีการแปรปรวนไปตามเหตุ ปัจจัยหรือด้วยอวิโรธปัจจัยที่เป็นปฏิปักษ์ของรูปมีความเย็นร้อนเป็นต้น และรูปตกอยู่ภายใต้ ๒ ความหมายนี้ คือ มีความแปรปรวนของกระแสรูปที่เกิดต่อมาซึ่งต่างกับกระแสรูปที่เกิดก่อน และ มีสภาวะทำให้แปรปรวน ด้วยความเป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของกระแสรูปที่เกิดต่อมาซึ่งต่างจากกระแส รูปที่เกิดก่อนเพราะปัจจัยที่ตรงกันข้ามมีความเย็นและความร้อน และมีการเปลี่ยนแปลงไปกฎของ สามัญลักษณ์

๔) นิพพาน

นิพพานถือว่าเป็นปรมัตถธรรมขั้นสูงสุดของพุทธศาสนาเป็นสภาวะที่ไม่มีเครื่องร้อยรัด คือตัณหาหรือสภาวะพ้นไปจากตัณหา โดยมีประเด็นต่าง ๆ ที่ผู้วิจัยได้กำหนดไว้เพื่อการวิจัย ดังนี้

๔.๑ ความหมายของนิพพาน

จิตตูปาทกัณท์ ว่าด้วยปกิณกถาในโลกุตตรกุศล ได้กล่าวเกี่ยวกับนิพพานสรุปได้ว่า นิพพาน เป็นสภาวะอันเป็นที่ไม่มีเครื่องร้อยรัด คือตัณหาหรือสภาวะพ้นไปจากตัณหาหมายถึงเมื่อ พระอรหันต์กำลังจะปรินิพพานด้วยนิพพานธาตุที่ไม่ขันธเหลือ ธรรมที่ประกอบด้วย ปัญญา สติ และ นามรูป ย่อมดับ สงบ เข้าถึงการตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมระงับไปในอรหัตมรรคญาณเพราะการดับไปแห่ง วิญญานจิตดวงสุดท้ายหรือจตุตถจิตและในนิกเขปกัณท์ สุตตันติกทุกมาติกา ได้ให้ความหมายไว้ว่า นิพพาน จากศัพท์ที่ว่า จิตตสส จ อธิมุตต นิพพานญจ แปลว่า ความหลุดพ้นแห่งจิตและนิพพาน นี้ สมابัตติ ๘ ชื่อว่า อธิมุตติ โดยความหมายว่า การหยั่งลงในอารมณ์ซึ่งหมายถึงหลุดพ้นด้วยดีจาก ปฏิปักษ์ธรรม^{๙๑}

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้ในพจนานุกรมศัพท์พุทธศาสน์ ฉบับ ประมวลศัพท์ สรุปความได้ว่า บรรดาสมบัตติและนิพพานทั้งสองอย่างนี้ วิมุตติ เพราะหลุดพ้นแล้ว

^{๙๐} Buddhaghosa Himi, *The Path of Purification*, (Sri Lanka: Buddhist Publication Society, 2010), p.580.

^{๙๑} พระพุทธโฆษาจารย์, *อัญญสาลินีคัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์*, หน้า ๖๘๒.

จากกิเลสที่ข่มไว้ได้ ประกอบด้วย ๑) ตัทธวิมุตติ การหลุดพ้นจากกรรมคู่ปรับหรือการหลุดพ้นชั่วคราว ๒) วิภังขณวิมุตติ การหลุดพ้นด้วยการข่มหรือสะกดไว้ นิพพานที่ได้ชื่อว่า วิมุตติ เพราะหลุดพ้นจากกิเลสโดยสิ้นเชิง ได้แก่ ๑) สมุจเฉทวิมุตติ การหลุดพ้นด้วยการตัดขาด ๒) ปฏิปัสสัทธิ คือพ้นด้วยความสงบ ๓) นิสสรณวิมุตติ คือพ้นด้วยออกไป^{๑๒}

พระพุทธทศตเถระได้กล่าวถึงนิพพานไว้ในคัมภีร์อภิธัมมมาวตาร สรุปความได้ว่า พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า นิพพาน เพราะหลีกออกจากตัณหาเป็นบรมสุขไม่มีปัจจัยปรุงแต่งจากตัณหา เพราะตัณหาได้ชื่อว่า วาณะ หมายถึงสภาพสืบทอดภพทั้งภพน้อยภพใหญ่ ดังพุทธพจน์ที่ว่า สภาพสงบแห่งสังขารทั้งปวงสภาพสละอุปธิทั้งปวงสภาพสิ้นไปแห่งตัณหาสภาพที่ไม่กำหนดยินดีสภาพดับตัณหาสภาพหลีกจากตัณหา^{๑๓}

มาติกาโชติกะธัมมสังคณีสรูปตถนิสสยะในวิชชาทุกะ ได้ให้กล่าวถึงพระนิพพาน ไว้ในปฐมบทและทุติยบท พร้อมทั้งองค์ สรุปได้ดังนี้

๑) ปฐมบทวิชชา จ อตถิ สภาวะธรรม คือปัญญาที่ทำให้ลายโมหะให้หมดสิ้นไปและกระทำความจริงให้ปรากฏมีอยู่

๒) องค์ธรรมของปฐมบท ได้แก่ปัญญาเจตสิกที่เป็นปุพเพนิวาसानุสสติญาณ, จตุปปาตญาณ, อาสวักขยญาณ, ปัญญาเจตสิกนี้จำแนกเป็นสังขารชั้นธัมมายนะ ธัมมธาตุสังขละ ๒ คือปัญญาที่เป็นปุพเพนิวาसानุสสติญาณ จตุปปาตญาณ เป็นทุกขสังขละ ปัญญาเจตสิกที่เป็นอาสวักขยญาณ เป็นมัคคสังขละ

๓) ทุติยบท วิมุตติ จ อตถิ สภาวะธรรม คือสมาบัติ ๘ ที่พ้นจากนิวรณ์ธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ธรรมแห่งตนหรือพระนิพพานอันพ้นโดยเด็ดขาดจากกิเลสทั้งปวงมีอยู่

๔) องค์ธรรมของทุติยบท มหัคคตกุศลจิต ๙ มหัคคตกิริยาจิต ๙ เจตสิก ๓๕ นิพพาน, ธรรมเหล่านี้เมื่อจำแนกโดยชั้นธัมมายนะ ธาตุสังขละ แล้วได้นามชั้นธัมมายนะเป็นชั้นวิมุตติ มนายณะ ธัมมายนะ มโนวิญญานธาตุ ธัมมธาตุ ทุกขสังขละ นิโรธสังขละจิต ๕๔ มหัคคตวิปากจิต ๙ โลกุตตระ ๘ เจตสิก ๕๒^{๑๔}

^{๑๒}สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๙.

^{๑๓}พระพุทธทศตเถระ, อภิธัมมมาวตาร, แปลโดยพระคันทสราภิวังศ์, หน้า ๒๗๗

^{๑๔}พระสัทธัมมโชติกะ, มาติกาโชติกะ มาติกาโชติกะธัมมสังคณีสรูปตถนิสสยะ, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพยวิสุทธี, ๒๕๕๕), หน้า ๒๐๕.

พระสัทธัมมโชติกะ ได้กล่าวไว้ในปรมัตถโชติกะไว้ว่า พระอนุรุทธาจารย์ได้พรรณนาคุณของพระนิพพานและแสดงให้เห็นว่าพระนิพพาน คืออะไรซึ่งในพระคาถานี้มี ๕ บท ประกอบด้วย ปทมจจุตมจจนตอ สงขต มนุ ตตริ นิ พุ พาน มิติ ภา ส น ตี วานมตตา มหเสโย มีรายละเอียดดังนี้

๑) ปทฺ ิ แปลว่า สภาวะธรรมชนิดหนึ่ง que เข้าถึงได้มีอยู่โดยเฉพะไม่เกี่ยวข้องกับสังขตธรรม ได้แก่ พระนิพพาน

๒) อจจตุํ แปลว่า ธรรมที่ไม่ตาย หมายถึง ไม่มีเกิด ไม่มีตาย เพราะความตายจะมีได้ก็ต่อเมื่อมีความเกิด เมื่อไม่มีความเกิดความตายก็มีไม่ได้ ได้แก่ พระนิพพาน

๓) อจจนตํ แปลว่า ธรรมที่ก้าวล่วงขั้นที่ ๕ ที่เป็นอดีตและอนาคต ได้แก่ นิพพาน เพราะนิพพานนั้นก้าวล่วงขั้นที่ ๕ ที่ดับไปแล้วและก้าวล่วงขั้นที่ ๕ ที่จะเกิดขึ้นในอนาคต และการก้าวล่วงขั้นที่ ๕ ที่เป็นปัจจุบันได้

๔) อสงขตํ แปลว่า ธรรมที่ไม่ได้ปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า นิพพาน เพราะเป็นธรรมที่ไม่ใช่จิต เจตสิก รูป เนื่องจาก จิต เจตสิก รูป นั้นเกิดขึ้นได้ด้วยปัจจัย ๔ คือ กรรม จิต อุตุ และอาหาร อย่างใดอย่างหนึ่งปรุงแต่งจึงเรียกว่า อสังขตธรรม

๕) อนุตตรํ แปลว่า เป็นธรรมที่ประเสริฐ ได้แก่ พระนิพพาน หมายความว่า ธรรมอื่น ๆ ที่จะประเสริฐกว่าพระนิพพานนั้นไม่มีเลย อนุตตรธรรม ได้แก่ โลกุตตรจิต และเจตสิก ๓๖ แต่ อนุตตรธรรม ในความหมายนี้ผู้วิจัยหมายถึง พระนิพพาน เท่านั้น^{๔๕}

๔.๒ ประเภทของนิพพาน

พระคันธสาราภิงศ์ ได้กล่าวถึงนิพพานไว้ในอัฐสาสนี คัมภีร์อรรถกถาธรรมสังคณีปกรณ์สรุปได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงเริ่มด้วยคำว่า กตเม ธมมา อพยากตา แปลว่าอภัยกตธรรมเป็นไฉน เป็นต้น ซึ่งอภัยกตธรรม มี ๔ อย่าง ประกอบด้วย วิบาก กิริยา รูป และนิพพาน หมายถึง นิพพานเป็นโลกุตตรธรรม แม้อุภวิบากนั้นสังสมไว้ก็ย่อมคลายความสังสม แม้นตนเองไม่ได้สังสมไว้โดยเนื่องจากจตุตจิต และปฏิสนธิ ดังนั้นพระพุทธเจ้าจึงไม่ตรัสไว้ในเรื่องโลกุตตรวิปากจิตนี้ว่า กตตตา อุปจิตตตา แปลว่า เพราะกระทำแล้วเพราะสังสมแล้ว แต่ทรงตรัสว่า กตตตา ภาวิตตตา แปลว่า เพราะกระทำแล้วเพราะเจริญไว้แล้ว และนิพพานสามารถแยกออกเป็น ๖ ประเภทดังนี้

๑) สันติลักษณะ หมายถึง นิพพานที่สงบจากกิเลส และขั้นที่ ๕

^{๔๕}พระสัทธัมมโชติกะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่๑-๒-๖, หน้า๑๔๔.

๒) สอุปาทิเสสนิพพาน หมายถึง นิพพานที่เป็นไปกับกับขั้น ๕ คือ วิบากและกัมมชรูปที่เหลือจากกิเลสทั้งหลาย หมายถึง นิพพานของพระอรหันต์ที่ร่างกายยังมีชีวิตอยู่

๓) อนุปาติเสสนิพพาน หมายถึง นิพพานที่ไม่มีขั้น ๕ วิบากและกัมมชรูปเหลืออยู่ หมายถึง นิพพานของพระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้ว

๔) สุกุญฺตนิพพาน หมายถึง ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้นสูญสิ้นจากกิเลสและขั้น ๕ ไม่มีอะไรเหลืออยู่แล้ว

๕) อนิมิตตนิพพาน หมายถึง ความเป็นอยู่ของนิพพานนั้น ไม่มีนิमितเครื่องหมายรูปร่าง สันฐานสีสังวรณะอย่างใดเลย หมายความว่า ธรรมารูปขั้นนั้นย่อมมีรูปกลาปเกิดรวมกันอยู่ตั้งนั้น รูปร่างสันฐานสีสังวรณะจึงปรากฏได้ ส่วนนามขั้น ๔ แม้ว่ารูปร่างสันฐานสีสังวรณะปรากฏไม่ได้ เหมือนรูปขั้นก็ตามแต่ความเกิดต่อเนื่องกันของนามขั้นทั้ง ๔ นี้พระพุทธเจ้า และปรจิตตวิธานอภิญญาลาภีบุคคลย่อมเห็นได้ด้วยปัญญาประหนึ่งว่า นามขั้นทั้ง ๔ นั้นมีรูปร่าง

๖) อัปฺนิหตฺตนิพพาน หมายถึง ความเป็นอยู่ของนิพพานนั้นไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนา ด้วยโลภะและไม่มีตัณหาที่เป็นตัวต้องการอยู่ในนิพพานนั้น หมายความว่า สังขตธรรมทั้งหลายที่เป็นรูปก็ตาม นามก็ตาม ต้องมีสภาพปนิหิต คือมีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะหรือมีตัณหาทั้ง ๒ อย่างนี้ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้ง ๒ อย่าง แม้ว่าโลกุตรจิตเจตสิกจะไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะ และไม่มีตัณหากี่ตาม แต่จะไม่พ้นจากความเป็นปนิหิตธรรมเพราะต้องเกิดอยู่กับตัวบุคคล ส่วนนิพพานไม่ได้ขึ้นอยู่ภายในตัวบุคคลเป็นธรรมภายนอกเท่านั้น^{๔๖}

จากการศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับนิพพาน สรุปความได้ว่า นิพพานเป็นสภาวะที่หลีกออกจากตัณหาเป็นบรมสุขไม่มีปัจจัยปรุงแต่งจากตัณหาที่เป็นสภาพสืบต่อภพน้อยใหญ่ และนิพพานมีความหมายใน ๕ ฐานะ ดังนี้ ๑) ปทํ สภาวธรรมชนิดหนึ่งที่เข้าถึงได้มีอยู่โดยเฉพาะไม่เกี่ยวข้องกับสังขตธรรม ๒) อจฺจุตํ ธรรมที่ไม่ตาย ไม่มีเกิด ไม่มีตาย ๓) อจฺจนตํ ธรรมที่ก้าวล่วงขั้น ๕ ที่เป็นอดีตอนาคต และการก้าวล่วงขั้น ๕ ที่เป็นปัจจุบันได้ ๔) อสงฺขตํ ธรรมที่ไม่ได้ปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ คือ กรรม จิต อกุฏ อาหาร และ๕) อนุตฺตรํ นิพพานเป็นธรรมที่ประเสริฐ ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยจะทำการศึกษาถึงประเภทของนิพพานว่า มีการแบ่งประเภทไว้อย่างไร และนิพพานมี ๖ ประเภท ดังนี้ ๑) สันติลักษณะ นิพพานที่สงบจากกิเลส และขั้น ๕ ๒) สอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่เป็นไปกับกับขั้น ๕ คือ วิบากและกัมมชรูปที่เหลือจากกิเลสทั้งหลายจัดเป็นนิพพานของพระอรหันต์ที่ร่างกายยังมีชีวิตอยู่ ๓) อนุปาติเสสนิพพาน นิพพานที่ไม่มีขั้น ๕ วิบากและกัมมชรูปเหลืออยู่เป็นนิพพานของพระอรหันต์ที่

^{๔๖} พระสัทธัมมโชติกะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖, หน้า ๑๔๖.

ปรีนิพพานแล้ว๔) สุธญญตนิพพาน เป็นความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้นสูญสิ้นจากกิเลสและขันธ ๕ ไม่มีอะไรเหลืออยู่แล้ว๕) อนิมิตตนิพพานเป็นความเป็นอยู่ของนิพพานที่ไม่มีนิมิตเครื่องหมายรูปร่าง สันฐานสีสนัวรรณะอย่างใดเลย และ๖) อัปปนิหตนิพพาน หมายถึงความเป็นอยู่ของนิพพานนั้นไม่มี อารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะและไม่มีต้นเหตุที่เป็นตัวต้องการอยู่ในนิพพานนั้น

๒.๕ สรุป

จากการศึกษาแนวคิดทางปรัชญาสรุปได้ว่าแนวคิดทางปรัชญาจะมีมิติของการโต้แย้งเกี่ยวกับปัญหาพื้นฐานต่าง ๆ เช่น ความเชื่อทางศาสนา ค่านิยม และคุณค่าของชีวิต ศีลธรรม ศิลปะ เป็นต้น ซึ่งปัญหาเหล่านี้เป็นพื้นฐานที่ไม่มีใครจะหนีพ้นได้ ทั้งนี้เพราะจุดยืนที่มนุษย์มีต่อปัญหาเหล่านี้จะเป็นพื้นฐานทำให้ทัศนคติเกี่ยวกับ มนุษย์ โลก สังคม แตกต่างกันไป แบ่งเป็นดังนี้ ๕ สาขา ประกอบด้วย อภิปรัชญา ญาณวิทยา สุนทรียศาสตร์ จริยศาสตร์ และตรรกศาสตร์ ส่วนทฤษฎี อภิปรัชญา (Metaphysics) เป็นหนึ่งในสาขาใหญ่ของปรัชญาที่เก่าแก่ที่สุด หรืออยู่ในกลุ่มของ ปรัชญาบริสุทธิ์ ที่ศึกษาเนื้อหาของวิชาปรัชญาล้วน ๆ อภิปรัชญาพัฒนาจากความคิดหรือความสงสัยของมนุษย์ต่อปรากฏการณ์อันลึกลับเกินกว่าที่ประสาทสัมผัสของมนุษย์จะรู้ตามได้ เช่น เรื่องจิต มโน วิญญาณ พระเจ้า และการเกิดขึ้นของจักรวาล นั้นประกอบด้วย ๓ ทฤษฎี ดังนี้๑) ทฤษฎีสารนิยม (Materialism) ๒) ทฤษฎีจิตนิยม (Idealism) และ๓) ทฤษฎีธรรมชาตินิยม (Naturalism) แต่ในการวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยมีความมุ่งเน้นไปที่พุทธอภิปรัชญาที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับ ๑) จิต๒) เจตสิก๓) รูป และ ๔) นิพพานซึ่งเป็นปรมาตถธรรม และมีความเชื่อมโยงถึงเนื้อหาในมิลินทปัญหาที่จะกล่าวใน บทที่ ๓ ต่อไป

บทที่ ๓

สารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหา

การวิจัยเรื่องการวิเคราะห์ข้ออภิปรายที่ปรากฏในสารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหา ในบทนี้ ผู้มุ่งวิจัยถึงประวัติความเป็นมา สารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหาที่เกี่ยวข้องกับหลักปรมัตถธรรม ประกอบด้วยจิต เจตสิก รูป นิพพาน ที่มีการถามตอบระหว่างพระนาคเสน และพระยามิลินท์ โดยมีประเด็นเพื่อการวิจัย ดังนี้

๓.๑ ประวัติและความเป็นมาของคัมภีร์มิลินทปัญหา

๓.๒ ความหมายและโครงสร้างของคัมภีร์มิลินทปัญหา

๓.๓ สารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหา

๓.๔ ลักษณะการถาม-ตอบปัญหาในมิลินทปัญหา

๓.๕ สรุป

๓.๑ ประวัติและความเป็นมาของคัมภีร์มิลินทปัญหา

เมื่อพุทธศตวรรษที่ ๓ พระเจ้าอเล็กซานเดอร์มหาราชกรีฑาทัพจากประเทศกรีกเข้า รุกรานอินเดียจนได้ชัยชนะและเลิกทัพกลับไปนั้น แคว้นที่ทรงตีได้แล้วก็โปรดให้แม่ทัพนายกองของพระองค์ปกครองดูแล ทิ้งกองทหารกรีกไว้บางส่วน ฝรั่งเศสกรีกเหล่านี้ได้ตั้งเป็นอาณาจักรอิสระขึ้น เมื่อพระเจ้าอเล็กซานเดอร์สวรรคตแล้ว อาณาจักรที่มีกำลังมาก คืออาณาจักรซีเรียและอาณาจักร บากเตรีย ปัจจุบัน คือเตอร์กิสถานและอัฟกานิสถาน ซีเรียในอดีตเป็นอาณาจักรมหาอำนาจ เป็นสื่อ เชื่อมอารยธรรมกรีกกับอินเดียเป็นเวลานานถึง ๒๔๗ ปี จึงถูกโรมันตีแตก ส่วนบกเตรียเดิมที่ก็อยู่ใน อำนาจของซีเรีย พระราชาเชื้อสายกรีกพระองค์หนึ่ง พระนามว่า เมนนันเดอร์ หรือที่เรียกในคัมภีร์บาลี ว่า พระเจ้ามิลินท์ ได้ยกกองทัพตีเมืองต่าง ๆ แม่พระราชาอำนาจลงมาถึงตอนเหนือของกลุ่มแม่น้ำคงคา เดิมทีกษัตริย์องค์นี้มีได้ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ทรงเป็นปรปักษ์ขัดขวางการขยายตัวของ พระพุทธศาสนาด้วยซ้ำไป แต่ทรงแตกฉานวิชาไตรเพทและศาสนาปรัชญาต่าง ๆ รวมทั้งพุทธปรัชญา ด้วย จึงประกาศได้ว่าเท่ากับนักบวชในลัทธิศาสนาต่าง ๆ ในเรื่องศาสนาและปรัชญา ปรากฏว่าไม่มีใคร สู้พระองค์ได้ เวลานั้นพระเจ้ามิลินท์ทรงประทับอยู่ที่นครสาคละ

พระภิกษุสามเณรในพระพุทธศาสนาต่างครั้นคร้ามในวาทะของพระเจ้ามิลินท์ อยู่ไม่เป็นสุขในเมืองสาละวกันอพยพไปอยู่ที่อื่นหมดสิ้น เมื่อสาละวกว่างพระสงฆ์สามเณรอยู่ถึง ๑๒ ปี จนกระทั่งคณะสงฆ์สมัยนั้นได้เลือกนิมนต์พระเถระผู้สามารถรูปหนึ่งมายังเมืองสาละวะเพื่อโต้ว่าทะเรื่องศาสนาและปรัชญากับพระเจ้ามิลินท์ ท่านผู้นั้น คือพระนาคเสน พระเจ้ามิลินท์ทรงทราบข่าวนั้นเสด็จไปสนทนาเป็นเชิงปุจฉาวิสัชนา อภิปรายปัญหาทั้งทางโลกและทางธรรมกันขึ้น เป็นเวลาหลายวัน ผลปรากฏว่า พระเจ้ามิลินท์ยอมแพ้พระนาคเสน ข้อเสนอระหว่างนักปรัชญาทั้ง ๒ ท่านนี้ได้รวบรวมไว้เป็นคัมภีร์สำคัญคัมภีร์หนึ่ง เรียกว่า “มิลินทปัญหา” ดังนั้นมิลินทปัญหาจึงเป็นปกรณ์มีมาเก่าแก่และสำคัญปกรณ์หนึ่งในพระพุทธศาสนา ไม่ปรากฏว่าท่านผู้ใดเป็นผู้รจนา เชื่อกันว่ารจนาขึ้นในราวพุทธศักราช ๕๐๐ ปรากฏตามมธุรัตตปกาสินี ฎีกาแห่งมิลินทปัญหาซึ่งรจนาโดยพระมหาตีปิฎก จุฬากัณฑ์ ว่าพระพุทโฆษาจารย์เป็นผู้แต่งนิทานกถาและนิคมกถาประกอบเข้าเมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑๐^๑

คัมภีร์มิลินทปัญหาตามประวัติเป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นก่อนคัมภีร์วิสุทธิธรรมคัมภีร์ซึ่งเป็นผลงานของพระพุทโฆษาจารย์จัดเป็นคัมภีร์ปกรณ์วิเศษ คือคัมภีร์ที่อธิบายข้อธรรมบางข้อซึ่งเป็นผลงานอิสระของพระเถระผู้แตกฉานในพระธรรมวินัยที่ได้เรียบเรียงขึ้นตามโครงเรื่องที่ท่านจัดวางเองหรือเกิดจากเหตุการณ์พิเศษเช่นการตอบคำถามชี้แจงข้อสงสัยของผู้อื่น เป็นต้น^๒

คัมภีร์มิลินทปัญหาเมื่อแบ่งตามยุคสมัยแล้วจัดเป็นคัมภีร์ปกรณ์พิเศษก่อนสมัยอรรถกถา ซึ่งอยู่ในสมัยเดียวกันกับเปฏโปกเทศคัมภีร์และเนตติคัมภีร์เป็นคัมภีร์อธิบายขยายความธรรมะตามแนวการเขียนของผู้แต่งเอง^๓แต่มิลินทปัญหามีลักษณะพิเศษ คือได้ชี้ให้เห็นและสาธยายไว้ปรัชญาพุทธเถรวาทอย่างละเอียดลออยิ่งกว่างานชิ้นใดทางพระพุทธศาสนาในยุโรปจึงมีนักศึกษามหาวิทยาลัยเช่น Rhys Davids ถือว่าคัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นบทความร้อยแก้วชั้นเยี่ยมของโลกมีในประเทศฝ่ายเถรวาทเช่นลังกา, พม่า, ไทยแต่ไทยเรามีสมบูรณที่สุดเคยคิดกันว่าจีนซึ่งเป็นฝ่ายมหายานนั้นไม่มีมิลินทปัญหาแต่ภายหลังก็ปรากฏว่ามีเหมือนกัน และมิลินทปัญหา อาจศึกษาได้ในเชิงปรัชญาตะวันตก โดยแบ่งออกเป็น ๓ หมวด คือ

๑. หมวดอภิปรัชญา (Metaphysics) ว่าด้วยจิต เจตสิก รูป นิพพาน และจักรวาลวิทยา

^๑สมเด็จพระสังฆราช (อุฎฐายิมหาเถระ), มิลินทปัญหาฉบับโรงพิมพ์ไท, ๒๔๗๐, หน้า พระนิพนธ์คำนำ.

^๒พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๙๖.

^๓สุภาพรรณณบางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๒๑๓.

๒. หมวดญาณวิทยา (Epistemology) ว่าด้วยพุทธญาณ และความรู้ระดับต่าง ๆ มีความรู้ระดับวิญญาน เป็นต้น และความรู้โพธิญาณ เป็นที่สุด

๓. หมวดคุณวิทยา (Axiology) ว่าด้วยตรรกศาสตร์ สุนทรียศาสตร์ และจริยศาสตร์ เป็นต้น^๔

๓.๑.๑ ความสำคัญของคัมภีร์มิลินทปัญหา

มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ปฐมเหตุแห่งการแต่งตั้งพระพุทธานุสเถระในยุคลัทธิพุทธปรินิพพานที่มีหลักฐานปรากฏจนทราบเท่าทุกวันนี้ซึ่งกล่าวถึงหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่มีคุณค่าทั้งในด้านเนื้อหาสาระที่สอดคล้องต้องตามบาลีพระไตรปิฎกและในด้านอรรถรสแห่งวรรณคดีบาลีเป็นคัมภีร์อธิบายพุทธปรัชญาที่มีลีลาการดำเนินเรื่องที่ชวนติดตาม เช่นเดียวกับบทสนทนาของพลาโต (Dialogues of Plato) วิธีการที่พระนาคเสนใช้ตอบโต้ปริศนาทำให้นึกถึงวิธีการที่โสเครตีสใช้หากล้าวาทะของนักปรัชญาในขณะที่คุณสนทนาของโสเครตีสเป็นนักปราชญ์กรีกคู่สนทนาของพระนาคเสนก็เป็นกษัตริย์กรีกมีนามว่าพระเจ้ามิลินท์^๕กล่าวโดยสรุปแล้วคัมภีร์มิลินทปัญหาที่มีความสำคัญต่อพระพุทธศาสนา ดังนี้

๑. มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์สืบทอดอายุพระพุทธศาสนาที่มั่นคงยาวนานออกไปจากहार้อยพระวัสสาเป็นห้าพันพระวัสสาตามคำขอของพระนาคเสนเพราะนาคเสนสามารถแก้ไขปริศนาธรรมของสมเด็จพระเจ้ามิลินท์ได้จึงทำให้ชาวชมพูทวีปมีความสนใจในหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ามากขึ้นมีความต้องการที่จะศึกษาไตรปิฎกและมีการทำสังคายนาพระไตรปิฎกให้ปรากฏขึ้นอย่างมั่นคง

๒. มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ที่ทำให้หลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเป็นที่เคารพยำเกรงด้วยพระนาคเสนเป็นผู้เรียนจบพระไตรปิฎกและสามารถพิจารณาจนกระทั่งสำเร็จเป็นพระอรหันต์ทั้งการเรียนและการปฏิบัติตามหลักสัทธรรม๓สามารถแก้ไขปัญหาของสมเด็จพระเจ้ามิลินท์ผู้เป็นที่เคารพยำเกรงแก่ชาวประชาทั่วชมพูทวีปพระสงฆ์จึงได้ศึกษาให้เข้าใจนำไปปฏิบัติให้ถูกต้องมีผลตามมาจึงนำไปเผยแพร่รักษาหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าให้มั่นคงแล้วพระภิกษุสงฆ์จึงเป็นบุคคลที่ควรแก่การกราบไหว้และการอุปถัมภ์ปัจจัยเพื่อต่ออายุพระพุทธศาสนาให้ยืนยาว

^๔สมัครบุรารวาส, **ปรัชญาของลัทธิเถระ**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๓๗), หน้า๑๙๓.

^๕พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูรธมมจิตโต), บรรณาธิการ, **มิลินทปัญหาอภินิหาร**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๐), หน้าบทนำ.

๓. มลทินทปัญหาคือเป็นยอดแห่งคัมภีร์ทั้งปวงรองลงมาจากพระไตรปิฎกซึ่งคัมภีร์รุ่นหลังอาจเทียบได้ก็เห็นมีแต่คัมภีร์วิสุทธิมรรคแต่คัมภีร์มลทินทปัญหาคือคัมภีร์ที่เก่ากว่าหนังสือวิสุทธิมรรคประมาณ ๕๐๐ ปี พระพุทธโฆษาจารย์ผู้รจนาวินัยมรรคได้อ้างคัมภีร์มลทินทปัญหาคือเป็นหลักในการวินิจฉัยข้อธรรมวินัยซึ่งนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาได้ถือเป็นหลักฐานวินิจฉัยตัดสินพระธรรมวินัยมาแต่หลังพุทธปรินิพพานแล้ว

๔. มลทินทปัญหาคือว่าทวิทายายอดเยี่ยมระหว่างพระเจ้ามิลินท์และพระนาคเสนเถระซึ่งมีความรู้ลุ่มลึกในพระพุทธศาสนาอย่างยิ่งเป็นผู้แตกฉานในพระธรรมวินัยเชี่ยวชาญเป็นพิเศษในพระไตรปิฎกโดยเฉพาะอย่างยิ่งความสำคัญพิเศษที่เป็นวิธีการ (Methodology) ในความพยายามที่แสดงความคิดเหตุผลอารมณ์ความรู้สึกให้ผู้อื่นเข้าใจได้ดีสมเจตนาธรรมมีความฉลาดเฉียบแหลมในทางวินิจฉัยและในกระบวนการวิเสสนาพระธรรมวินัยให้เข้าใจได้ง่ายยกอุปมามาเปรียบเทียบได้อย่างแยบยลซึ่งเป็นเสน่ห์แรงจูงใจให้ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น

๕. มลทินทปัญหามีเนื้อหาครอบคลุมพุทธธรรมทั้งเรื่องพระธรรมวินัยในส่วนของพระรัตนตรัยว่าด้วยเรื่องของพระพุทธเจ้าทั้งในอดีตและปัจจุบันพระธรรมประกอบด้วย ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์และพระสงฆ์ว่าด้วยคุณสมบัติลักษณะและข้อปฏิบัติของพระสงฆ์และพระอริยบุคคลเรื่องการปฏิบัติตนเรื่องศีลสมาธิและปัญญาเรื่องเกี่ยวกับโลกจักรวาลและมนุษย์เรื่องกิเลสกรรมวิบากแห่งกรรมสังสารวัฏเรื่องปรมาตมธรรมว่าด้วยเรื่องจิตเจตสิก รูปและนิพพานเรื่องไตรลักษณ์อริยสัจ ๔ มรรค ๘ เรื่องธรรมทั้งปวงทั้งที่เป็นระดับโลกียธรรมและโลกุตระธรรมคัมภีร์มลทินทปัญหาคือแสดงธรรมย่อพระไตรปิฎกลงไว้ด้วยวิธีเสวนาอย่างครบถ้วน

๖. มลทินทปัญหาคือได้รับการแปลถ่ายทอดสู่ภาษาอื่นเป็นอันมากคือได้รับการแปลจากภาษาสันสกฤตเป็นภาษาบาลีและภาษาจีนเป็นเบื้องต้นแล้วนั้นภาษาบาลีเองก็ได้รับการถ่ายทอดแปลไปสู่ภาษาอื่น ๆ อีกทั้งในเอเชียและในทางยุโรปเฉพาะประเทศไทยได้มีการแปลคัมภีร์มลทินทปัญหาคือจากภาษาบาลีออกสู่ภาษาไทยตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีมาตามลำดับจึงมีทั้งฉบับหลวงฉบับราษฎร์ฉบับพิสดารและฉบับย่อ

๗. มลทินทปัญหาคือเนื้อหาการรจนาตรงกันอย่างชัดเจนในการโต้วาหะของบุคคลทั้งสองมาผูกเป็นเรื่องตามเค้ามูลในประวัติศาสตร์ชาวโยนกแล้วอธิบายธรรมวินัยตามแนวพระไตรปิฎกหรือพระพุทธศาสนาดั้งเดิมแล้วต่อมาแปลเป็นภาษาสิงหลและภาษาจีนตามลำดับซึ่งได้สืบทอดมาจนตราบ

เท่าทุกวันนี้ นักปราชญ์ทั้งตะวันออกและตะวันตกยอมรับว่าเป็นคัมภีร์เก่าแก่และดีเด่นเป็นยอดเนื้อหาครอบคลุมพระไตรปิฎกอย่างลึกซึ้ง^๖

๘. มิลินทปัญหาเป็นหนังสืออ้างอิงของคัมภีร์รุ่นหลังพระนาคเสนได้อธิบายหลักธรรมไว้ใน มิลินทปัญหาเป็นจำนวนมากซึ่งเป็นแบบอย่างในการอธิบายธรรมของพระอรธกถาจารย์ในยุคหลัง ผลงานของพระนาคเสนมีทั้งที่ปรากฏชื่อไว้เป็นหลักฐานและมีได้ปรากฏชื่อไว้เป็นหลักฐานเมื่อพิจารณาจากลักษณะเนื้อหาการอธิบายธรรมที่มีรูปแบบคล้ายคลึงกันจึงทำให้สันนิษฐานได้ว่าเป็นรูปแบบของพระนาคเสนการอธิบายธรรมและการโต้ตอบปัญหาของพระนาคเสนมิลินทปัญหาได้นำไปใช้อ้างอิงคัมภีร์รุ่นหลังดังที่ปรากฏในคัมภีร์ชั้นอรธกถาทั้ง๓ปิฎกเช่น

๑) ในอรธกถาพระวินัย

พระอรธกถาจารย์ได้อธิบายเกี่ยวกับวินัย๔อย่าง คือสูตรสูตรานุโลมอาจริยาทและอิตตโนมิตตามที่พระนาคเสนกล่าวหมายเอาเนื้อความอันกุลบุตรพึงถือรับรองด้วยบทตั้งเดิมด้วยรสด้วยความเป็นวงศ์ซึ่งพระนาคเสนเถระหมายเอากล่าวไว้ในมิลินทปัญหาว่า

“มหาบพิตรเนื้อความอันกุลบุตรพึงรับรองด้วยบทตั้งเดิมแลด้วยรสด้วยความเป็นวงศ์แห่งอาจารย์ด้วยความอธิบาย”^๗

ในอรธกถามหาวิภังค์สังฆาติเสสสิกขาบทที่๑คัมภีร์ปฐมสมันตปาสาทิกาอรธกถาพระวินัยได้กล่าวเรื่องเหตุให้เกิดความฝืนอ้างข้อความในคัมภีร์มิลินทปัญหาว่าถามว่าก็บุคคลเมื่อฝืนนั้น หลับฝันหรือตื่นฝันหรือไม่หลับไม่ตื่นฝันฯ แก้วในเรื่องความฝืนนี้ท่านควรกล่าวเพิ่มอีกสักเล็กน้อยฯ ชั้นแรกถ้าคนหลับฝันก็ต้องขัดแย้งกับพระอธิธรรมฯ เพราะว่าคนหลับด้วยภวังคจิตฯ ภวังคจิตนั้นหา มีรูปนิมิตเป็นต้นเป็นอารมณ์หรือสัมปยุตด้วยราคะเป็นต้นไม่ฯ ก็เมื่อบุคคลฝืนจิตทั้งหลายเช่นนี้ย่อม เกิดขึ้นได้ถ้าบุคคลตื่นฝันก็ต้องขัดแย้งกับพระวินัยเพราะว่าคนตื่นฝันเห็นสิ่งใดเขาเห็นสิ่งนั้นด้วยสัพโพหาริกจิต (ด้วยจิตตามปกติ) ก็ชื่อว่าอนาปัตติยอมไม่มีในเพราะความล่องละเมิดที่ภิกษุทาด้วยสัพโพหาริกจิตแต่เมื่อผู้กำลังฝันทำการล่องละเมิดเป็นอนาปัตติโดยส่วนตัวแ้ถ้าบุคคลไม่หลับไม่ตื่นฝันชื่อว่าใคร ๆ จะฝืนไม่ได้และเมื่อเป็นอย่างนั้นความฝืนก็ต้องไม่มีแน่จะไม่มีได้เพราะเหตุไรเพราะคนผู้ถูก

^๖แสงจันทร์งาม, วารสารภาษาไทยและวัฒนธรรมไทยฉบับที่๔ปีที่๒ธันวาคม๒๕๕๑ - พฤษภาคม ๒๕๕๒, หน้า๗๐-๗๔.

^๗มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระวินัยและอรธกถาแปลมหาวิภังค์เล่ม๑ภาค๑, พิมพ์ครั้งที่๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า๗๕๑.

ความหลังดุจลึงครอบงำจึงฝันสมจริงดังคำที่พระนาคเสนเถระกล่าวไว้ว่ามหาบพิตรคนถูกความหลัง
ดุจลึงหลังครอบงำจึงฝันแล^๘

๒) ในอรรถกถาพระสูตร

อัมพัฏฐสูตรกล่าวถึงอัมพัฏฐมาณพเห็นมหาบุริสลักษณะ๓๒ประการของพระพุทธเจ้า
แล้วแต่มีความสงสัยใน๒ประการ คือคุษะเร้นอยู่ในฝักกับพระชีวหาใหญ่จึงไม่เชื่อและไม่เลื่อมใสพระ
พุทธองค์จึงทรงบันดาลอิทธาภิสังขารให้อัมพัฏฐมาณพได้เห็นพระคุษะอันเร้นอยู่ในฝักและทรงแลบ
พระชีวหาสอดเข้าช่องพระกรรณทั้ง๒กลับไปกลับมาสอดเข้าพระนาสิกทั้ง๒กลับไปกลับมาแฉปิดจน
มิดมณฑลพระนลาตส่วนอรรถกถาอัมพัฏฐสูตรได้กล่าวอ้างคัมภีร์มิลินทปัญหาตั้งข้อความว่า “ข้อนี้
พระนาคเสนเถระถูกพระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่าข้าแต่พระนาคเสนผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
กระทำสิ่งที่ทำได้ยากหรือดังนี้ได้กล่าวไว้แล้วฯพระนาคเสนเถระกราบทูลว่าข้าแต่มหาบพิตรทรงทำ
อะไรหรือฯพระเจ้ามิลินท์ตรัสว่าข้าแต่ท่านผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงโอกาสที่มหาชนเขาถือ
ว่าเป็นความอายแก่ันเตวาสิกของพรหมายูพราหมณ์แก่พราหมณ์๑๖คนผู้เป็นอันเตวาสิกของ
พราหมณ์อุตตระ และของพราหมณ์พาวรีและแก่มาณพ ๓๐๐ คนผู้เป็นอันเตวาสิกของเส
ลพราหมณ์ฯ

พระนาคเสนกราบทูลว่าข้าแต่มหาบพิตรพระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงแสดงพระคุษะพระ
ผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงพระฉายาทรงบันดาลด้วยพระฤทธิ์แสดงเพียงพระรูปเป็นเงา ๆยังทรงนุ่งผ้า
สบงอยู่ยังทรงคาดรัดประคดอยู่และยังทรงห่มผ้าจีวรอยู่มหาบพิตรฯพระเจ้ามิลินท์เมื่อเห็นพระฉายา
แล้วก็เป็นอันเห็นพระคุษะด้วยใจใหม่ขอรับฯพระนาคเสนข้อนี้ยากไว้เกิดสัตว์ผู้เห็นหทัยรูปแล้วรู้ได้
พึงมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็พึงนำพระหทัยมังสะออกมาแสดงพระเจ้ามิลินท์ท่านนาคเสนขอรับท่าน
พูดถูกต้องแล้วฯ^๙

อรรถกถาพรหมายูสูตรได้กล่าวอ้างการบันดาลอิทธาภิสังขารเห็นปานนั้นแก่พวก
พราหมณ์ศิษย์ของพาวรีแก่มาณพและศิษย์ของเสลพราหมณ์ได้กล่าวอ้างคัมภีร์มิลินทปัญหาตั้ง
ข้อความว่า

^๘มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, พระวินัยและอรรถกถาแปลมหาวิภังค์เล่ม๑ภาค๓, พิมพ์ครั้งที่๔,
(กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า๑๐๔.

^๙มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, พระสูตรและอรรถกถาแปลที่ขนิทายีสถขันธวรรคเล่ม๑ภาค๑, พิมพ์ครั้งที่
๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า๕๘๒.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบันดาลมีรูปเป็นอย่างไรในเรื่องนี้มีถ้อยคำที่บุคคลอื่นฟังกล่าวได้
อย่างไรคานั้นพระนาคเสนเถระอันพระเจ้ามิลินท์ถามแล้ววิเศษนาไว้แล้วฯ

ราชา. พระนาคเสนผู้เจริญพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงกระทำขนาดถึงสิ่งที่ทำได้ยากฯ

พระนาคเสน. ทรงทำอะไรมหาบพิตรฯ

ราชา. พระคุณเจ้าพระองค์ทรงแสดงโอกาสที่ทำให้คนส่วนใหญ่อัปอายแก่นายอุตตระ
ศิษย์พรหมายูพราหมณ์แก่พวกพราหมณ์ ๑๖ คน ศิษย์ของพาวรีและแก่มาณพ ๓๐๐ คน
ศิษย์ของเสลพราหมณ์อีกเล่าฯ

พระนาคเสน. มหาบพิตรพระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงแสดงพระองค์ขาดหรือทรงแสดง
แต่เงา คือพระองค์ทรงสร้างขึ้นด้วยพระฤทธิ์แล้วทรงแสดงเพียงรูปเป็นเงาที่อยู่ในผ้าถุงรัดสายประคต
ไว้แล้วห่มจีวรทับฯ

ราชา. เมื่อเห็นเงาก็ชื่อว่าเห็นพระองค์ชาติมิใช่หรือฯ

พระนาคเสน. ข้อนั้นยกไว้ก่อนเถิดมหาบพิตรคนเราต้องดูหัวใจให้เห็นแล้วจึงจะตรัสรู้ได้
แล้วพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ต้องทรงเอาเนื้อหัวใจออกมาแสดงด้วยกระนั้นหรือฯ

ราชา. พระนาคเสนท่านเก่งฯ^{๑๐}

อรรถกถาเสลสูตรได้กล่าวว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบันดาลอิทธาภิสังขาร
ให้เสลพราหมณ์เห็นพระองค์ชาติของพระผู้มีพระภาคเจ้าเรือนอยู่ในฝักเหมือนของข้างตั้งข้อความ
กล่าวอ้างคัมภีร์มิลินท์ปัญหาว่า

จริงอยู่พระองค์ชาติของพระผู้มีพระภาคเจ้าเรือนอยู่ในฝักเหมือนของข้างมีสีเหมือนทองคำ
เหมือนเม็ดในปทุมฯ เสลพราหมณ์ไม่เห็นองค์ชาตินั้นเพราะปกปิดอยู่ในผ้าและไม่สังเกตเห็นว่าพระ
ชีวหาใหญ่เพราะอยู่ภายในพระโอษฐ์จึงสงสัยเคลือบแคลงในพระลักษณะทั้งสองเหล่านั้นฯ

ท่านอธิบายว่าพระนาคเสนเถระถูกพระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า**ทุภกรณเตนาคเสน
ภควตาทักข์**แต่พระนาคเสนผู้เจริญพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำสิ่งที่ทำได้ยากฯ พระนาคเสนถามว่าทำ
ยากอย่างไรมหาบพิตรฯ พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่าท่านพระนาคเสนผู้เจริญพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง
โอกาสที่จะทำความละอายด้วยมหาชนแก่พรหมายูพราหมณ์แก่อันเตวาสิกอุตตราพราหมณ์แก่

^{๑๐}มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระสูตรและอรรถกถาแปลมัชฌิมนิกายมัชฌิมปิณฑาสก์เล่ม ๒ ภาค ๒,
พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๕๖.

พราหมณ์๑๖คนผู้เป็นอันตวาลิกของพาวรีพราหมณ์และแก่มาณพ๓๐๐คนผู้เป็นอันตวาลิกของเสลพราหมณ์ฯ พระนาคเสนถวายพระพรว่ามหาบพิตรพระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงแสดงพระคุຍะพระองค์ทรงแสดง พระฉายามหาบพิตรพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบันดาลด้วยพระฤทธิ์ทรงแสดงผ่านุงผ้ารัดกายผ้าห่มเพียง รูปเงาฯพระเจ้ามีลินท์ตรัสถามว่าเมื่อเห็นพระฉายาก็เป็นอันเห็นแล้วมิใช่หรือท่านผู้เจริญฯพระนาค เสนถวายพระพรว่ามหาบพิตรข้อนั้นยกไว้สัตว์ผู้จะตรัสรู้เพราะเห็นหทัยรูปพึงดำรงอยู่ได้พระสัมมาสัม พุทธเจ้าก็จะทรงนาเนื้อพระหทัยออกแสดงฯพระเจ้ามีลินท์ตรัสว่าข้าแต่พระนาคเสนผู้เจริญพระคุณ เจ้าฉลาดมากฯ^{๑๑}

มหาเวทลลสูตรกล่าวถึงพระมหาโกฏฐิยะได้เข้าไปหาพระสารีบุตรได้สนทนกันเรื่องธรรม คือปัญญาความรู้ชัดและวิญญานความรู้แจ้งเหล่านี้มันคละกันหรือมันแยกกันและก็เราจะแยกธรรม เหล่านี้แล้วบัญญัติให้แตกต่างกันได้ไหมอรธกถามหาเวทลลสูตรได้กล่าวเรื่องสิ่งที่ทำได้ยากอะไรที่ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงกระทำแล้วตั้งข้อความกล่าวอ้างคัมภีร์มีลินท์ปัญหาว่า

“เพราะเหตุนี้ท่านพระนาคเสนจึงกล่าววามหาบพิตรพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงทำสิ่งที่ ทำได้ยากแล้วพระเจ้ามีลินท์ท่านนาคเสนผู้เจริญสิ่งที่ทำได้ยากอะไรที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรง กระทำแล้วพระนาคเสนมหาบพิตรสิ่งที่ทำได้ยากที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงกระทำแล้ว คือข้อที่ทรง บอการกำหนดสิ่งที่เป็นจิตและสิ่งที่เกิดกับจิตซึ่งไม่มีรูปร่างเป็นไปในอารมณ์อย่างเดียวกันว่า "นี่ คือ สิ่งที่ทำหน้าที่กระทบนี้ คือสิ่งที่ทำหน้าที่รู้สึกนี้ คือสิ่งที่ทำหน้าที่รูจانی คือสิ่งที่ทำหน้าที่จงใจนี้ คือสิ่งที่ ทำหน้าที่คิด" ขนาดคนที่เอาน้ำมัน๕ชนิดนี้ คือน้ำมันงาน้ำมันฝักกาดน้ำมันมะขาง น้ำมันละหุ่งน้ำมัน เหลวมาใส่รวมในภาชนะเดียวกันแล้วเอาไม้คนคนมาคนทั้งวันแล้วก็ตักแยกจากกันแต่ละอย่าง ๆว่านี้ น้ำมันงาน้ำมันฝักกาดนี้ก็นับว่าทำได้ยากอยู่แล้วนี่ยิ่งทำให้ยากยิ่งกว่านั้นเสียอีกเพราะพระผู้มีพระ ภาคเจ้าทรงเป็นพระธรรมราชาพระธรรมเมศวรเพราะความที่ทรงแทงทะลุพระสัพพัญญุตญาณอย่างดี แล้วตรัสบอการกำหนดสิ่งหารูปร่างไม่ได้ที่กำลังเป็นไปในอารมณ์อย่างเดียวกันเหล่านี้ฯพึงทราบ ความข้อนี้ว่าเหมือนกับการตักน้ำมันแยกเป็นส่วน ๆอย่างนี้ว่าเป็นน้ำของแม่น้ำคางคานี้ของแม่น้ำยมุ นานในที่ที่แม่น้ำใหญ่ทั้ง๕สายไหลเข้าสู่ทะเลแล้วฉะนั้นฯ^{๑๒}

อัสสุตวตาสูตได้กล่าวถึงตอนพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสเรื่อง กายเป็นที่ประชุมภุตทั้ง๔นี้ว่าจิตบ้างมโนบ้างวิญญานบ้างจิตเป็นต้นนั้นดวงหนึ่งเกิดขึ้นดวงหนึ่งดับไป

^{๑๑}มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระสูตรและอรรถกถาแปลชุดทกนิกายสุตตนิบาตเล่ม๑ภาค๖, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า๕๔๖.

^{๑๒}มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระสูตรและอรรถกถาแปลชุดมคินิกายมูลป็นฉนสร์เล่ม๑ภาค๓, พิมพ์ ครั้งที่๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า๓๐๖.

ภาชิตข้อนี้ไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลายข้อที่พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าจะพึงอุบัติไม่ก่อนไม่หลังพร้อมกัน๒พระองค์ในโลกธาตุเดียวกันนั้นมิใช่ฐานะมิใช่โอกาสข้อที่ว่านั้นมิใช่ฐานะที่จะมีได้ฯท่านพระนาคเสนเจ้าข้าก็พระตถาคตแม้ทุกพระองค์เมื่อจะทรงแสดงก็ทรงแสดงโพธิปักขิยธรรม ๓๗ประการเมื่อจะตรัสสรียสัจ๔เมื่อจะทรงให้ศึกษาก็ทรงให้ศึกษาสิกขา๓และเมื่อจะทรงพราสาสนก็ทรงพราสาสนข้อปฏิบัติ คือความไม่ประมาทฯท่านพระนาคเสนเจ้าข้าถ้าพระตถาคตแม้ทุกพระองค์มีอุเทศเดียวกันมีกถาเดียวกันมีการพราสาสนอย่างเดียวกันไซ้เพราะเหตุไรพระตถาคตสองพระองค์จึงไม่อุบัติในสมัยเดียวกันฯด้วยการอุบัติขึ้นของพระพุทธรูปเจ้าพระองค์เดียวโลกนี้ยังเกิดแสงสว่างถึงเพียงนั้นแล้วถ้าจะพึงมีพระพุทธรูปเจ้าแม่องค์ที่๒โลกนี้ก็พึงเกิดแสงสว่างมีประมาณอย่างยิ่งด้วยพระรัศมีของพระพุทธรูปเจ้าสองพระองค์ฯอนึ่งพระพุทธรูปเจ้าสองพระองค์เมื่อจะทรงสั่งสอนก็ทรงสั่งสอนสะดวกและเมื่อจะทรงพราสาสนก็ทรงพราสาสนสะดวกฯในเรื่องที่พระพุทธรูปเจ้า๒พระองค์ไม่อุบัติพร้อมกันนั้นท่านโปรดแสดงเหตุให้ข้าพเจ้าหมดสงสัยที่เถิดฯ

พระนาคเสนตอบว่ามหาบพิตรหมั่นโลกธาตุนี้ทรงพระพุทธรูปเจ้าไว้ได้เพียงพระองค์เดียว ทรงพระคุณของพระตถาคตได้เพียงพระองค์เดียวถ้าพระพุทธรูปเจ้าจะพึงเสด็จอุบัติเป็นองค์ที่๒หมั่นโลกธาตุนี้ก็ทรงไว้ไม่ได้พึงสิ้นสะเทือนทรุดเซชวนเรียรายกระจัดกระจายทลายไปถึงการตั้งอยู่ไม่ได้ฯมหาบพิตรเรีรับคนได้คนเดียวเมื่อคน ๆ เดียวขึ้นเรือจะเทียบเสมอน้ำครั้นคนที่สองซึ่งเป็นคนมีอายุผิวพรรณวัย^{๑๔}

๓) ในอรรถกถาพระอภิธรรม

ในอรรถกถาทสกนิเทศได้กล่าวอ้างถึงการไม่บังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธรูปเจ้า ๒ พระองค์ (ทวิณนุพุทธานโลเกนุปชชนปญหา) ดังข้อความกล่าวอ้างคัมภีร์มีลิตนปัญหาว่า

พระยามิลินท์ตรัสถามว่าข้าแต่พระนาคเสนแม้พระพุทธรูปเจ้าผู้ผู้มีพระภาคเจ้าทราบบาชิตแล้วว่าดูก่อนภิกษุทั้งหลายพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งสองพระองค์พึงบังเกิดขึ้นไม่ก่อนไม่หลังพร้อมกันในโลกธาตุนั้นด้วยเหตุใดเหตุหนึ่งมิใช่ฐานะที่มีได้เพราะเหตุไร

พระนาคเสนเถระทูลว่าขอถวายพระมหาบพิตรพระตถาคตแม้ทั้งปวงเมื่อทรงแสดงย่อมทรงแสดงธรรมทั้งหลายอันเป็นฝักฝ่ายแห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้๓๗ประการเท่านั้น (โพธิปักขิยธรรม ๓๗) ก็เมื่อจะตรัสยอมตรัสสรียสัจทั้ง๔ก็เมื่อจะให้ศึกษาย่อมให้ศึกษาในสิกขาทั้ง๓ก็เมื่อพราสาสนยอมพราสาสนในการปฏิบัติเพื่อความไม่ประมาทฯ

^{๑๔}มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระสูตรและอรรถกถาแปลเอกนิบาต-ทุกนิบาตเล่ม๑ภาค๒, พิมพ์ครั้งที่๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า๑๕๙.

พระราชชาติร์สถามว่าข้าแต่ท่านนาคเสนถ้าหากเทศนาของพระตถาคตแม้ทั้งปวงเป็นอย่างเดียวกันก็อย่างเดียวกันสิกขาก็อย่างเดียวกันการพร่ำสอนก็อย่างเดียวกันเพราะเหตุไรพระตถาคต ๒พระองค์จึงไม่บังเกิดขึ้นในคราวเดียวกันเล่าอนึ่งโลกนี้มีแสงสว่างเกิดขึ้นด้วยความบังเกิดขึ้นแห่ง พระพุทธเจ้าแม่องค์เดียวก่อนถ้าหากว่าพระพุทธเจ้าองค์ที่ ๒ พึงบังเกิดขึ้นไซ้โลกนี้พึงมีแสงสว่างเกิดแล้ว เกินประมาณด้วยแสงสว่างแห่งพระพุทธเจ้าทั้ง ๒ พระองค์มิใช่หรือก็พระตถาคตทั้งสองเมื่อจะกล่าว สอนก็พึงกล่าวสอนง่าย (สะดวก) เมื่อจะพร่ำสอนพึงพร่ำสอนง่ายมิใช่หรือขอพระผู้เป็นเจ้าของแสดง เหตุในข้อนั้นแก่ข้าพเจ้าข้าพเจ้าจะพึงสิ้นความสงสัยอย่างไร

พระนาคเสนทูลว่าขอถวายพระพรมหาบพิตรหมื่นโลกธาตุนี้ทรงพระพุทธเจ้าได้เพียง พระองค์เดียวย่อมทรงคุณของพระตถาคตได้พระองค์เดียวเท่านั้นถ้าหากว่าพระพุทธเจ้าองค์ที่ ๒ พึงบังเกิด ขึ้นไซ้หมื่นโลกธาตุนี้จะพึงทรงไว้ไม่ได้พึงขยับเขยื้อนพึงหวั่นไหวพึงโน้มไปพึงทรุดลง พึงกวัดแกว่งพึง เรี่ยรายพึงกระจัดกระจายพึงเข้าถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ฯ ขอถวายพระพรมหาบพิตรเปรียบเหมือนเรือที่ พาข้ามฝั่งไปได้คนเดียวครั้งเมื่อบุรุษคนเดียวขึ้นแล้วเรื่อนั้นก็พึงให้ถึงฝั่งถ้าหากว่าบุรุษคนที่ ๒ พึงมาไซ้และ เขาก็เป็นผู้เช่นเดียวกันโดยอายุโดยวรรณะโดยวัยเป็นประมาณและโดยอวัยวะใหญ่ย่อมหรืออ้วน (ขนาดเดียวกัน) บุรุษคนที่สองนั้นพึงขึ้นสู่เรื่อนั้นก่อนมหาบพิตรเรื่อนั้นพึงทรงแม้บุรุษทั้งสองไว้ได้หรือ

พระราชชาติร์สว่าหามีได้พระคุณเจ้าผู้เจริญเรื่อนั้นพึงขยับเขยื้อนพึงหวั่นไหวพึงเอียงไปพึง เพียบลงพึงกวัดแกว่งพึงส่ายไปพึงกระจัดกระจายพึงเข้าถึงความทรงอยู่ไม่ได้พึงจมลงในน้ำ

พระนาคเสนทูลว่าขอถวายพระพรเรื่อนั้นพึงทรงบุรุษสองคนไม่ได้ย่อมจมลงในน้ำฉนใด หมื่นโลกธาตุนี้ทรงไว้ซึ่งพระพุทธเจ้าได้เพียงพระองค์เดียวทรงคุณของพระตถาคตได้เพียงพระองค์ เดียวถ้าหากว่าพระพุทธเจ้าองค์ที่สองพึงบังเกิดขึ้นหมื่นโลกธาตุนี้จะพึงทรงไว้ไม่ได้พึงขยับเขยื้อนพึงหวั่นไหว พึงเอนลงทรุดลงกวัดแกว่งเรี่ยรายกระจัดกระจายพึงเข้าถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ฉนนั้นฯ ดูก่อนมหาบพิตร อีกอย่างหนึ่งเปรียบเหมือนบุรุษพึงบริโภคอาหารตามต้องการเขายังอาหารที่ชอบใจให้เต็มถึงคออิ่ม แล้วบริบูรณ์แล้วไม่มีช่องว่างถึงซึ่งความเป็นผู้เฉื่อยชาเป็นดังท่อนไม้โน้มน้ำไม่ลงแล้วพึงบริโภคอาหารอีก เท่านั้นนั้นแหละข้าแต่มหาบพิตรบุรุษนั้นพึงมีความสุขบ้างหรือฯ

พระราชชาติร์สว่าข้าแต่พระคุณเจ้าหามีได้บุรุษนั้นพึงบริโภคคราวเดียวนั้นแหละแล้วก็จะ ตายฯ

พระนาคเสน. ขอถวายพระพรข้อนี้ฉนใดหมื่นโลกธาตุนี้ก็ฉนนั้นนั้นแหละทรงพระพุทธเจ้า ได้แต่เพียงพระองค์เดียวทรงคุณของพระตถาคตไว้ได้เพียงพระองค์เดียวถ้าหากว่าพระพุทธเจ้าองค์ที่สอง พึงบังเกิดขึ้นไซ้หมื่นโลกธาตุนี้จะพึงทรงไว้ไม่ได้พึงขยับเขยื้อนพึงหวั่นไหวเอนลงทรุดลงกวัดแกว่งเรี่ยราย กระจัดกระจายและพึงเข้าถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ฯ

พระราชอา. พระผู้เป็นเจ้าของเจ้านาคนั้นยอมเขยื้อนหัวนไหวด้วยหนักกรรมเกินไปด้วยหรืออา

พระนาคเสน. ขอถวายพระพรในข้อนี้เกี่ยวยงเลมเต็มด้วยรัตนะจนเสมอขอบุคคลพียงชนเอารัตนะแต่เกี่ยวยงเลมหนึ่งใสในเกี่ยวยงอีกเลมหนึ่งดูก่อนมหาบพิตรเกี่ยวยงเลมนั้นพียงทรรัตนะแห่งเกี่ยวยงแม้ทั้งสองได้หรืออา

พระราชอา. หามิได้พระคุณเจ้าแม่คุมของเกี่ยวยงนั้นพียงแยกออกไปแม้กาของเกี่ยวยงนั้นก็พียงแตกออกไปแม้กงของเกี่ยวยงนั้นก็พียงฉีกออกไปแม้เพลของเกี่ยวยงนั้นก็พียงทำลายไปอา

พระนาคเสน. ขอถวายพระพรเกี่ยวยงยอมถูกทำลายไปด้วยหนักรัตนะเกินไปหรืออา

พระราชอา. อย่างนั้นแหละพระคุณเจ้าอา

พระนาคเสน. ขอถวายพระพรเกี่ยวยงถูกทำลายไปด้วยการหนักรัตนะเกินฉนใดแผ่นดินก็ฉนนนั้นแหละยอมเขยื้อนหัวนไหวด้วยการหนักกรรมเกินไปอีกอย่างหนึ่งมหาบพิตรอาตมาจะชี้แจงซึ่งเหตุแม้อันอันเป็นการเหมาะสมในข้อนี้ขอถวายพระพรพระสัมมาสัมพุทธะทั้งสองพระองค์ยอมไม่เกิดขึ้นในขณะเดียวกันด้วยเหตุใดขอมหาบพิตรจงสดับเหตุนี้ดังนี้ดูก่อนมหาบพิตรถ้าว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสองพระองค์พียงบังเกิดขึ้นในขณะเดียวกันไซ้รัความวิวาทพียงเกิดแก่บริษัทและพียงแตกแยกออกเป็นสองฝ่ายเพราะคำว่าพระพุทธเจ้าของพวกท่านพระพุทธเจ้าของพวกเราดังนี้ดูก่อนมหาบพิตรเปรียบเหมือนความวิวาทยอมเกิดแก่บริษัทของอำมาตย์ผู้มีกำลังทั้งสองคนยอมเกิดการแตกแยกว่านี่อำมาตย์ของพวกท่านนี่อำมาตย์ของพวกเราฉนใดขอถวายพระพรพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสองพระองค์ถ้าว่าพียงบังเกิดขึ้นในขณะเดียวกันก็ฉนนนั้นแหละความวิวาททั้งหลายพียงเกิดขึ้นแก่บริษัทของพระพุทธเจ้าทั้งสองพระองค์ว่าพระพุทธเจ้าของพวกท่านพระพุทธเจ้าของพวกเราดังนี้บริษัทพียงเกิดแตกแยกออกเป็นสองฝ่ายนี้เป็นเหตุที่หนึ่งอาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสองพระองค์ยอมไม่ทรงอุบัติขึ้นในขณะเดียวกันด้วยเหตุใดขอบรมบพิตรจงสดับซึ่งเหตุนี้แม้อันอีกให้ยิ่งขึ้นไปดูก่อนมหาบพิตรถ้าว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสองพระองค์พียงบังเกิดขึ้นในขณะเดียวกันไซ้รัคำที่ว่าพระพุทธเจ้าผู้เลิศดังนี้นั้นก็พียงเป็นคำผิดคำที่ว่าพระพุทธเจ้าประเสริฐสุดดังนี้นั้นก็พียงเป็นคำผิดคำที่ว่าพระพุทธเจ้าผู้วิเศษดังนี้นั้นก็พียงเป็นคำผิดคำที่ว่าพระพุทธเจ้าสูงสุดดังนี้นั้นก็พียงเป็นคำผิดคำที่ว่าพระพุทธเจ้าผู้บรรดดังนี้นั้นก็พียงเป็นคำผิดคำที่ว่าพระพุทธเจ้าไม่มีใครเสมอดังนี้นั้นก็พียงเป็นคำผิดคำที่ว่าพระพุทธเจ้าผู้เสมอด้วยบุคคลผู้ไม่มีใครเสมอดังนี้นั้นก็ผิดคำที่ว่าพระพุทธเจ้าไม่มีใครเปรียบดังนี้นั้นก็พียงเป็นคำผิดคำที่ว่าพระพุทธเจ้าไม่มีส่วนเปรียบดังนี้นั้นก็พียงเป็นคำผิดดูก่อนมหาบพิตรพระองค์จงรับเหตุแม้นี้แลโดยความเป็นจริงอา

อีกอย่างหนึ่งมหาบพิตรพระพุทธเจ้าสองพระองค์ไม่เกิดขึ้นในขณะเดียวกันด้วยเหตุใดขอมหาบพิตรจงทราบเหตุอย่างนี้ว่าความบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าย่อมบังเกิดขึ้นในโลกเฉพาะพระองค์เดียวนี้เป็นปกติโดยสภาพของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเพราะเหตุไรเพราะความที่คุณของพระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้แล้วผู้เป็นสัพพัญญูเป็นของใหญ่, ขอลวายพระพรแม้สิ่งอื่นใดที่เป็นของใหญ่สิ่งนั้นก็เป็นผู้เดียวเท่านั้นก่อนมหาบพิตรแผ่นดินเป็นของใหญ่แผ่นดินนั้นก็แผ่นดินเดียวเท่านั้นสาครเป็นของใหญ่สาครนั้นก็เป็นผู้เดียวเท่านั้นขุนเขาสิเนรุเป็นของใหญ่สิเนรุนั้นก็เป็นผู้เดียวเท่านั้นอากาศเป็นของใหญ่อากาศนั้นก็เป็นผู้เดียวเท่านั้นท้าวสักกะผู้เป็นใหญ่ท้าวสักกะนั้นก็เป็นผู้เดียวเท่านั้นมารผู้เป็นใหญ่มารนั้นก็ผู้เดียวเท่านั้นพรหมผู้เป็นใหญ่มหาพรหมนั้นก็ผู้เดียวเท่านั้นพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าก็เป็นใหญ่เพียงพระองค์เดียวเท่านั้นแผ่นดินเป็นต้นย่อมไม่เกิดขึ้นในที่ใดการปรากฏของแผ่นดินเป็นต้นย่อมไม่มีในที่นั้นเพราะฉะนั้นพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้นจึงบังเกิดขึ้นในโลกฯพระราชาข้าแต่ท่านนาคเสนปัญหาพระผู้เป็นเจ้าแก้ดีแล้วด้วยเหตุทั้งหลายอันเป็นเครื่องอุปมา^{๑๖}

๓.๑.๒ ทรรศนะของนักปราชญ์ที่มีต่อคัมภีร์มิลินทปัญหา

เนื่องจากมิลินทปัญหา เป็นคัมภีร์ปกรณ์ที่เก่าแก่และสำคัญ จึงมีผู้รจนาแต่งเสริมบางตอน และใช้ภาษาหลายภาษาในการแต่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งลีลาการแต่งและอรรถาธิบายพุทธธรรมด้วยความพิสดาร หลีกแหลมและแยบยล สอดคล้องกับพระไตรปิฎกใช้การอุปมาอุปมัยเป็นหัวใจของการอรรถาธิบายอย่างแจ่มแจ้งนั้น ผู้สนใจศึกษาค้นคว้าในมิลินทปัญหาจึงมีความเห็นแตกต่างกันไปดังนี้

๑.วี.แทรงก์เนอร์ (V. Trenckner)ผู้ถ่ายทอดมิลินทปัญหาออกเป็นอักษรโรมันเป็นคนแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ กล่าวว่า มิลินทปัญหานี้ รจนาขึ้นราวคริสต์ศตวรรษที่ ๑ และลงความเห็นว่าต้นฉบับเดิมเป็นภาษาสันสกฤต เพราะใช้คำเริ่มต้นว่า “ตม ยถา นุสยต” แทนที่จะใช้คำเริ่มต้นที่นิยมใช้กันในคัมภีร์ทั่ว ๆ ไปว่า “เอวมเม สุต” และว่าเป็นปกรณ์ที่รจนาขึ้นทางอินเดียเหนือ อันเป็นดินแดนที่อยู่ในความปกครองของพระเจ้าเมนันเดอร์ (มิลินท์) ซึ่งดูก็ไม่น่าจะมีอะไรเกี่ยวข้องกับลังกาทวีป^{๑๗}

๒.ริส เดวิดส์ (Prof. Rhys Davids)ผู้แปลมิลินทปัญหาเป็นภาษาอังกฤษเป็นคนแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ ไม่ได้ระบุผู้รจนา กล่าวแต่เพียงว่า มิลินทปัญหาเป็นหนังสือที่แต่งขึ้นทางอินเดีย

^{๑๖}มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, พระอภิธรรมและอรรถกถาแปลวิภังค์เล่ม๒ภาค๒, พิมพ์ครั้งที่๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า๖๙๖-๗๐๐.

^{๑๗}สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ, มิลินทปัญหา ฉบับสมุดแห่งชาติ, ๒๕๐๐. หน้า คำนำ.

ภาคเหนือ ราวแรกตั้งคริสต์ศักราช (คริสต์ศักราชเริ่มเมื่อ พ.ศ. ๕๔๓) ในเวลาที่พระพุทธศาสนายังไม่เกิดแตกแยกกันเป็นนิกายมหายาน ข้างฝ่ายเหนือ และนิกายเถรวาท ข้างฝ่ายใต้ และว่ามีลึนทปัญหานี้ เดิมคงแต่งขึ้นในภาษาสันสกฤตหรือภาษาปรากฤตเช่นเดียวกับคัมภีร์อื่น ๆ ที่รจนาขึ้นในทางอินเดียภาคเหนือ แต่ฉบับเดิมสูญหายไปเสียแล้ว ฉบับที่ปรากฏสืบมาจนบัดนี้นั้น เป็นฉบับที่ชาวลังกาได้แปลเป็นภาษาบาลีไว้^{๑๘}

๓. พระอานันท์ เกาศัลยายนเถระ (Anand Kausalyayana) ชาวอินเดีย กล่าวเมื่องานฉลองพระพุทธศาสนามีอายุ ๒๕๐๐ ปีว่า มิลลินทปัญหานี้ รวบรวมขึ้นโดยพระนาคเสนมหาเถระ และเป็นคัมภีร์ที่มีหลักฐานดีเล่มหนึ่ง มิลลินทปัญหาคงรจนาขึ้นในสมัยพระเจ้าเมถุนเดออร์ (มิลลินท์) หรือหลังจากนั้น แต่จะต้องรจนาขึ้นก่อนสมัยพระพุทธโฆษาจารย์ เพราะพระพุทธโฆษาจารย์มักจะอ้างถึงมิลลินทปัญหาเสมอ เมื่อประมาณคุดแล้ว มิลลินท-ปัญหาคงจะรจนาขึ้น ๑๕๐ ปีก่อนคริสต์ศักราช ถึงคริสต์ศักราช ๔๐๐ ปี เมื่อถือว่ามิลลินท-ปัญหามีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ สิ่งที่ควรพิจารณาต่อไปก็คือใครเป็นผู้รวบรวมขึ้น รวบรวมขึ้นเมื่อไร มีการเพิ่มเติมลงไปบ้างหรือไม่ และถ้ามีการเพิ่ม เพิ่มเติมไปเมื่อไร มีผู้เสนอความคิดว่ามิลลินทปัญหาไม่ใช่เป็นคัมภีร์ที่รจนาขึ้นโดยบุคคลคนเดียว เพราะแต่ละตอนมีลีลาการแต่งแตกต่างกัน บางที่จะมีการเพิ่มเข้าไปในภายหลังเป็นบางตอนก็ได้ ข้อพิสูจนคำที่กล่าวนี้มีอยู่ว่า ฉบับที่แปลเป็นภาษาจีนระหว่างคริสต์ศักราช ๓๑๗-๔๒๐ (พุทธศักราช ๘๖๐-๙๖๓) ซึ่งเรียกว่านาคเสนสูตรนั้น มีเพียง ๓ ตอนแรก เมื่อพิจารณาตามหลักนี้ จะเห็นได้ว่า ๔ ตอนที่เหลือเพิ่มเข้ามาในภายหลัง ข้อเท็จจริงอีกประการหนึ่งที่สนับสนุนคำกล่าวข้างต้น คือ เมื่อจบตอนที่ ๓ แล้ว ก็แสดงว่าพระเจ้ามิลลินท์ทรงถามปัญหาจบลง แต่ถึงตอนที่ ๔ กลับเหมือนทรงเริ่มต้นถามใหม่อีก จึงมีทางสันนิษฐานได้เป็น ๓ ทาง คือ

- ๑) อาจจะมีการเพิ่มเติมเข้ามาภายหลังอีกหลายตอน
- ๒) อาจจะต้องตั้งขึ้นระบบบริบูรณ์อย่างที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้มาเดิมแล้ว
- ๓) ชาวจีนอาจจะเลือกแปลไว้เพียง ๓ ตอนแรกก็ได้^{๑๙}

๔. เอ. แอล. บาซิม (A.L. Basham) เห็นว่า มิลลินทปัญหาน่าจะรจนาขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ ๑ หรือมีฉะนั้นก็ราวแรกตั้งคริสต์ศักราช แต่อย่างน้อยก็ต้องก่อนพระพุทธ-โฆษาจารย์ไปลังกา แม้จะไม่ทั้งหมดก็ต้องบางส่วน หรือไม่ก็ภายหลังที่พระไตรปิฎกได้จัดเป็นชาดก เป็นที่ข

^{๑๘} Prof. Nalinaksha Dutt, *Milindapanha and Nagasenbhikshussutra*, by Dr. thich Minh Chau Bhikkhu, (Calcutta, 1964).

^{๑๙} อ้างแล้ว.

นิกาย มัชฌิม-สังยุตต-อังคุตตร-ขุททกนิกายแล้ว ส่วนภานกาจารย์ผู้ทำหน้าที่ในการรวบรวมนั้น ก็คงจะรวมอยู่ในจำนวนผู้ที่พระนาคเสน กล่าวว่าเป็นผู้ที่อยู่ในธรรมนครของพระพุทธเจ้า

๕.ไอ.บี ฮอนเนอร์ (I. B. Horner)กล่าวว่า มิลินทปัญหาอาจจะไม่ได้แต่งขึ้นในสมัยของพระเจ้ามิลินท์ นาย เอส. ดุตต์(S.Dutt) ประมาณว่า อาจจะร้อยกรองขึ้นในยุคต่อ ๆ มาอีกช้านาน และนาย เอ. แอล. บาซัม (A. L. Basham) ก็ว่า บางทีก็อาจจะรจนาขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ ๑ หรือมิฉะนั้นก็ราวแรกตั้งคริสต์ศักราช แต่อย่างน้อยก็ต้องก่อนพระพุทธโฆษาจารย์ไปลังกา แม้จะไม่มีทั้งหมดก็ต้องบางส่วน หรือไม่กี่ภายหลังที่พระไตรปิฎกได้จัดเป็นชาดก เป็นทีมนิกาย มัชฌิม-สังยุตต-อังคุตตร-ขุททกนิกายแล้ว ส่วนภานกาจารย์ผู้ทำหน้าที่ในการรวบรวมนั้น ก็คงจะรวมอยู่ในจำนวนผู้ที่พระนาคเสน กล่าวว่าเป็นผู้ที่อยู่ในธรรมนครของพระพุทธเจ้า (๒) นาย เอ. ดี. แอดิการัม (A.D. Adikaram) ได้ให้ข้อสังเกตไว้ว่า มิลินทปัญหาน่าจะเกิดขึ้นในอินเดียเหนือ มิใช่เกิดขึ้นที่ลังกา^{๒๐}

๖. ท่านภรัต ชิงห์ นักปราชญ์ชาวอินเดีย กล่าวอย่างมั่นใจว่า คัมภีร์มิลินทปัญหานี้ได้เขียนขึ้นในสมัยพระเจ้าเมเน็นเดอร์หรือไม่ก็แต่งขึ้นในสมัยที่พระองค์สิ้นพระชนม์แล้ว และต้องแต่งขึ้นก่อนสมัยพระพุทธโฆษาจารย์ เพราะพระพุทธโฆษาจารย์มักอ้างถึงบทสนทนาในคัมภีร์มิลินทปัญหาของพระนาคเสนอยู่เสมอ คัมภีร์มิลินทปัญหาน่าจะเขียนขึ้นในคริสต์ราช ๑๕๐ ถึง ๔๐๐ และมีข้อสันนิษฐานว่า การแต่งนิทานคาถา และนิคมคาถาเพิ่มเข้ามานั้นไม่ใช่พระติปิฎกจุฬายเถระแต่เพิ่มแน่นอน เพราะมิลินทปัญหาเกิดขึ้นประมาณพุทธศักราช ๕๕๐ ปี พระพุทธโฆษาจารย์ต้องเป็นผู้แต่งนิทานคาถาและนิคมคาถาประกอบเข้าให้โดยสมบูรณ์ในลักษณะเป็นปกรณวิเสสในระหว่างพุทธศักราช ๙๕๖ ถึง ๑,๐๐๐ ปี คัมภีร์มิลินทปัญหา ยังมีข้อถกเถียงกันว่า เขียนขึ้นในสมัยของพระเจ้ามิลินท์หรือหลังจากที่พระองค์สิ้นพระชนม์แล้วคัมภีร์มิลินทปัญหา ยังมีข้อสันนิษฐานว่า น่าจะรจนาขึ้นภายหลังคัมภีร์กถาวัตถุ ซึ่งเป็นคัมภีร์ในอภิธรรมปิฎก พระโมคคัลลยบุตรตีสสะเถระเป็นผู้แต่งในการทำสังคายนาครั้งที่ ๓ หลังพุทธปรินิพพาน ๒๓๕ ปี เพราะเมื่อเปรียบเทียบคัมภีร์ทั้งสองแล้วจะเห็นว่า ข้อความในคัมภีร์มิลินทปัญหาลายตอนมาจากคัมภีร์กถาวัตถุ เช่น ปัญหาเรื่องทิพย์จักขุเป็นได้จริงหรือไม่ เรื่องคุณหัสดีที่บรรลุนพระอรหันต์แล้วจะบวชด้วยวิธีอย่างไร เป็นต้น ซึ่งมีเนื้อหาตรงกับคัมภีร์กถาวัตถุทุกอย่าง แลเนื้อความในคัมภีร์กถาวัตถุยังมีความละเอียดพิสดารมากกว่า^{๒๑}

^{๒๐} F. Max Muller, *Sacred Book of the East*, Vol.xxxv, p. xlv.

^{๒๑} นียดา เหล่าสุนทร, *ไตรภูมิพระร่วง: การศึกษาที่มา*, (กรุงเทพมหานคร: แม่คำฝาง, ๒๕๒๘), หน้า

๓.๑.๓ ประวัติพระยามิลินท์

ในพาหิรกาถของคัมภีร์มิลินทปัญหากล่าวถึงพระเจ้ามิลินท์ว่า พระองค์พระราชสมภพเมื่อพุทธศักราช ๕๐๐ ปี และจาก ข้อความบริบทที่อ่านพบในพาหิรกาถของคัมภีร์มิลินทปัญหานี้ด้วย ทำให้เชื่อว่าพระนาคเสนเกิดหลังพระเจ้ามิลินท์แน่นอน และเป็นไปได้ว่าคงจะเกิดทีหลังหลาย ๑๐ ปีในพระราชประวัติกล่าวไว้ว่า พระเจ้ามิลินท์หรือพระเจ้า เมนนเดอร์ (Menander) เป็นพระกษัตริย์แห่งพวกโยนก แต่ครองราชย์ในปีใดไม่ปรากฏ เฉพาะในมิลินท์ปัญหาเองกล่าวว่า “**ปรีนิพพานโต ปลายจลสเสเต อติกนเต**” ซึ่งแปลความว่า “พระเจ้ามิลินท์มีพระชนม์มอยู่หลังพระพุทธเจ้าปรีนิพพานล่วงแล้ว ๕๐๐ ปี” พระองค์เป็นกษัตริย์ที่มีตัวตนจริงในประวัติศาสตร์ โดยมีพระนามว่า เมนนเดอร์ (Menander) ทรงประสูติที่กาลาซี (Kalasi) ใกล้เมืองอลสันทะ (Alasanda) กล่าว คือ เมืองอเล็กซานเดรีย (Alexandria) ในปัจจุบัน ในหนังสืออวทานกัลปดาของท่าน เกษเมนทร เรียกกษัตริย์พระองค์นี้ว่า มิลินท์ (Milindra) และในคำ ศิลาจารึกในหีบศพภาษาชินโกต ซึ่งเรียกพระนามกษัตริย์พระองค์นี้ว่า เมนนทร์ (Menandra) หลักฐานเหล่านี้เป็นเครื่องยืนยันพิสูจน์ได้อย่างดีว่า พระเจ้ามิลินท์นี้มีอยู่จริงไม่ใช่เรื่องสมมติที่แต่งขึ้น โดยมีหลักฐานอ้างอิงถึงเรื่องราวของกษัตริย์พระองค์นี้ดังนี้ ๑) หนังสือมิลินท์ปัญหา ๒) เรื่องราวของนักประวัติศาสตร์ของกรีก เช่น สตราโบ พลูตาร์ช และจัสติน ๓) เหรียญของพระยามิลินท์ซึ่งได้จารึกเป็นตัวอักษรซึ่งมีข้อความว่า “Basileus Soteris Menandros” ต่อมาพระองค์ได้เป็นกษัตริย์ปกครองอาณาเขต บัคเตรีย (Bactria) ของกรีก ภายหลังได้ขยายพระราชอำนาจทางทหารเข้ามาปกครองอินเดียแถบแคว้นคันธาระ และยังทรงมีพระราชอำนาจปกครองเข้าไปในแคว้นปัญจาบด้วย^{๒๒}

พระเจ้ามิลินท์ทรงเป็นกษัตริย์นักปราชญ์พระองค์หนึ่ง พระองค์มีความสนพระทัยในวิชาศาสนาและปรัชญา พระองค์เป็นนักโต้วาทีที่ชาญฉลาดและสามารถมาก โปรดการสนทนาและถามปัญหาเกี่ยวกับศาสนาต่าง ๆ ตามประวัติกล่าวว่า พระองค์มีความสงสัยเกี่ยวกับศาสนา แต่ก็ไม่มีสมณะหรือนักบวชรูปใดสามารถแก้ ข้อสงสัยของพระองค์ได้ พระองค์รู้สึกผิดหวัง เปื่อหน่ายจนถึงกับตรัสว่า “ชมพู่ทวีปนี้ว่างเปล่า ชมพู่ทวีปมีแต่ความเพ้อเจ้อ ไม่มีสมณะรูปใดสามารถสนทนาและแก้ข้อสงสัยของเราได้เลย”^{๒๓}

^{๒๒}พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), *ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา*, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๓๗๖.

^{๒๓}เอื้อน เล่งเจริญ, *โลกทรรศน์ในพระพุทธศาสนา*, (กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๗), หน้า ๒๗.

พระเจ้ามิลินท์ในวัยเยาว์ พระองค์ได้รับการศึกษาศิลปวิทยาจนสำเร็จการศึกษาย่างสมบูรณ์ ทรงมีความรู้ในแขนงวิชาทางโลกต่าง ๆ ถึง ๑๙ สาขาวิชา ทรงเชี่ยวชาญในวิชาการต่าง ๆ แต่สิ่งที่พระองค์มีความสนพระทัยมากที่สุดเห็นจะเป็นวิชาศาสนาคติ ที่เกี่ยวกับศาสนา คือ วิชาที่เกี่ยวกับลัทธิศาสนาต่าง ๆ ทรง โปรดปรานซักถามปัญหาหรือสนทนาถึงทรรศนะต่าง ๆ ตามลำดับ^{๒๔}

พระเจ้ามิลินท์เป็นกษัตริย์ที่ทำให้พระพุทธศาสนาแผ่ไพศาลในอินเดียเหนือ ไปถึงเอเชียกลาง ตามประวัติพระองค์มีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาอย่างมากกล่าว คือ พระองค์ทำลายล้างราชวงศ์ยูเครติเดสลงแล้วยกกองทัพเข้ามาทางอินเดียใต้ได้เมือง ปัญจาปคัณธาระ สถาปนาเมืองสาละขึ้นเป็นราชธานี และได้ขยายอิทธิพลลงมาถึงตอนเหนือของกลุ่มแม่น้ำคางคง หลักฐานที่ปรากฏในตำนานฝ่ายบาลีและฝ่ายจีนว่า พระองค์มิได้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ได้ขัดขวางพระพุทธศาสนาด้วยพระราชโบายต่าง ๆ เนื่องจากพระองค์เป็นผู้แตกฉานในวิชาไตรเพท และศาสนา ปรัชญาต่าง ๆ รวมทั้งพระพุทธศาสนาด้วย จึงได้ประกาศโต้ว่าที่กับเหล่าสมณพราหมณ์ รวมไปถึงพระภิกษุทางพระพุทธศาสนาขนาดพระภิกษุสงฆ์พากันอพยพหนีจากเมืองสาละจนหมดสิ้น เหตุการณ์ นั้นทำให้เมืองสาละว่างจากพระสงฆ์เป็นเวลา ๑๒ ปี ในช่วงนั้น พระพุทธศาสนาได้เสื่อมรัศมีลงโดยลำดับ^{๒๕}

การที่พระเจ้ามิลินท์เป็นผู้รอบรู้ในทางพระพุทธศาสนานั้น พระองค์ย่อมต้องการแสดงความรู้นั้น โดยช่วงที่พระองค์ยังมีได้นับถือพระพุทธศาสนานั้น พระองค์มีความปรารถนาในการไต่ถาม ประเด็นทางพระพุทธศาสนา โดยประสงค์ในความคิดว่า ถ้าทำลายพระพุทธศาสนาสำเร็จลงเมื่อใด เมื่อนั้นพระองค์ได้ชนะจิตใจของปวงประชาราษฎร์ของพระองค์เป็นที่สุด จนในที่สุดคณะสงฆ์ได้มอบหมายภาระการไต่ตอบปัญหาให้กับพระเจ้ามิลินท์ให้กับพระภิกษุ รูปหนึ่ง คือ พระนาคเสนพุทธสาวก ผู้เป็นปราชญ์แตกฉานในพระไตรปิฎก จนปรากฏชื่อเสียงลือไปในที่ต่าง ๆ เมื่อพระเจ้ามิลินท์ทรงทราบข่าวนั้นจึงได้เสด็จไปพบท่านที่วัดอสังเขยยะ ในเมืองสาละ ซึ่งพระเถระได้มาพำนักอยู่ พระเจ้ามิลินท์นิมนต์พระนาคเสนเข้าไปในวัง เมื่อจะทรงถามปัญหาพระนาคเสนก็รับนิมนต์ และได้เสนอวิธีโต้ตอบพระองค์ไว้ว่า ถ้าโต้แบบราชาวาทะเห็นจะไม่เหมาะ ควรโต้แบบปณทิตวาทจึงจะเหมาะ (การโต้แบบราชาวาทใครมีอำนาจมักชนะโต้แบบปณทิตวาทใครฉลาดก็ชนะ) พระเจ้า มิลินท์พอพระทัยในข้อเสนोजึงตอบตกลง^{๒๖}

^{๒๔}เสถียร นุตยงกูร,พระเจ้ามิลินท์ เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร: คณะช่าง, ๒๔๙๕), หน้า ๒๓-๒๔.

^{๒๕}เสถียร โปธินันทะ,ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา,(กรุงเทพมหานคร: มหามงกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๙๙.

^{๒๖}มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๗๑.

ผลสรุปพระนาคเสนมิชั้ยสามารถทำให้พระเจ้ามิลินท์ยอมจำนนต่อคำวิสัยของพระนาคเสน ศรัทธาในพระพุทธศาสนา ถึงกับยอมรับนับถือพระพุทธศาสนาเป็นสรณะ พระองค์นั้นได้เปล่งวาจาเป็นพุทธมามกะตลอดพระชนม์ชีพ พระองค์ได้เป็นศาสนูปถัมภกบูรณปฏิสังขรณ์พระสถูปวิหาร และคณะสงฆ์จนทำให้ พุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองขึ้นอีกครั้งนี้^{๒๗}

๓.๑.๔ ประวัติพระนาคเสน

ในพาหิรกาถแห่งวรรณกรรมมิลินท์ปัญหา กล่าวไว้ว่า พระนาคเสนเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ซึ่งต่อมาเสนาเทพบุตรจุติ ลงมาเกิดเป็นมนุษย์ตามคำเชิญของท้าวสักกะ (พระอินทร์) และพระอรหันต์ทั้งหลาย ซึ่งมีพระอัสสสุคตเถระเป็นประธาน ท่านเป็นชาวอินเดียตอนเหนือ เกิดในวรรณะพราหมณ์ ณ หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อ วากังคละ (Kajangala) อยู่แถบภูเขาหิมาลัย ติดพรมแดนด้านตะวันออกของมัธยมประเทศ (Middle Country) บิดาของท่านเป็นพราหมณ์ชื่อว่าโสณุตระมารดาของท่านชื่ออะไรไม่ปรากฏ ทราบแต่ว่าเป็นคนในวรรณะพราหมณ์เช่นเดียวกัน ส่วนตัวพระนาคเสนเองมีชื่อเดิมว่า นาคเสนกุมาร แต่บางครั้งบิดามารดาและคนอื่น ๆ เรียกชื่อท่านว่า “นาคเสน” บ้าง “สุรเสน” บ้าง “วีรเสน” บ้าง “สีหเสน” บ้าง

คัมภีร์มิลินท์ปัญหากล่าวไว้ว่า ตอนที่นาคเสนกุมารมา ปฏิสนธิในครรภ์มารดา ปรากฏมีอัศจรรย์ ๓ อย่างเกิดขึ้น คือ

๑. ศาสดราวุธทอแสงโพล่งขึ้น
๒. ข้าวกล้าในนาที่ยังไม่ออกรวงก็ออกรวงสุกพร้อมเกี่ยว
๓. เกิดมีฝนตกลงมาทำใหญ่

เมื่อนาคเสนกุมารอายุได้ ๗ ปี บิดามารดาก็จัดการให้เขาได้รับการศึกษาตามธรรมเนียมพราหมณ์ และปรากฏว่านาคเสนกุมารนี้เป็นเด็กฉลาด เรียนอะไรรู้และเข้าใจได้ไว จนเรียนจบคัมภีร์พระเวททั้ง ๓ คือ ฤคเวท ยชุรเวท และสามเวท ซึ่งรวมทั้งคัมภีร์ อรรถรพเวทด้วย อันเป็นวิทยาประจำตระกูลพราหมณ์แมนย่าชานาญ ตลอดจนเรียนรู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์นิคัณฑศาสตร์ คัมภีร์เกฏฐศาสตร์ คัมภีร์อิติहाลศาสตร์ อักษรศาสตร์ มหาปุริลักษณ์พยากรณ์ศาสตร์ และยังมีความรู้ดีในศาสตร์ทางโลกด้วย เช่น วิชาประวัติศาสตร์และศิลปศาสตร์อีกหลายสาขาต่อมาหนุ่มน้อยนาคเสนกุมารเกิดความเลื่อมใสในพระโรหมเถระ ซึ่งพยายามมาบิณฑบาตที่บ้านของโสณุตระพราหมณ์อยู่ถึง ๗ ปี ๗ เดือน เพื่อจะชักนำให้นาคเสนกุมารเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา นาคเสนกุมารได้ขออนุญาตมารดาบวช

^{๒๗}คณะศึกษานุกิษย์วันล้ออายุ, อินเดียน้อย คู่มือการจาริกแสวงบุญในอินเดีย, (กรุงเทพมหานคร: ที. พี. พรินท์, ๒๕๓๙), หน้า ๖๕๙.

เป็นสามเณร ถวายตัวเป็นศิษย์ของท่านพระโหมณเระ (พระอุปัชฌาย์) ที่ถ้ำรักขิตคูหา แลบเทือกเขา หิมาลัย เพื่อศึกษาวิชาพุทธศาสตร์กับท่าน หลังเรียนจบวิทยาประจำตระกูลพรหมณ์ของบิดาท่าน และศิลปศาสตร์ทางโลกแล้ว

พระโหมณเระได้พำนักสอนสามเณรนาคนั้นให้เรียนรู้พระอภิธรรมปิฎก จนมีความรู้ทรง จำพระอภิธรรมปิฎกทั้ง ๗ คัมภีร์ ได้หมดในระยะเวลาเพียง ๗ เดือนเมื่ออายุครบ ๒๐ ปี สามเณรนาคนั้นก็ได้รับการอุปสมบทเป็นภิกษุ โดยมีพระโหมณเระเป็นพระอุปัชฌาย์ หลังจากที่ท่านบวชเป็นพระภิกษุแล้ว ก็มีเรื่องเล่าว่า เช้าวันหนึ่งพระนาคนั้นนึกดูหมิ่นพระอุปัชฌาย์ในเรื่องเกี่ยวกับการศึกษาว่า พระโหมณเระพระอุปัชฌาย์ของท่านไม่มีความรู้อื่น เช่น พระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎก นอกจากพระอภิธรรมอย่างเดียว จึงพำนักสอนท่านแต่พระอภิธรรมปิฎก แต่ภายหลังสำนึกผิดว่า ตนไม่ควรนึกดูหมิ่นสงฆ์พระอุปัชฌาย์ของตนอย่างนี้จึงขอให้พระเถระยกโทษให้ พระเถระไม่ยอมรับการขอมาทันที แต่มีข้อแม้ว่าจะยกโทษให้

ถ้าพระนาคนั้นสามารถจะตอบปัญหาของพระเจ้ามิลินท์ และทำพระองค์ให้เลื่อมใสได้ พระนาคนั้นจึงรับคำพระอุปัชฌาย์ ตามลำดับ ดังนั้น พระนาคนั้นจึงถูกส่งไปเป็นศิษย์ศึกษาพระพุทธรูปเพิ่มเติมกับพระอัสสคตเถระ (อาจารย์รูปที่สองของท่าน) ที่วัดวัตตนิยเสนาสนวิหาร พระอัสสคตเถระพำนักสอนและทดสอบ ท่านโดยให้ท่านสอนพระอภิธรรมแก่คนอื่น ๆ ต่อมาพระนาคนั้นก็ได้ถูกพระอัสสคตเถระส่งตัวไปศึกษาต่ออีกที่เมืองปาฏลีบุตรกับพระธัมมรักขิตะ (อาจารย์รูปที่สามของท่าน) ที่วัดโคศการาม ศึกษาพร้อมกับพระติสสทัตเถระ ชาวลังกา พระธัมมรักขิตะสอนพระนาคนั้นให้มีความรู้บริบูรณ์ในพระไตรปิฎก

พระนาคนั้นศึกษาอยู่กับพระธัมมรักขิตะที่วัดโคศการาม เป็นเวลา ๓ เดือน ก็เรียนจบและทรงจำพระไตรปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎกได้หมด รู้ความหมาย ทั้งโดยอรรถ (ใจความ) และโดยพยัญชนะ (ตามตัวอักษร) และอยู่ทบทวนซักซ้อมที่นั่นอีกเป็นเวลา ๓ เดือน รวมความว่าพระนาคนั้น เรียนพระไตรปิฎกอยู่ที่วัดโคศการาม เมืองปาฏลีบุตร กับพระธัมมรักขิตะเถระเป็นเวลา ๖ เดือน เมื่อเรียนจบภาคปริยัติแล้วก็ได้รับแรงกระตุ้นจากพระอาจารย์ธัมมรักขิตะให้เข้าสู่ภาคปฏิบัติด้วย พระนาคนั้นเชื่อฟังและได้พยายามเจริญสมณธรรมทั้งกลางวันและกลางคืนในภาคปฏิบัติ ไม่ช้าไม่นานนักท่านก็ได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ ได้ปฏิสัมภิทา ๔ คือ แดกฉานในการอธิบายความหมาย ในหัวข้อธรรม ในการใช้ภาษา และในการมีไหวพริบปฏิภาณดี^{๒๘}

^{๒๘}มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, มิลินท์ปัญหา ฉบับแปลในมหาหมกุฎราชวิทยาลัย, (กรุงเทพมหานคร: มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๗-๑๒.

๓.๒ ความหมายและโครงสร้างของคัมภีร์มิลินทปัญหา

คำว่า มิลินทปัญหา มาจาก ๒ คำ ประกอบด้วยคำว่า มิลินท หรือ มิลินท์ มาจากคำภาษากรีกว่า เมนันดรอส (Menandros) เป็นชื่อของกษัตริย์พระนามว่ามิลินท์ เป็นองค์เดียวกับพระเจ้าเมนันเดอร์ กษัตริย์ชาติอินโดกรีก ซึ่งเป็นผู้ทรงอุปถัมภ์และสนับสนุนพระพุทธศาสนาที่สำคัญพระองค์หนึ่ง ระหว่างศตวรรษที่ ๒^{๒๙} และคำว่า ปัญหา หมายถึง คำถาม ข้อสงสัย ข้อขัดขัดแย้งอื่น ข้อที่ต้องคิดต้องแก้ไข เมื่อรวมคำทั้งสองเข้าด้วยกันแล้วจึงเป็นคำว่า “มิลินทปัญหา” แปลว่า ปัญหาของพระเจ้ามิลินท์ เป็นการตั้งชื่อบุคคลสำคัญในที่นี้ คือ พระเจ้ามิลินท์ ได้ถามปัญหาข้อต่าง ๆ มากมายกับพระนาคเสน จึงได้กำหนดชื่อคัมภีร์นี้ว่า “ปัญหาของพระเจ้ามิลินท์หรือมิลินทปัญหา”^{๓๐}

มิลินทปัญหา (The MilindaPañhā or The Questions of King Milinda) ได้เป็นคัมภีร์อันสำคัญของพระพุทธศาสนาซึ่งมีความโดดเด่นยิ่งนอกเหนือจากพระไตรปิฎกแล้วไม่มีวรรณคดีพระพุทธศาสนาเล่มอื่นใดเสมอเหมือนและเป็นคัมภีร์ที่เกิดจากการสัประยุทธ์ทางปัญญาและความคิดระหว่างพระเจ้ามิลินท์หรือพระเจ้าเมนันดรอส (Menandros ในภาษากรีก) ซึ่งเป็นกษัตริย์เชื้อสายกรีกกับพระนาคเสนเถระข้อข้อสงสัยต่าง ๆ หรือความไม่รู้จริงของพระเจ้ามิลินท์ที่มีต่อพระพุทธศาสนา พระนาคเสนเถระก็ได้ทำให้แจ่มแจ้งเป็นที่พอใจพระเจ้ามิลินท์จึงทำให้วรรณคดีปุจฉาวิสัชนาเกิดขึ้นในโลกนี้และมีความสำคัญไว้เป็นแนวในการวิสัชนาปัญหาต่าง ๆ สำหรับผู้ยังมีความสงสัยในพระรัตนตรัยและพระพุทธเจ้าได้ทุกยุคสมัยคัมภีร์มิลินทปัญหาถือว่าเป็นคัมภีร์อรรถกถาสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายความในพระสุตตันตปิฎกให้มีเนื้อความชัดเจนยิ่งขึ้น^{๓๑}

มิลินทปัญหา เป็นคัมภีร์เก่าแก่และมีความสำคัญคัมภีร์หนึ่งในพระพุทธศาสนา แต่งขึ้นประมาณพุทธศักราช ๕๐๐ แต่ไม่ปรากฏผู้แต่งปรากฏตามมจรตลปกาสินีซึ่งเป็นฎีกาแห่งมิลินทปัญหาที่แต่งโดยพระมหาติปิฎกจุฬารักษ์ ^(๑)ว่าพระพุทธโฆษาจารย์เป็นผู้แต่งนิทานกถาและนิคมกถาสวนตัวปัญหาไม่ปรากฏผู้แต่ง ^(๒) โดยมีข้อความที่เกี่ยวข้องกับการจัดหมวดหมู่ตามลักษณะของปัญหาดังข้อความตอนหนึ่งในมิลินทปัญหา ดังนี้

“ในมิลินทปัญหานี้มี ๖ สถาน คือ แก้วด้วยปุพพปโยคสถาน ๑ มิลินทปัญหาสถาน ๑ เมณฑกปัญหาสถาน ๑ อนุมาณปัญหาสถาน ๑ ลักษณะปัญหาสถาน ๑ อุปมากถาปัญหาสถาน ๑ เป็น

^{๒๙}อ้างแล้ว.

^{๓๐}อ้างแล้ว.

^{๓๑}มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎก: ประวัติและความสำคัญ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า๘๑.

๖ สถานด้วยกัน แลมีลิตปัญหาที่นั่นแจกออกไปเป็น ๒ คือ วิมติเฉทปัญหา ๑ ลักษณะปัญหา ๑ เป็น ๒ ประการ แลในเมณฑกปัญหานั้นก็มี ๒ ประการ คือ มหาวัตตกถา ๑ โยคิกถาปัญหา ๑ แลปัญหา ๕ ประการ ตั้งแต่มีลิตปัญหาไปจนอุปมาภพปัญหานี้จะวิสันนาเป็นเอกเทศแปลตามวาระพระบาลีในมิลินทปัญหานี้ คือ พระยามิลินท์ถามปัญหานี้เรียกว่ามิลินทปัญหาและมิลินทปัญหามีลักษณะ ๒ คือ ลักษณะปัญหา ถามด้วยลักษณะเหมือนถามว่าผัสสะเจตสิกนี้มีลักษณะอย่างไร ถามอย่างนี้เรียกว่า ลักษณะปัญหา อย่างนี้ก็จัดได้ชื่อว่ามิลินทปัญหาและถามเพื่อจะตัดเสียมิให้สงสัย เรียกว่า วิมติเฉทปัญหา ก็นับเข้าเรียกว่ามิลินทปัญหา แลเมณฑกปัญหานั้นมีลักษณะ ๒ คือมหาวัตตกถา กล่าวข้อวัตรปรนนิบัติ ก็เรียกว่าเมณฑกปัญหา และโยคิกถา กล่าวด้วยพระโยคาวจรปรนนิบัติดูเยี่ยงลาเป็นต้นก็เรียกว่าเมณฑกปัญหาแลอนุมาณปัญหานี้เหมือนพระนาคเสนสำแดงเป็นธรรมนคธรรมบรรพตปรากฏอยู่จึงรู้ว่าสมเด็จพระสัมพุทธเจ้าได้ตรัสด้วยอนุมาณปัญญาหยังเห็นธรรมนคที่พระองค์สร้างไว้ และปัญหาดังนี้ เรียกว่าอนุมาณปัญหา แลอุปมาภพปัญหานี้ คืออุปมาแก้ไขโต้ถามกัน เรียกว่าอุปมาภพปัญหา แก้ม้าด้วยลักษณะปัญหา ๕ สถานเป็นเอกเทศ ก็สมมติว่าไว้เป็นใจความเท่านี้”^{๓๒}

จากสารัตถะที่ปรากฏในมิลินทปัญหาก็กล่าวมาข้างต้นนั้นโดยสรุปแล้วมีโครงสร้างและเนื้อหาแบ่งออกเป็น ๖ ส่วน ดังนี้

- (๑) ปุพพโยค ว่าด้วยบุพพกรรมและประวัติของพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์
- (๒) มิลินทปัญหาว่าด้วยปัญหาเจ็ดเดียว
- (๓) เมณฑกปัญหา ว่าด้วยปัญหาสองเจ็ดเดียว
- (๔) อนุมาณปัญหา ว่าด้วยเรื่องที่รู้โดยอนุมาณ
- (๕) ลักษณะปัญหา ว่าด้วยลักษณะแห่งธรรมต่าง ๆ
- (๖) อุปมาภพปัญหา ว่าด้วยเรื่องที่จะพึงทราบด้วยอุปมา^{๓๓}

๓.๓ สารัตถะในคัมภีร์มิลินทปัญหา (จิต เจตสิก รูป นิพพาน)

สารัตถะในคัมภีร์มิลินทปัญหาที่เกี่ยวข้องกับปรมัตถธรรมได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ในคัมภีร์มิลินทปัญหานี้ จากการศึกษาพบว่า คัมภีร์มิลินทปัญหาไม่ได้จัดหมวดหมู่เกี่ยวกับปรมัตถธรรมที่ประกอบด้วย จิต เจตสิก รูป และนิพพานไว้อย่างชัดเจนเหมือนอภิธรรมปิฎกที่

^{๓๒}กรมศิลปากร, มิลินทปัญหาฉบับพิสดาร (เล่มเดียวจบ), พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: ม.ป.พ., ๒๕๑๖), หน้า ๑ - ๖

^{๓๓}อ้างแล้ว.

มีการจัดและแบ่งหมวดหมู่เกี่ยวกับปรมัตถธรรมได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพานไว้อย่างชัดเจน เพียงแต่ในคัมภีร์มิลินทปัญหาได้จัดประเภทของปัญหาเอาไว้เป็น ๖ ลักษณะ ดังนี้

- ๑) ปุพพโยค ว่าด้วยบุพพกรรมและประวัติของพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์
- ๒) มิลินทปัญหาว่าด้วยปัญหาเงื่อนเดียว
- ๓) เมณฑกปัญหา ว่าด้วยปัญหาสองเงื่อน
- ๔) อนุমানปัญหา ว่าด้วยเรื่องที่รู้โดยอนุমান
- ๕) ลักษณะปัญหา ว่าด้วยลักษณะแห่งธรรมต่าง ๆ
- ๖) อุปมากถาปัญหา ว่าด้วยเรื่องที่จะพึงทราบด้วยอุปมา

ดังนั้น ในการทำวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยจึงได้วิเคราะห์ สังเคราะห์สารัตถะที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหาซึ่งปรากฏอยู่ในรูปของบทสนทนาการถามตอบปัญหาระหว่างพระยามิลินท์ในฐานะเป็นผู้ถาม และพระนาคเสนในฐานะเป็นผู้ตอบคำถาม ซึ่งในบางคำถามสามารถสังเคราะห์เป็นปรมัตถธรรมได้ทั้ง ๔ ประเภท เช่น ปฏิสนธิคหปัญหา และ นามรูปปฏิสนธิคหปัญหา เป็นได้ทั้ง จิต เจตสิก รูป และนิพพาน เป็นต้น ดังนั้นผู้วิจัยจึงขอจัดสารัตถะดังกล่าวไว้เป็นหมวดหมู่ เพื่อง่ายต่อการนำไปวิเคราะห์ในบทต่อไป ดังนี้

สารัตถะในคัมภีร์มิลินทปัญหา

จิต	เจตสิก	รูป	นิพพาน
ปฏิสนธิคหณปัญหา	ปฏิสนธิคหณปัญหา	ปฏิสนธิคหณปัญหา	ปฏิสนธิคหณปัญหา
นามรูปปฏิสนธิคหณปัญหา	นามรูปปฏิสนธิคหณปัญหา	นามรูปปฏิสนธิคหณปัญหา	นามรูปปฏิสนธิคหณปัญหา
ปุณปฏิสนธิคหณปัญหา	ปุณปฏิสนธิคหณปัญหา	ปุณปฏิสนธิคหณปัญหา	ปุณปฏิสนธิคหณปัญหา
โกฏฐยาปุริมปัญหา	โกฏฐยาปุริมปัญหา	โกฏฐยาปุริมปัญหา	โกฏฐยาปุริมปัญหา
มัจจุกายนปัญหา	มัจจุกายนปัญหา	มัจจุกายนปัญหา	มัจจุกายนปัญหา
อรหโตกายิกเจตสิกเวทนาปัญหา	อรหโตกายิกเจตสิกเวทนาปัญหา	อรหโตกายิกเจตสิกเวทนาปัญหา	อรหโตกายิกเจตสิกเวทนาปัญหา
โลกนัตถิภาวะปัญหา	โลกนัตถิภาวะปัญหา	โลกนัตถิภาวะปัญหา	โลกนัตถิภาวะปัญหา
ขมฏิกการปัญหา	ขมฏิกการปัญหา	ขมฏิกการปัญหา	ขมฏิกการปัญหา
กัมมชากัมมชปัญหา	กัมมชากัมมชปัญหา	กัมมชากัมมชปัญหา	กัมมชากัมมชปัญหา
อนุमानปัญหา	อนุमानปัญหา	อนุमानปัญหา	อนุमानปัญหา
ปัญญาวินิเสสปัญหา	ปัญญาวินิเสสปัญหา		ปัญญาวินิเสสปัญหา
นามปัญหา	นามปัญหา	นามปัญหา	ปรินิพพานปัญหา
นามรูปปัญหา	นามรูปปัญหา	นามรูปปัญหา	นิพพานสุขภาวะชานนปัญหา
เถรติกขปฏิภาณ	เถรติกขปฏิภาณ	เถรติกขปฏิภาณ	นิพพานลภนปัญหา
อัมมสันตติปัญหา	อัมมสันตติปัญหา	อัมมสันตติปัญหา	นิพพานสังฆิกกรรมปัญหา
ทีฆมัทธาปัญหา	ทีฆมัทธาปัญหา	ทีฆมัทธาปัญหา	นิพพานอทุกขมิตสสารวปัญหา
ปุริมโกฏฐิปัญหา	ปุริมโกฏฐิปัญหา	ปุริมโกฏฐิปัญหา	นิพพานปฏิฐานปัญหา
สังขารชายนปัญหา	สังขารชายนปัญหา	สังขารชายนปัญหา	ปัจฉายตนกัมม นิพพัตตปัญหา
ปกตอิคคินิรยัคคี	ปกตอิคคินิรยัคคี	ปกตอิคคินิรยัคคี	ปรินิพพุตเจตียปาฏิหาริยปัญหา

จิต	เจตสิก	รูป	นิพพาน
อุณหาการปัญหา	อุณหาการปัญหา	อุณหาการปัญหา	นิพพานปัญหา
อัทธานปัญหา	อัทธานปัญหา	อัทธานปัญหา	นิโรธนิพพานปัญหา
อุปริมโกฏิปัญหา	อุปริมโกฏิปัญหา	อุปริมโกฏิปัญหา	พุทธานุตรภาวปัญหา
กัมมมานาครณปัญหา	กัมมมานาครณปัญหา	กัมมมานาครณปัญหา	พุทธานุตรภาวชานน ปัญหา
อิมมहाกายาอัญญ กายสังกมณปัญหา	อิมมहाกายาอัญญ กายสังกมณปัญหา	อิมมहाกายาอัญญ กายสังกมณปัญหา	นัปปฎิสันธิคณ ปัญหา
กัมมผลอัติภาวปัญหา	กัมมผลอัติภาวปัญหา	กัมมผลอัติภา วปัญหา	ภวันตสังขารชานน ปัญหา
นจสังคมติปฏิสันธน ปัญหา	นจสังคมติปฏิสันธน ปัญหา	นจสังคมติปฏิสันธน ปัญหา	พุทธอัติถินติภา วปัญหา
สังสารปัญหา	สังสารปัญหา	สังสารปัญหา	พุทธรินัทสนปัญหา
อุปัชชนชานนปัญหา	อุปัชชนชานนปัญหา	อุปัชชนชานนปัญหา	สัพพะปัญญภาวปัญหา
ปรโลกคตนิลปีตาท วณคตปัญหา	ปรโลกคตนิลปีตาท วณคตปัญหา	ปรโลกคตนิลปีตาท วณคตปัญหา	สัทธัมมอันตรธาน ปัญหา
มาตุกัจฉิปฏิสันธิปัญหา	มาตุกัจฉิปฏิสันธิปัญหา	มาตุกัจฉิปฏิสันธิ ปัญหา	ภควโตลาภันตราย ปัญหา
ปาปปุญญพหุตรปัญหา	ปาปปุญญพหุตรปัญหา	ปาปปุญญพหุ ตรปัญหา	ตถาคตอเกสัชชปริส ปัญหา
เทวทัตตปัพพาชิต ปัญหา	เทวทัตตปัพพาชิต ปัญหา	เทวทัตตปัพพาชิต ปัญหา	ทวิปิณฑบาทมหัพผล ภาวปัญหา
คัพภาวักกันติปัญหา	คัพภาวักกันติปัญหา	คัพภาวักกันติปัญหา	ภควโตปาทปีปฎิกป ติตปัญหา
เสฏฐธัมมปัญหา	เสฏฐธัมมปัญหา	เสฏฐธัมมปัญหา	ภควโตธัมมเทสนาย อัปปोสุกตภาวปัญหา
รूपนียาพยากรณปัญหา	รूपนียาพยากรณปัญหา	รूपนียาพยากรณ ปัญหา	พุทธาจารียนาจริย ปัญหา
มัจจุปาสามุตติกปัญหา	มัจจุปาสามุตติกปัญหา	มัจจุปาสามุตติกปัญหา	อัครคาน้อคสมณปัญหา
โพธิสัตตธัมมตาปัญหา	โพธิสัตตธัมมตาปัญหา	โพธิสัตตธัมมตาปัญหา	สติสัมโมสปัญหา

จิต	เจตสิก	รูป	นิพพาน
ยักขมรณภวปัญหา	ยักขมรณภวปัญหา	ยักขมรณภวปัญหา	ชีนาสวอภายนปัญหา
เปตอุททิสสผลปัญหา	เปตอุททิสสผลปัญหา	เปตอุททิสสผลปัญหา	อิทธิยากัมมิวิปาก ปัญหา
กุสลากุสลพลวาท ปัญหา	กุสลากุสลพลวาท วปัญหา	กุสลากุสลพลวาท ปัญหา	ภควโตอัปปาพาท ปัญหา
กุสลากุสลมหันตามหันต ภวปัญหา	กุสลากุสลมหันตาม หันตภวปัญหา	กุสลากุสลมหันตาม หันตภวปัญหา	อนุปปีนนมัคคอุปปาท ปัญหา
กาลากาลมรณปัญหา	กาลากาลมรณปัญหา	กาลากาลมรณปัญหา	ทวินนังพุทธานังโลเก นุปปีชนปัญหา
ปฏิกัจเจววายามกรณ ปัญหา	ปฏิกัจเจววายามกรณ ปัญหา	ปฏิกัจเจววายามกรณ ปัญหา	นิพพานอตติภาว ปัญหา
สีลปติภูฐานลักษณ ปัญหา	สีลปติภูฐานลักษณ ปัญหา	สีลปติภูฐานลักษณ ปัญหา	นิพพานสังฆิกกรณ ปัญหา
รสปฏิสังเวทปัญหา	รสปฏิสังเวทปัญหา	รสปฏิสังเวทปัญหา	ปรีนิพพุตเจตียปาฏิ หารียปัญหา
ชานอชานปัญหา	ชานอชานปัญหา	ชานอชานปัญหา	สัมปัตตกาลปัญหา
ธัมมทิภูฐปัญหา	ธัมมทิภูฐปัญหา	ธัมมทิภูฐปัญหา	ปรีนิพพานปัญหา
ทุรพรหมโลกปัญหา	ทุรพรหมโลกปัญหา	ทุรพรหมโลกปัญหา	นิพพานอตติภาว ปัญหา
สุปินปัญหา	สุปินปัญหา	สุปินปัญหา	
อรุปวัตถภวาทุกร ปัญหา	อรุปวัตถภวาทุกร ปัญหา	ทีฆอัฏฐิกปัญหา	
สุขเวทนาปัญหา	สุขเวทนาปัญหา	ปฐวีสันธารกปัญหา	
เวทคูปัญหา	เวทคูปัญหา	สมุททปัญหา	
มัจจุปาสามุตติกปัญหา	มัจจุปาสามุตติกปัญหา	ปฐวีสันธารกปัญหา	
ปัญญายปติภูฐานปัญหา	ปัญญายปติภูฐาน ปัญหา	สุริยตปภาวปัญหา	
วิญญาณาทินานัตถภา วปัญหา	วิญญาณาทินานัตถภา วปัญหา	อุทกสตัดชีวปัญหา	

จิต	เจตสิก	รูป	นิพพาน
มนสิการปัญหา	มนสิการปัญหา	สุริยโรคภาวปัญหา	
เอกภาวคตปัญหา	เอกภาวคตปัญหา	กายอัปปียปัญหา	
วิญญาทานันตถภา วปัญหา	วิญญาทานันตถภา วปัญหา	อนันตกายปัญหา	
สมาธิลักขณปัญหา	สมาธิลักขณปัญหา	มหาภูมิจาลนปาตุภา วปัญหา	
สติลักขณปัญหา	สติลักขณปัญหา	ทวัตติงสมหาปุริ สลักขณ	
ปัญญาลักขณปัญหา	ปัญญาลักขณปัญหา		
ปัญญานิรุชฌนปัญหา	ปัญญานิรุชฌนปัญหา		
สุขุมเฉทนปัญหา	สุขุมเฉทนปัญหา		
จักขุวิญญาณ มโน วิญญาณปัญหา	จักขุวิญญาณ มโน วิญญาณปัญหา		
ผัสสะลักขณปัญหา	ผัสสะลักขณปัญหา		
เวทналักขณปัญหา	เวทналักขณปัญหา		
สัญญาลักขณปัญหา	สัญญาลักขณปัญหา		
เจตนาลักขณปัญหา	เจตนาลักขณปัญหา		
วิญญาณลักขณปัญหา			
วิตักกลักขณปัญหา	วิตักกลักขณปัญหา		
วิจારลักขณปัญหา	วิจારลักขณปัญหา		
จิรกตสรณปัญหา	จิรกตสรณปัญหา		
สตือภิกขานนปัญหา	สตือภิกขานนปัญหา		
สตืออาการปัญหา	สตืออาการปัญหา		

๓.๔ ลักษณะการถาม-ตอบปัญหาในคัมภีร์มิลินทปัญหา

ในคัมภีร์มิลินทปัญหามีการถามและตอบระหว่างพระยามิลินท์และพระนาคเสนเกี่ยวกับเนื้อหาที่เป็นอภัยกตปัญหาในครั้งพุทธกาลโดยแบ่งเป็น ๖ หมวด ดังแสดงไว้ ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยขอ นำเสนอลักษณะการถามตอบปัญหาโดยแยกเป็นดังนี้

๑. การถาม (ปุจฉา) ของพระยามิลินท์ ซึ่งแบ่งเป็น ๓ ลักษณะ ดังนี้

๑) ลักษณะคำถามธรรมดา คือปัญหาที่ไม่มีความต่อเนื่อง ซึ่งพระเจ้ามีลินท์ตรัสถาม พระนาคนเสน จะเป็นคำถามเพื่อชี้ให้ตอบในประเด็นที่ไม่มีแง่สามารถตอบตามความเป็นจริงซึ่งในแต่ละคำถามพระองค์แสดงถึงความเป็นผู้รอบรู้ในปัญหาที่เชิงฉลาดเฉียบแหลมในการถาม

๒) ลักษณะการถามปัญหาที่มีเงื่อนไขเดียว เป็นการถามตอบปัญหาที่ว่าด้วยพระเจ้ามีลินท์ถามปัญหาที่มีแง่ความซับซ้อนของปัญหาเพียงแง่เดียวกับพระนาคนเสน ลักษณะปัญหาที่มีแง่ความซับซ้อนแง่เดียวเช่น พระยามิลินท์ตรัสถามว่า พระผู้เป็นเจ้าของอะไรเล่าจะปฏิเสธนธียีก พระนาคนเสนทูลว่า คนที่ยังมีเชื้อแห่งกิเลส (อุปาทาน) จะกลับมาปฏิเสธนธียีก แต่คนที่หมดเชื้อแห่งกิเลสแล้วจะไม่กลับมาเกิดอีก^{๓๔}

๓) ลักษณะการถามตอบปัญหาที่มีสองเงื่อนไข เป็นปัญหาที่ว่าด้วยพระเจ้ามีลินท์ถามปัญหาที่มีแง่ความซับซ้อนของปัญหา ๒ แ่ง ดุจเขาแกะ ซึ่งดูล้ำจะขัดแย้งกันกับพระนาคนเสน และพระนาคนเสนก็ตอบปัญหาทุกข้อด้วยวิภาษวาท คือแยกประเด็นตอบโดยใช้หลักวิภาษวิธี เช่น พระเจ้ามีลินท์ตรัสถามเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นผู้มีพระมหากรุณาแสวงหาสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อผู้อื่นและเป็นสัพพัญญูผู้รู้ทุกสิ่งเหตุใดจึงบวชพระเทวทัต ผู้ซึ่งมีกรรมหนัก จะไม่เป็นการให้ออกาสพระเทวทัตเข้ามาทำสังฆเภทหรือ แสดงว่าพระพุทธเจ้าไม่ได้มีพระมหากรุณาและไม่เป็นพระสัพพัญญูจริง ประหนึ่งปัญหานี้จะมีความขัดแย้ง^{๓๕}

๒. การตอบ (วิสันนา) ปัญหาของพระนาคนเสน แบ่งออกเป็น ๒ ลักษณะ ดังนี้

๑) การตอบปัญหาแบบวิภาษวาท คือตอบปัญหาแบบแยกแยะประเด็นปัญหาตอบทีละประเด็น สำหรับตอบแบบวิภาษวาท คือการแยกตอบทีละปัญหา เช่น ในเทวทัตตปพาชิตปัญหาที่ว่า การบวชให้พระเทวทัตของพระพุทธเจ้า ซึ่งมีการถามปัญหา ๒ แ่ง พระนาคนเสนก็แยกตอบดังนี้

๑.๑) พระพุทธเจ้าทรงให้พระเทวทัตบวช เพราะถ้าพระเทวทัตไม่ดับบวชจะทำความหนักมากกว่านี้จะตกนรกสืบต่อภพไม่มีที่สิ้นสุด แต่ถ้าพระเทวทัตบวชแล้วถึงทำอนันตริยกรรมและตกนรกก็จริง แต่ก็มีที่สิ้นสุดเพียงแค่ว่ากลับหนึ่งเท่านั้น

๑.๒) พระพุทธเจ้าทรงทราบเหตุการณ์ต่าง ๆ ของพระเทวทัตที่จะเกิดขึ้นในอนาคต ด้วยพระสัพพัญญุตญาณ จึงทรงให้พระเทวทัตบวช นั้นหมายถึงพระพุทธเจ้าทรงเป็นพระสัพพัญญูญาณจริง^{๓๖}

^{๓๔}มหามกุฏราชวิทยาลัย, มิลินทปัญหา ฉบับแปลในมหามกุฏราชวิทยาลัย, หน้า ๕๑.

^{๓๕}อ้างแล้ว.

^{๓๖}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๒.

๒) การตอบปัญหาแบบวิภาษวิธี เป็นการถามตอบแบบย้อนถามผู้ถามปัญหาด้วย เหตุผลจนผู้ถามเหตุผลจนผู้ถามจนด้วยเหตุผลที่จะแย้งได้ พระนาคเสนตอบไล่เรียงถามย้อนกลับ ซึ่งเมื่อถามและตอบอธิบายแล้วยังสงสัยก็ต้องถามย้อนกลับ ดังตัวอย่างในมนสิการลักษณะปัญหาว่า พระราชาตรัสถามว่า พระผู้เป็นเจ้าของเจ้า มนสิการมีลักษณะอย่างไร พระเถระเจ้าทูลตอบว่า มนสิการมีลักษณะยกขึ้น ปัญญามีลักษณะตัด พระราชา ตรัสถามว่า มนสิการมีลักษณะยกขึ้นเป็นอย่างไร ,ปัญญามีลักษณะตัดเป็นอย่างไร พระเถระเจ้า ตอบว่า มหาราชพระองค์ทรงรู้จักคนเกี่ยวข้าวหรือ พระราชา ข้าพเจ้ารู้จักพระผู้เป็นเจ้าของเจ้า พระเถระเจ้า เขาเกี่ยวข้าวกันอย่างไร พระราชา เขากำข้าวด้วยมือข้างซ้ายเข้าจับเกี่ยวด้วยมือข้างขวา แล้วก็ตัดกำข้าวด้วยเคียว พระเถระเจ้า ทูลตอบว่า ข้อนั้นฉันใด พระโยคาวจร คุณใจไว้ด้วยมนสิการแล้วตัดกิเลสด้วยปัญญา ข้อนี้ก็อุปไมยฉันนั้น มนสิการมีลักษณะยกขึ้นอย่างนี้,ปัญญามีลักษณะตัดอย่างนี้^{๓๗}

ในลักษณะการถาม-ตอบปัญหาในมิลินทปัญหาที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับปรมัตถธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ซึ่งในปรมัตถธรรมทั้งหมดนั้นสามารถจัดเป็นหมวดหมู่ได้ ๔ กลุ่ม คือ

๑. มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับปรมัตถธรรม ๔ (จิต เจตสิก รูป และนิพพาน)

จากการวิเคราะห์มิลินทปัญหาตามแนวทางอภิปรัชญาพบว่ามิลินทปัญหาที่สามารถจัดเข้าในปรมัตถธรรมทั้ง ๔ มีอยู่ ๑๑ ปัญหา ดังนี้

- ๑) ปฏิสนธิคหณปัญหา
- ๒) นามรูปปฏิสนธิคหณปัญหา
- ๓) ปุณปฏิสนธิคหณปัญหา
- ๔) โกภุญญาปุริมปัญหา
- ๕) มัจจุภายนปัญหา
- ๖) อรหโตกายิกเจตสิกเวทนาปัญหา
- ๗) โลกนัตถิภาวปัญหา
- ๘) ฆฎิการปัญหา
- ๙) กัมมชากัมมชปัญหา
- ๑๐) อนุมานปัญหา
- ๑๑) ปัญญาวิเสสปัญหา

^{๓๗}เรื่องเดียวกัน, หน้า๓๔.

สำหรับการวิจัยครั้งนี้จะวิเคราะห์มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับปรมัตถธรรมทั้ง ๔ เพียง ๔ ปัญหาเพื่อแสดงให้เห็นถึงหลักปรมัตถธรรมในมิลินทปัญหาเชิงอภิปรายในพระพุทธศาสนา โดยมีเหตุผลในการเลือกกว่าปัญหาที่นำมาเสนอนี้ว่ามีความสอดคล้องกับข้อสงสัยของคนในสังคมปัจจุบัน ดังนี้

๑) ปฏิสนธิคณปัญหา ปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในวรรคที่ ๑ ปัญหาที่ ๖ ของมิลินทปัญหา ปัญหาข้อนี้ เป็นปัญหาที่มีความสั้นกระชับ โดยที่พระยามิลินท์ได้ถามพระนาคเสนว่า

“พระคุณเจ้า มีใครที่ ๆ ที่ตายแล้ว ไม่กลับปฏิสนธิอีกบ้างหรือ”

พระนาคเสนตอบว่า “บางคนกลับปฏิสนธิอีก บางคนไม่กลับปฏิสนธิอีก”

พระยามิลินท์ถามต่ออีกว่า “ใครกลับปฏิสนธิอีก ใครไม่กลับปฏิสนธิอีก”

พระนาคเสนตอบว่า “ผู้มีกิเลสกลับมาปฏิสนธิอีก ผู้สิ้นกิเลสไม่กลับมาปฏิสนธิอีก”^{๓๘}

๒) นามรูปปฏิสนธิคณปัญหา ปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในวรรคที่ ๒ ปัญหาที่ ๖ ของมิลินทปัญหา ซึ่งพระยามิลินท์ได้ถามพระนาคเสนในตอนแรกของปัญหาว่า “นามรูปนี้หรือจะปฏิสนธิ”^{๓๙}

พระนาคเสนเถระได้ตอบพระยามิลินท์ว่า “นามรูปจะปฏิสนธิหามิได้ ก็แต่ว่าใครทำดีกรรมชั่วไว้ด้วยนามรูปนี้ นามรูปอื่นจะปฏิสนธิด้วยกรรมนั้น”^{๔๐}

พระยามิลินท์ถามพระนาคเสนในตอนที่ ๒ อีกว่า “ถ้าว่า นามรูปนั้นไม่ปฏิสนธิ ผู้นั้นเขาจักพ้นจากบาปกรรมมิใช่หรือไม่”

พระนาคเสนได้ตอบพระยามิลินท์ว่า “ถ้าว่า นามรูปนั้นจะไม่ปฏิสนธิ เขาก็อาจจะพ้นจากบาปกรรมได้ ก็แต่ว่าเหตุใด นามและรูปนั้นยังปฏิสนธิอยู่ เหตุนั้นเขาก็จะไม่พ้นจากบาปและกรรมได้”^{๔๑}

๓) มัจจุทายนปัญหา ปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในวรรคที่ ๒ ปัญหาที่ ๓ ของเมณฑกปัญหาในมิลินทปัญหา^{๔๒} ซึ่งพระยามิลินท์ได้ถามพระนาคเสนว่า

^{๓๘}มิลินทปัญหา ๑/๖/๔๑.

^{๓๙}อ้างแล้ว.

^{๔๐} อ้างแล้ว.

^{๔๑}อ้างแล้ว.

^{๔๒}เมณฑกปัญหาใน มิลินทปัญหา ๒/๓/๒๔๐-๒๔๙.

“พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า ‘สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมกลัวต่อความตาย’ ดังนี้ และพระองค์ตรัสแล้วว่า ‘พระอรหันต์ก้าวล่วงภัยทั้งปวงแล้ว ดังนี้อีก พระอรหันต์ย่อมสะดุ้งต่ออาชญาและภัยหรือ สัตว์ทั้งหลายในนรกที่เสวยทุกข์อยู่ในรรมมีไฟโพลงแล้ว ร้อนพร้อมแล้ว เมื่อจะเคลื่อนจากนรกใหญ่มีเปลวไฟโพลงแล้วนั้น ย่อมกลัวต่อมัจจุด้วยหรือ? ถ้าว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า ‘สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ย่อมสะดุ้งกลัวต่ออาชญา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ย่อมกลัวต่อความตาย’ ดังนี้ ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า ‘พระอรหันต์ก้าวล่วงภัยทั้งปวงแล้ว’ ดังนี้ นั้นผิด ถ้าว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า ‘พระอรหันต์ก้าวล่วงภัยทั้งปวงแล้ว’ ดังนี้ ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า ‘สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงก็ต้องกลัวต่อความตาย’ ดังนี้ แม้นั้นก็ผิด”

พระนาคเสนตอบพระยามิลินท์ว่า "ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงมุ่งหมาย พระอรหันต์ทั้งหลายตรัสพระพุทฺธพจน์นี้ว่า 'สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมกลัวต่อความตาย' ดังนี้, พระอรหันต์อันพระผู้มีพระภาคเจ้ายกแล้วในวัดถุนั้น, เหตุแห่งภัยอันพระอรหันต์เลิกถอนพร้อมแล้ว, สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ เป็นไปกับด้วยกิเลส อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายใด มีทิฏฐิไปตามซึ่งตน คือ เห็นว่าเป็นตัวเป็นตนมีประมาณยิ่ง อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ พู้อื่นและยอมลงแล้วเพราะสุขและทุกข์ทั้งหลาย, พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมุ่งหมายสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ตรัสแล้วว่า 'สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมกลัวต่อความตาย' ดังนี้ คติทั้งปวงอันพระอรหันต์เข้าไปตัดเสียแล้ว, กำเนิดอันพระอรหันต์ยื้อแย่งเสียแล้วปฏิสนธิอันพระอรหันต์กำจัดเสียแล้ว, กิเลสตั้งซึ่งโคจรทั้งหลาย อันพระอรหันต์หักรานเสียแล้ว, อาลัยในภพทั้งหลายทั้งปวง อันพระอรหันต์ถอนขึ้นพร้อมแล้ว, กุศลและอกุศล อันพระอรหันต์กำจัดเสียแล้ว, อวิชชาอันพระอรหันต์กำจัดให้พินาศแล้ว, วิญญาน อันพระอรหันต์กระทำไม่ให้เป็นพืชได้แล้ว, กิเลสทั้งหลายทั้งปวง อันพระอรหันต์เผาเสียแล้ว, โลกธรรมทั้งหลาย อันพระอรหันต์เป็นไปล่วงได้แล้ว, เพราะเหตุฉะนั้น พระอรหันต์ย่อมไม่สะดุ้งต่อภัยทั้งหลายทั้งปวง"^{๔๓}

๔) ปัญญาวิเสสปัญหา ปัญญาวิเสสปัญหาปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาวรรคที่ ๗ ปัญหาที่ ๑๖^{๔๔} โดยปัญหานี้พระยามิลินท์ได้ถามพระนาคเสนว่า “ข้าแต่พระนาคเสนผู้ปรีชาญาณ ปัญญานี้อยู่ที่ไหน”

พระนาคเสนจึงตอบว่า “ปัญญาจะได้ปรากฏว่าอยู่ที่ไหนหาไม่ได้”

^{๔๓}อ้างแล้ว.

^{๔๔}มิลินทปัญหา ๗/๑๖/๑๓๘.

พระยามิลินท์ก็ย้อนถามอีกว่า “ถ้ากระนั้นปัญหาหาไม่นั่นแหละซี”

พระนาคเสนจึงถามว่า “มหाराช ลมนี้ถิ่นฐานบ้านช่องอยู่ที่ไหนเล่า”

พระยามิลินท์จึงตอบว่า “ข้าแต่พระเจ้าผู้เป็นเจ้าผู้เจริญ ลมนี้เปล่า หาเนื้อหาตัวมิได้ จะได้ปรากฏว่าอยู่ที่ไหนหาไม่ได้”^{๔๕}

๒. มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับปรมัตถธรรม ๓ (จิต เจตสิก รูป)

มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับจิต เจตสิก และรูป จากการวิเคราะห์ข้อมูลในเบื้องต้นมีอยู่ประมาณ ๓๘ ปัญหา สำหรับการวิเคราะห์ในการวิจัยครั้งนี้จะวิเคราะห์เพื่อให้เห็นภาพกว้าง ๆ ของ มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับจิต เจตสิก รูป เพียง ๔ ปัญหา ดังต่อไปนี้

๑) นามปัญหาปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาวรรคที่ ๑ ปัญหาที่ ๑ โดยที่พระยามิลินท์ได้เข้าไปหาพระนาคเสนและได้ถามถึงนามของท่านว่าชื่อว่าอะไร ท่านนาคเสนก็ตอบว่าเพื่อนสหธรรมิกทั้งหลายเรียกท่านว่า นาคเสน แต่โยมตั้งชื่อท่านว่า นาคเสนบ้าง วิรเสน บ้าง สุรเสนบ้าง แต่นาคเสนนี้เป็นแต่เพียงชื่อเรียก ไม่มีตัวบุคคลที่จะหาได้ในชื่อนั้น ทำให้พระยามิลินท์ชักใช้ท่านต่อไปว่า เมื่อไม่มีตัวบุคคลในชื่อนั้นแล้วใครอุ้มบาตร ห่มจีวร ใครทำดี ทำชั่ว ใครเป็นครุฑผลดี ผลชั่ว ตลอดจนถามถึงว่า อุปัชฌาย์ อาจารย์ของท่านก็ไม่มีละซี ซึ่งท่านก็บอกว่า เพื่อนพรหมจารีเรียกท่านว่า นาคเสน พระยามิลินท์จึงไล่เลียงถามท่านเกี่ยวกับอาการ ๓๒ เริ่มตั้งแต่ผมไปจนถึงมันในสมองแต่ละเอียดอย่างว่า เป็นนาคเสนใช่ไหม ท่านก็ตอบว่าไม่ใช่ พระยามิลินท์ยังไล่เลียงท่านต่อไปว่าขันธ ๕ แต่ละเอียด คือ รูปเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือ ที่เรียกว่า นาคเสน ท่านก็ตอบปฏิเสธว่าไม่ใช่ เมื่อเป็นดังนั้น พระยามิลินท์ก็ยังชักใช้ไล่เลียงท่านต่อไปว่า หรือว่านาคเสนนี้อยู่นอกเหนือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ท่านก็ตอบไม่ใช่ จนทำให้พระยามิลินท์กล่าวว่าท่านเป็นโกหก และขอให้ท่านชี้แจงเพื่อความกระจ่างต่อปัญหานี้ ลำดับนั้นท่านพระนาคเสนได้นำประเด็นเรื่องรถที่พระยามิลินท์เสด็จมาถามพระองค์ว่า อะไรที่เรียกว่ารถ เผลา หรือ หรือ ว่า ล้อ เป็นต้นที่ละเอียดหรือที่เรียกว่า รถ ซึ่งพระยามิลินท์ก็ตอบว่าไม่ใช่ ท่านก็ยังไล่เลียงต่อไปถึงว่าสัมภาระทั้งหมดเป็นรถหรือ หรือ ว่า รถอยู่นอกเหนือจากสัมภาระทั้งหมด ซึ่งพระยามิลินท์ก็ตอบว่าไม่ใช่ จากคำสนทนาถามตอบกับพระยามิลินท์พระนาคเสนจึงสรุปว่า อาตมาไม่ได้โกหก ถึงอาตมาถามพระองค์ว่าอะไรเป็นรถ พระองค์ก็ไม่สามารถตอบได้ว่าชิ้นส่วนต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นล้อ เผลา แอก คัน หรือ สัมภาระต่าง ๆ ว่าเป็นรถ

^{๔๕}อ้างแล้ว.

เช่นเดียวกัน ด้วยองค์ประกอบของ อากาโร ๓๒ ชั้น ๕ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณต่างหาก เหล่านี้รวมกันจึงถูกว่าเรียกว่านาคเสน^{๔๖}

๒) นามรูปปัญหาปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาวรรคที่ ๒ ปัญหาข้อที่ ๘ ขณะนั้น พระยามิลินท์ได้ถามพระนาคเสนในเบื้องต้นว่า “ข้าแต่พระนาคเสนผู้เป็นเจ้า รูปธรรมนามธรรมนี้ ก็นามธรรมนั้นเป็นประการใด รูปธรรมนั้นเป็นประการใด”^{๔๗}

พระนาคเสนวิสดาแก้ไขว่า “ธรรมสิ่งใดเรียกว่าเป็นธรรมอันหยาบ ธรรมสิ่งนั้นเรียกว่า รูปธรรม ธรรมสิ่งใดสุขุม ธรรมสิ่งนั้น คือจิตเจตสิกนี้ ชื่อว่านามธรรม พึงสันนิษฐานเข้าใจให้ชัดว่า ธรรมอันหยาบเรียกว่ารูปธรรม ธรรมอันละเอียดเรียกว่านามธรรม นามธรรม คือจิตเจตสิก”^{๔๘}

จากปัญหาที่พระยามิลินท์ถามพระนาคเสนถึงสภาวะแห่งรูปนามที่ว่าอะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม เมื่อว่าโดยปรมาตมธรรมก็คือ จิต เจตสิก รูป รูป คือสภาวะที่หยาบอันประกอบไปด้วย รูป ๒๘ ประการโดยแบ่งเป็น มหาภูตรูป ๔ คือ ปรฐวี อาโป เตโช วาโย และอุปาทายรูป ซึ่งเป็นรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ เกิดขึ้นอีก ๒๔ ประการ รวมเป็นรูป ๒๘ ประการ^{๔๙} ส่วนนามก็ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ และเจตสิก ๕๒ ประการ ซึ่งมีลักษณะและสภาวะที่เกิดขึ้นและดับพร้อมกัน

ปัญหาที่ต่อไปพระยามิลินท์ได้ถามต่อไปว่า “ข้าแต่พระนาคเสนผู้เป็นเจ้า ไฉนเล่า นามธรรมอย่างเดียวจึงไม่ปฏิสนธิ รูปธรรมอย่างเดียวก็นิพพาน”

พระนาคเสนถวายพระพรว่า “รูปธรรมนามธรรม ๒ ประการนี้ อาศัยแก่กัน บังเกิดด้วยกันไซ้แต่จะให้ปฏิสนธิแต่นามธรรมสิ่งเดียวหาไม่ได้”

พระนาคเสนได้อุปมาถึงสภาวะรูปนามให้พระยามิลินท์ฟังว่า “เหมือนอย่างว่า ถ้ากลลของแม่ไก่ไม่มี ฟองของแม่ไก่ก็ไม่มี สิ่งใดเป็นกลล สิ่งใดเป็นฟอง ก็อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ข้อนี้ฉันใด ในนามและรูปนั้น ถ้า นามไม่มี รูปก็ไม่มีเช่นเดียวกัน สิ่งใดเป็นนาม สิ่งใดเป็นรูป ก็เป็นสิ่งที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ข้อนี้ได้เป็นมาแล้วสิ้นกาลปีติยาว”^{๕๐}

^{๔๖}มิลินทปัญหา ๑/๑/๓๑-๓๕.

^{๔๗}อ้างแล้ว.

^{๔๘}อ้างแล้ว.

^{๔๙}พระคันธสารวงศ์ (แปล), อภิธัมมัตถสังคหะและปรมาตมที่ปณี, หน้า ๖๙-๗๙.

^{๕๐}มิลินทปัญหา ๒/๘/๖๙-๗๐.

๓) รัมมสันตติปัญหาปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาวรรคที่ ๒ ปัญหาที่ ๑^{๕๑} โดยที่พระยามิลินท์ได้ถามพระนาคเสนว่า “พระผู้เป็นเจ้าของเจ้า ผู้ใดผู้หนึ่งเกิดขึ้น เขาจะเป็นผู้นั้น หรือจะเป็นผู้อื่น”

พระนาคเสนได้วิสขานว่า “จะเป็นผู้นั้นก็ไม่ใช่ จะเป็นผู้อื่นก็ไม่ใช่”^{๕๒} และพระนาคเสนได้สรุปในส่วนท้ายของปัญหาว่า “ข้อนี้ฉันใด ความสืบทอดแห่งสภาวะธรรม ก็สืบทอดกันฉันนั้น สภาวะหนึ่งเกิดขึ้น สภาวะหนึ่งดับไป สืบทอดพร้อม ๆ กัน เพราะฉะนั้น ผู้จะเกิดขึ้น จะเป็นผู้นั้นก็ไม่ใช่ จะเป็นคนอื่นก็ไม่ใช่ แต่ถึงความเป็นปัจฉิมวิญญูณ”^{๕๓}

๔) อัทธานปัญหาปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในวรรคที่ ๓ ปัญหาข้อที่ ๑ แห่งมิลินทปัญหาโดยที่พระยามิลินท์ได้ถามพระนามเสนว่า “พระผู้เป็นเจ้าของเจ้า ก็อะไรเป็นมูลของกาลไกลที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน?”^{๕๔}

พระนาคเสนตอบทูลว่า “มหाराช อวิชชาเป็นมูลของกาลไกลที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน กล่าว คือ สังขารย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญูณย่อมมีมา เพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูปย่อมมีมา เพราะวิญญูณเป็นปัจจัย สฬายตนะย่อมมีมาเพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะย่อมมีเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย เวทนาย่อมมีมา เพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหาย่อมมีมา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทานย่อมมีมา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพย่อมมีมา เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยชาติย่อมมีมา เพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรณโสภกปริเทวทุกขโทมนัสอุปายาส ย่อมมีมา เพราะชาติเป็นปัจจัย เจือนต้นแห่งกาลไกลย่อมไม่ปรากฏดังนี้”

๓. มิลินทปัญหาเกี่ยวกับจิต และเจตสิก

จากการวิเคราะห์ข้อมูลเบื้องต้นทำให้ทราบว่ามิลินทปัญหาในส่วนที่เกี่ยวกับปรมัตถธรรม คือ จิต และเจตสิก มีอยู่ประมาณ ๒๓ ปัญหา สำหรับการวิจัยในครั้งนี้ได้เลือกปัญหาที่จะวิเคราะห์เพียง ๔ ปัญหาเพื่อให้เห็นภาพกว้าง ๆ ของ ปัญหาที่เกี่ยวกับจิตและเจตสิกดังต่อไปนี้

^{๕๑}อ้างแล้ว.

^{๕๒}อ้างแล้ว.

^{๕๓}อ้างแล้ว.

^{๕๔}อ้างแล้ว.

๑) มนสิการปัญหาปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาวรรคที่ ๑ ปัญหาที่ ๗ โดยพระยามิลินท์ได้ถามพระนาคเสนว่า “พระผู้เป็นเจ้าของเจ้า ผู้ที่ไม่กลับปฏิสนธิอีก เพราะโยนิโสมนสิการ มีใช่หรือ”

พระนาคเสนตอบว่า “เพราะโยนิโสมนสิการด้วย เพราะปัญญาด้วย เพราะกุศลธรรมเหล่านี้ด้วย”

พระยามิลินท์ถามต่อไปว่า “ปัญญาก็ คือโยนิโสมนสิการ มีใช่หรือ พระผู้เป็นเจ้าของเจ้า”

พระนาคเสนทรงแก้ว่า “มีใช้อย่างนั้นดอก มหาราชา มนสิการ (ความนึก) อย่างหนึ่ง ปัญญาอย่างหนึ่ง มนสิการย่อมมีแม้แก่สัตว์ดิรัจฉาน เช่น แพะ แกะ กระบือ อูฐ ลา แต่ปัญญาไม่มีแก่นั้น^{๕๕}”

๒) สัทธิลักษณ์ปัญหาปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาวรรคที่ ๑ ปัญหาที่ ๑๐ โดยที่พระยามิลินท์ได้ถามพระนาคเสนว่า “พระผู้เป็นเจ้าของเจ้า ศรัทธานี้มีลักษณะกี่ประการ”

พระนาคเสนถวายพระพรว่า “มหาบพิตร ศรัทธานี้มีลักษณะ ๒ ประการ คือสัมปสาทลักษณ์สัทธิลักษณ์ ๑ สัมปักษ์นทลักษณ์สัทธิลักษณ์ ๑.

พระยามิลินท์ตรัสถามต่อไปว่า “พระผู้เป็นเจ้าของเจ้า สัมปสาทลักษณ์สัทธิลักษณ์นี้เป็นประการใด”

พระนาคเสนวิสัชนาแก้ไขว่า

“มหาบพิตร อันว่าสัมปสาทลักษณ์สัทธิลักษณ์นั้นเมื่อจะบังเกิดนั้นข่มขี้เสียซึ่งนิวรณ์ธรรม ให้ดวงจิตนั้นผ่องใส ไม่ขุ่นมัวไปด้วยมลทิน เมื่อจะรักษาศีลให้ทานสวนนาการฟังพระสัทธรรมเทศนา และจำเรียมตตภาวนา จิตนั้นมีสภาวะผ่องใสอย่างนี้ได้ชื่อว่าสัมปสาทลักษณ์สัทธิลักษณ์”

ท่านพระนาคเสนได้ยกอุปมาถวายว่า “สัมปสาทลักษณ์สัทธิลักษณ์นี้ อุปมาดุจพระเต้ามณีกำจัดเสียซึ่งเปือกตมอันขุ่นมัว คือตัวนิวรณ์ธรรมให้สิ้นไปอุทกังก์ผ่องใส ได้แก่ ดวงจิตอันมิได้ติดด้วยนิวรณ์ธรรม คือโลภโทโส โมหะ จิตปราศจากโทษแล้วก็ผ่องใส อันว่าสัมปสาทลักษณ์สัทธิลักษณ์นี้มีลักษณะดุษฎีเปรียบมาดังนี้.”

พระยามิลินท์ได้ตรัสถามต่อไปว่า “ข้าแต่พระนาคเสนผู้ประกอบด้วยปัญญาปรีชา อันว่าสัมปักษ์นทลักษณ์สัทธิลักษณ์อย่างไรเล่า”

พระนาคเสนวิสัชนาว่า “มหาบพิตร อันว่าสัมปักษ์นทลักษณ์สัทธิลักษณ์นี้ ได้แก่ พระยติโยคาวจรอันมีจิตผ่องใสให้เบาจากราคาทิกิเลส ก็ได้ธรรมวิเศษ คือ โสดาปัตติมรรคผล และสภิกาทามิ

^{๕๕}อ้างแล้ว.

มรรคผล อนาคติมรรคผล อรหัตมรรคผลได้วิมุตติธรรมฉะนี้ ก็มีจิตแล่นไปในโสดาปัตติผล สกิทาคามิผล อนาคติมผล และได้มรรคแล้วจิตแล่นไปเพื่อจะกระทำให้ได้ผล และได้ผลแล้วยังมิได้มรรคผลอันใด ก็กระทำความเพียรเพื่อจะให้ได้มรรคและผลนั้น นี่แหละชื่อว่าสัมปักษ์ชั้นหลักขณสัทธา”

พระนาคเสนจึงถวายพระพรอุปมาว่า “อุปมาโดยพระโยคาวจรเจ้า ที่เห็นเพื่อนกันมีจิตพ้นจากราคะไปได้ ก็มีน้ำใจแล่นไปในที่จะได้พระโสดาปัตติผล สกิทาคามิผล อนาคติมผล อรหัตผลแม้ยังมีได้ก็กระทำความเพียรไป เพื่อจะให้รู้ซึ่งธรรมอันยังไม่รู้ เพียงไปเพื่อจะทำได้จึงซึ่งธรรมอันยังไม่แจ้ง เปรียบดังบุรุษอันข้ามน้ำตามกัน และสัมปักษ์ชั้นหลักขณสัทธานี้ มีลักษณะดุจอุปมานี้”^{๕๖}

๓) ปัญญาลักษณะปัญหา ปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาวรรคที่ ๑ ปัญหาข้อที่ ๑๔^{๕๗} โดยที่พระยามิลินท์ได้ถามพระนามเสนว่า “พระผู้เป็นเจ้า ปัญญา มีลักษณะอย่างไร”

พระนาคเสนวิสัชชาว่า “แต่ก่อนอาตมาภาพได้กล่าวว่า ปัญญา มีลักษณะตัดให้ขาด อีกอย่างหนึ่ง ปัญญา มีลักษณะส่องให้สว่าง”

พระยามิลินท์ได้ตรัสถามต่อไปว่า “ปัญญา มีลักษณะส่องให้สว่าง”

พระนาคเสนได้วิสัชชาพระยามิลินท์ต่อไปว่า “ปัญญา เมื่อเกิดย่อมกำจัดมือ คือ อวิชชา ทำความสว่าง คือ ให้วิชชาเกิด ส่องแสง คือ ญาณ ทำอริยสัจทั้งหลายให้ปรากฏ แต่นั้นพระโยคาวจรย่อมเห็นด้วยปัญญาอันชอบว่า สิ่งนี้ไม่เที่ยง สิ่งนี้เป็นทุกข์ สิ่งนี้มีใช่ตัวตน”^{๕๘}

ในตอนท้ายของการสนทนาถามตอบระหว่างพระยามิลินท์และพระนาคเสน พระนาคเสนได้อุปมาปัญญาเหมือนบุคคลที่ถือโคมไฟเข้าไปสู่ที่มืด ด้วยอำนาจแห่งแสงไฟ ย่อมส่องสว่างให้ความมืดมลายหายไป ปรากฏเห็นสิ่งต่าง ๆ ภายใต้อำนาจชัดเจนเหมือน ปัญญา ย่อมกำจัดอวิชชา คือ ความไม่รู้ ส่องแสง คือ ญาณ ทำอริยสัจทั้งหลายให้ปรากฏ

๔. มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับนิพพาน

จากการวิเคราะห์มิลินทปัญหาในเบื้องต้นพบว่า มีหลายปัญหาในมิลินทปัญหาที่กล่าวถึงนิพพาน สำหรับการวิจัยในครั้งนี้จะเลือกนำมาวิเคราะห์เพียง ๓ ปัญหา เพื่อจะได้เห็นภาพกว้าง ๆ ของมิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับนิพพานดังนี้

^{๕๖} อ่างแล้ว.

^{๕๗} อ่างแล้ว.

^{๕๘} อ่างแล้ว.

๑) ปรินิพพานปัญหาปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาวรรคที่ ๒ ปัญหาข้อที่ ๔^{๕๙} โดยที่พระยามิลินท์ได้ตรัสถามพระนาคเสนว่า “พระผู้เป็นเจ้า ผู้ใดไม่ปฏิสนธิ เขาจะเสวยเวทนาที่เป็นทุกข์หรือไม่?”

พระนาคเสนได้ตอบว่า “เสวยบ้าง ไม่เสวยบ้าง”

พระยามิลินท์ได้ตรัสถามต่อไปว่า “เสวยเวทนาชนิดไหน ไม่เสวยเวทนาชนิดไหน”

พระนาคเสนตอบว่า “เสวยเวทนาที่มีกายเป็นสมุฏฐาน ไม่เสวยเวทนาที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน”

พระยามิลินท์ไล่เลียงท่านต่อไปว่า “ไฉนจึงเสวยเวทนาที่มีกายเป็นสมุฏฐาน ไฉนจึงไม่เสวยเวทนาที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน”

พระนาคเสนได้เฉลยต่อไปว่า “สิ่งใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดทุกข์เวทนา ที่มีกายเป็นสมุฏฐาน เพราะยังไม่มีสิ้นแห่งเหตุและปัจจัยนั้น จึงเสวยทุกข์เวทนาที่มีกายเป็นสมุฏฐาน สิ่งใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดทุกข์เวทนาที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เพราะความสิ้นแห่งเหตุและปัจจัยนั้น จึงไม่เสวยทุกข์เวทนาที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน แม้คำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ตรัสไว้ว่า ‘พระอรหันต์ท่านเสวยแต่เวทนาที่มีกายเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว ไม่ได้เสวยเวทนาที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน’”^{๖๐}

๒) นิโรธนิพพานปัญหาปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาวรรคที่ ๔ ปัญหาข้อที่ ๘^{๖๑} โดยพระยามิลินท์ได้ตรัสถามพระนาคเสนว่าพระผู้เป็นเจ้า นิพพาน คือ นิโรธ หรือ

พระนาคเสนได้ตอบว่า “ขอถวายพระพร นิพพาน คือ นิโรธ”

พระยามิลินท์ได้ตรัสถามต่อไปว่า “คือ นิโรธอย่างไร”

พระนาคเสนได้ชี้แจงต่อไปว่า “ปุถุชนคนเหล่าทั้งหลายทั้งปวงยินดีเพลิดเพลินหมกมุ่นอยู่ในอายตนะภายในภายนอก อันกระแสต้นหาพัดพาให้ลอดไปอยู่ อาตมาภาพจึงกล่าวว่า ‘ไม่พ้นไปจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ไม่พ้นไปจากทุกข์ได้’ ส่วนอริยสาวก ผู้ได้สดับแล้ว ย่อมไม่ยินดีเพลิดเพลินหมกมุ่นอยู่ในอายตนะภายในภายนอก เมื่อท่านไม่ยินดีเพลิดเพลินหมกมุ่นเช่นนั้น ต้นหา คือความทยานอยากย่อมดับไป เพราะต้นหาดับไป อุปาทาน คือการถือมั่น ก็ดับไป เพราะอุปาทานดับไป ภพ คือกรรมก็ดับไป เพราะดับภพ ชาติ คือความเกิดก็ดับไป เพราะชาติ

^{๕๙}อ้างแล้ว.

^{๖๐}อ้างแล้ว.

^{๖๑}อ้างแล้ว.

ดับไป ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็ดับไป ความดับแห่งกองทุกข์สิ้นเชิงนั้น ย่อมมีด้วยประการฉะนี้”^{๖๒}

๓) นิพพานลภณปัญหาปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาวรรคที่ ๔ ปัญหาข้อที่ ๙ พระยามิลินท์ได้ตรัสถามว่า “พระผู้เป็นเจ้า คนทั้งหลายย่อมได้นิพพานหมดทุกคนหรือ”

พระนาคเสนได้ตอบว่า “คนทั้งหลายได้นิพพานหมดทุกคนหาไม่ได้ ยกไว้แต่ผู้ใดปฏิบัติชอบ รู้เฉพาะธรรมที่ควรรู้เฉพาะ คือ กำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ละธรรมที่ควรละ เจริญธรรมที่ควรเจริญ ทำให้แจ้งธรรมที่ควรให้แจ้ง ผู้นั้นย่อมได้นิพพาน”^{๖๓}

จากลักษณะการถาม-ตอบปัญหาในมิลินทปัญหาที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับปรมัตถธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ซึ่งเป็นปรมัตถธรรมและถูกจัดอยู่ในหมวดพุทธอภิปรัชญาผู้วิจัยได้จัดเป็นหมวดหมู่ได้ ๔ กลุ่ม คือ ๑) มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับปรมัตถธรรมทั้ง ๔ (จิต เจตสิก รูป และนิพพาน) จากการวิเคราะห์มิลินทปัญหาพบว่ามีมิลินทปัญหาที่สามารถจัดเข้าในปรมัตถธรรมทั้ง ๔ มีอยู่ ๑๑ ปัญหา ๒) มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับปรมัตถธรรม ๓ (จิต เจตสิก รูป) จากการวิเคราะห์ข้อมูลเบื้องต้น มี ๓๘ ปัญหา ๓) มิลินทปัญหาเกี่ยวกับจิต และเจตสิก จากการวิเคราะห์ข้อมูลเบื้องต้นทำให้ทราบว่า มิลินทปัญหาในส่วนที่เกี่ยวกับปรมัตถธรรม คือ จิต และเจตสิก มีอยู่ประมาณ ๒๓ ปัญหา และ ๔) มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับนิพพาน

๓.๕ สรุป

จากการวิจัยถึงประวัติและความเป็นมาของคัมภีร์มิลินทปัญหาทำให้รู้ว่ามิลินทปัญหาที่มีความสำคัญเป็นยอดแห่งคัมภีร์ทั้งปวงรองลงมาจากพระไตรปิฎกคัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ที่เก่ากว่าหนังสือวิสุทธิธรรมรคประมาณ ๕๐๐ ปี พระพุทธโฆษาจารย์ผู้รจนาวินัยปิฎกได้อ้างคัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นหลักในการวินิจฉัยข้อธรรมวินัย ซึ่งนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาได้ถือเป็นหลักฐานวินิจฉัยตัดสินพระธรรมวินัยมาแต่หลังพุทธปรินิพพานแล้ว โดยมีโครงสร้างของคัมภีร์มิลินทปัญหาประกอบด้วยเนื้อหาแบ่งออกเป็น ๖ ส่วน ดังนี้ (๑) ปุพพโยค ว่าด้วยบุพพกรรมและประวัติของพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์ (๒) มิลินทปัญหาว่าด้วยปัญหาเงื่อนเดีว (๓) เมณฑกปัญหา ว่าด้วยปัญหาสองเงื่อน (๔) อนุমানปัญหา ว่าด้วยเรื่องารู้โดยอนุমান (๕) ลักษณะปัญหา ว่าด้วยลักษณะแห่งธรรมต่าง ๆ (๖) อุปมากถาปัญหา ว่าด้วยเรื่องที่จะพึงทราบด้วยอุปมา ส่วนสารัตถะในคัมภีร์มิลินท

^{๖๒}อ้างแล้ว.

^{๖๓}อ้างแล้ว.

ปัญหาที่เกี่ยวข้องกับปรมัตถธรรมได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ในคัมภีร์มิลินทปัญหานี้ จากก การวิจัยพบว่า คัมภีร์มิลินทปัญหาไม่ได้จัดหมวดหมู่เกี่ยวกับปรมัตถธรรมที่ประกอบด้วย จิต เจตสิก รูป และนิพพานไว้อย่างชัดเจนเหมือนอภิธรรมปิฎกที่มีการจัดและแบ่งหมวดหมู่เกี่ยวกับปรมัตถธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพานไว้อย่างชัดเจน แต่ผู้วิจัยได้จัดเป็นหมวดหมู่ได้ ๔ กลุ่ม คือ ๑) มิลินทปัญหาที่เกี่ยวข้องกับปรมัตถธรรมทั้ง ๔ (จิต เจตสิก รูป และนิพพาน) ๒) มิลินทปัญหาที่ เกี่ยวข้องกับปรมัตถธรรม ๓ (จิต เจตสิก รูป) ๓) มิลินทปัญหาเกี่ยวกับจิต และเจตสิก และ ๔) มิลินทปัญหา ที่เกี่ยวกับนิพพาน โดยมีลักษณะการถาม-ตอบปัญหาในมิลินทปัญหา ดังที่กล่าวมาแล้ว ส่วนการ วิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับปรมัตถธรรมจากการถามตอบในมิลินทปัญหานี้ผู้วิจัยจะนำเสนอในการ วิเคราะห์ข้อมูลในบทที่ ๔ ต่อไป

บทที่ ๔

การวิเคราะห์อภิปรายที่ปรากฏในสารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหา

จากบทที่ ๓ ที่ผ่านมา ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ปัญหาต่าง ๆ ที่ปรากฏในมิลินทปัญหาโดยได้แยกให้เห็นถึงปัญหาที่แสดงถึงนัยยะทางอภิปรายไว้หลากหลายปัญหา สำหรับบทที่ ๔ นี้ จะเป็นการวิเคราะห์อภิปรายปัญหาโดยแยกแต่ละปัญหาให้เห็นถึงสภาวธรรม หรือ ปริมาณธรรม ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพานในฐานะที่ปริมาณธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ถือได้ว่าเป็นแกนหลักในการศึกษาอภิปรายในพระพุทธศาสนา ผู้วิจัยได้กำหนดประเด็นเพื่อการวิเคราะห์ไว้ดังนี้

- ๔.๑ มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับปริมาณธรรมทั้ง ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน
- ๔.๒ มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับปริมาณธรรม ๓ คือ จิต เจตสิก รูป
- ๔.๓ มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับปริมาณธรรม ๒ คือ จิต และเจตสิก
- ๔.๔ มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับนิพพาน
- ๔.๕ ตารางจากการสังเคราะห์มิลินทปัญหาจัดเข้าในปริมาณธรรม ๔
- ๔.๖ องค์ความรู้ที่ได้จากการวิเคราะห์ข้อมูล
- ๔.๗ สรุป

๔.๑ มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับปริมาณธรรม ๔ (จิต เจตสิก รูป และนิพพาน)

จากการวิเคราะห์มิลินทปัญหาตามแนวทางอภิปรายเบื้องต้นพบว่ามิลินทปัญหาที่สามารถจัดเข้าในปริมาณธรรมทั้ง ๔ มีอยู่ ๑๑ ปัญหา ประกอบด้วย ๑) ปฏิสนธิคณปัญหา ๒) นามรูปปฏิสนธิคณปัญหา ๓) ปุณปฏิสนธิคณปัญหา ๔) โภภุยาปุริมปัญหา ๕) มัจจุภยานปัญหา ๖) อรหโตกายิกเจตสิกเวทนาปัญหา ๗) โลกนัตถิภาวปัญหา ๘) ฆฎิการปัญหา ๙) กัมมชากัมมชปัญหา ๑๐) อนุमानปัญหา และ ๑๑) ปัญญาวิเสสปัญหา

๔.๑.๑ ปฏิสนธิคณปัญหา

ปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในวรรคที่ ๑ ปัญหาที่ ๖ ของมิลินทปัญหา ปัญหาข้อนี้ เป็นปัญหาที่มีความสับสนกระซบ โดยที่พระยามิลินทร์ได้ถามพระนาคเสนว่า

“พระคุณเจ้า มีใครที่ ๆ ที่ตายแล้ว ไม่กลับปฏิสนธิอีกบ้างหรือ”

พระนาคเสนตอบว่า

“บางคนกลับปฏิสนธิอีก บางคนไม่กลับปฏิสนธิอีก”

พระยามิลินท์ถามต่ออีกว่า

“ใครกลับปฏิสนธิอีก ใครไม่กลับปฏิสนธิอีก”

พระนาคเสนตอบว่า

“ผู้มีกิเลสกลับมาปฏิสนธิอีก ผู้สิ้นกิเลสไม่กลับมาปฏิสนธิอีก”

พระยามิลินท์ถามต่อไปว่า

จากปัญหาที่ยกมาข้างบนจะเห็นได้ว่า พระยามิลินท์ต้องการทราบว่า มีใคร ๆ ที่ตายแล้วกลับมาเกิดอีกไหม ซึ่งหมายถึงว่า สภาวะของปรมาตมธรรม (ในอภิธรรม คือจิต เจตสิก และรูป ในพระสูตร หมายถึงการทำงานของขั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) ซึ่งพระนาคเสนก็ตอบแบบมีเงื่อนไขว่า กลับมาเกิดก็มี ไม่กลับมาเกิดก็มี จากคำตอบของพระนาคเสนถ้าวิเคราะห์ในเชิงอภิธรรมจะพบว่า นามรูปที่กลับมาเกิดอีกก็มีและไม่กลับมาเกิดอีกก็มี

ประเด็นต่อมา ใครกลับมาปฏิสนธิอีก ใครไม่กลับมาปฏิสนธิอีก พระนาคเสนก็ตอบต่อไปว่า ผู้มีกิเลสกลับมาเกิดอีก ผู้สิ้นกิเลสไม่กลับมาเกิดอีก นั่นก็หมายความว่า นามรูปใดที่ยังมีสภาวะของอกุศลจิต อกุศลเจตสิก และกุศลจิต กุศลเจตสิกอยู่ ไม่ว่าจะในระดับกามาวจร รูปาวจร หรือ อรูปาวจร ภาวะจิตนั้นยังมีวิบากที่จะต้องเกิดขึ้นต่อเนื่องจากอกุศลหรือกุศล นามรูปนั้นก็จะต้องกลับมาเกิดอีก และในขณะเดียวกัน หากว่านามรูปใดที่ได้รับการอบรมพัฒนาตามกระบวนการในพระพุทธศาสนา จนถึงขั้นโลกุตตระ หรือที่เรียกว่าอรหัตตผลจิต ภาวะของจิตของนามรูปนั้นก็จะมีลักษณะเพียงกริยาจิต เป็นภาวะจิตของพระอรหันต์ หรือภาวะนิพพานจิต นามรูปเช่นนั้นก็จะไม่กลับมาเกิดหรือปฏิสนธิอีก

ในท่อนท้ายของปัญหานี้ พระยามิลินท์ถามเจาะเข้าไปถึงตัวของพระนาคเสนว่า พระคุณเจ้าจะกลับมาปฏิสนธิอีก หรือไม่ ซึ่งพระนาคเสนก็ตอบแบบมีเงื่อนไขอย่างออกตัวว่า ‘ถ้าอาตมายังมีอุปาทานอยู่จักกลับปฏิสนธิอีก ถ้าไม่มีอุปาทาน จักไม่กลับมาปฏิสนธิอีก’ นั่นก็หมายความว่าหากนามรูปที่ประกอบกันเข้าเป็นกลุ่มก้อนที่สมมติเรียกว่าท่านนาคเสนยังมีการยึดมั่นถือมั่นหรือที่เรียกว่าอุปาทานอยู่ นามรูปนั้นก็ยังคงกลับมาปฏิสนธิอีก และในขณะเดียวกันหากไม่มีอุปาทานนามรูปนั้นก็ จะไม่กลับมาปฏิสนธิอีก ซึ่งเป็นไปตามหลักการอ้างเหตุผลแบบนिरันย

๔.๑.๒ นามรูปปฏิสนธิคณปัญหา

ปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในวรรคที่ ๒ ปัญหาที่ ๖ ของมิลินทปัญหา ซึ่งพระยามิลินท์ได้ถามพระนาคเสนในท่อนแรกของปัญหาว่า

“นามรูปนี้หรือจะปฏิสนธิ”

พระนาคเสนเถระ ได้ตอบพระยามิลินท์ว่า

“นามรูปจะปฏิเสธหนีไม่ได้ ก็แต่ว่าใครทำกรรมดีกรรมชั่วไว้ด้วยนามรูปนี้ นามรูปอื่นจะปฏิเสธด้วยกรรมนั้น”

จากปัญหาในตอนแรกที่พระยามิลินท์ถามพระนาคเสนบ่งบอกถึงสภาวะธรรมของสรรพสัตว์ที่เป็นปุถุชนทั่วไป ถ้ามองในเชิงปรมัตถธรรมก็หมายถึงสภาวะของรูปนามของสิ่งมีชีวิตหนึ่งซึ่งประกอบไปด้วยการทำงานของนาม คือ จิต และเจตสิก และรูปในภพภูมิหนึ่งว่า นามและรูปในภพภูมินี้ใช้ใหม่จะปฏิเสธ ซึ่งคำตอบที่พระนาคเสนได้เปิดเผยหลักการสำคัญของพระพุทธศาสนาที่ว่า นามรูปในภพภูมินี้หาปฏิเสธไม่ได้ แต่นามรูปอื่นจะปฏิเสธ ในภพภูมิอื่น หากว่านามรูปในภพภูมินี้ ได้ทำกรรมดีหรือกรรมชั่วไว้ นั่นก็หมายความว่า เมื่อนามรูป (ในอภิธรรม คือจิต เจตสิก และรูป ในพระสูตร หมายถึงการทำงานของขันธ ๕ คือ รูป เวทนาสัญญา สังขาร วิญญาณ) ในภพภูมินี้ดับ นามรูปอื่น ซึ่งเกิดต่อเนื่องกันไปด้วยกรรมที่ทำไว้ในภพภูมินี้จะเกิดขึ้น นามรูปที่ปฏิเสธใหม่ไม่สามารถบอกได้ว่าเป็นอันเดียวกันกับนามรูปเดิม แต่เป็นนามรูปซึ่งเกิดขึ้นเนื่องจากนามรูปในภพนี้เป็นสาเหตุ

ในคำถามต่อไปนี้ที่ว่า

“ถ้าว่า นามรูปนั้นไม่ปฏิเสธ ผู้ที่นั้นเขาจักพ้นจากบาปกรรมมิใช่หรือไม่”

พระนาคเสนได้ตอบพระยามิลินท์ว่า

“ถ้าว่า นามรูปนั้นจะไม่ปฏิเสธ เขาก็อาจจะพ้นจากบาปกรรมได้ ก็แต่ว่าเหตุใด นามและรูปนั้นยังปฏิเสธอยู่ เหตุนั้นเขาก็จะไม่พ้นจากบาปและกรรมได้”

จากปัญหาตอนนี้พระยามิลินท์ ต้องการทราบว่าเมื่อนามรูป คือ จิต เจตสิก และรูป ไม่ปฏิเสธต่อ สิ่งมีชีวิตในโลกนี้จะพ้นจากบาปกรรมหรือไม่ พระนาคเสนได้ตอบปัญหาของพระยามิลินท์อย่างมีเงื่อนไขว่า ถ้า หากนามรูปไม่มีปฏิเสธต่อไป สิ่งมีชีวิตในโลกนี้ก็พ้นจากบาปกรรมได้ หากว่านามรูปยังจะปฏิเสธต่อ สิ่งมีชีวิตในโลกนี้ก็จะไม่พ้นจากบาปกรรมที่นามรูปนั้นได้ทำไว้

ในปัญหาตอนนี้ถ้าเรามาวิเคราะห์ตามหลักการของพระพุทธศาสนาก็จะพบว่า หากว่านามรูป ในภพภูมิปัจจุบันได้รับการอบรมจนกระทั่งได้เข้าถึงสภาวะแห่งโลกุตระภาพ หรือโลกุตระจิต เริ่มจากโสดาปัตติมรรคจิต โสดาปัตติผลจิต สู่อรหัตตมรรคจิต และอรหัตตผลจิต อันเป็นระดับที่สูงสุดในกระบวนการเกิดขึ้นของจิตในพระพุทธศาสนา ส่งผลให้ผู้นั้นกลายเป็นพระอรหันต์ หรือเข้าถึงสภาวะนิพพาน นามรูปของสิ่งมีชีวิตเช่นนี้ จะไม่มีการปฏิเสธต่อ บาปกรรมที่เขาทำในภพภูมินี้ จะไม่สามารถส่งผลต่อเขาผู้นั้นในภพภูมิต่อไป นั่นก็หมายความว่าผู้นั้นก็พ้นจากบาปกรรมที่ทำไว้ในภพภูมินี้ตามที่พระยามิลินท์ถามถึงประเด็นนี้ และในขณะที่เดียวกันหากนามรูป คือ จิต เจตสิก และ รูปของสิ่งมีชีวิตหนึ่งยังไม่สามารถจะพัฒนาไปจนขั้นโลกุตระภาพหรือโลกุตระจิตได้ นามรูปนั้นก็ยังคงต้อง

ปฏิสนธิต่อ เขาก็จะไม่พ้นจากบาปกรรมที่ทำไว้ในภพภูมินี้ ซึ่งเป็นไปตามกระบวนการของหลักวัฏฏะ ๓ คือ กิเลส กรรม วิบากในพระพุทธศาสนานั้นเอง

๔.๑.๓ มัจจุภายในปัญหา

ปัญหานี้ปรากฏอยู่ในวรรคที่ ๒ ปัญหาที่ ๓ ของเมณฑกปัญหาในมิลินทปัญหา ซึ่งพระยามิลินท์ได้ถามพระนาคเสนว่า

“พระผู้พระภาคทรงแสดงว่า ‘สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมกลัวต่อความตาย’ ดังนี้ และพระองค์ตรัสแล้วว่า ‘พระอรหันต์ก้าวล่วงภัยทั้งปวงแล้ว ดังนี้อีก พระอรหันต์ย่อมสะดุ้งต่ออาชญาและภัยหรือ สัตว์ทั้งหลายในนรกที่เสวยทุกข์อยู่ในนรกมีไฟโพลงแล้ว ร้อนพร้อมแล้ว เมื่อจะเคลื่อนจากนรกใหญ่มีเปลวไฟโพลงแล้วนั้น ย่อมกลัวต่อมัจจุด้วยหรือ? ถ้าว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า ‘สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ย่อมสะดุ้งกลัวต่ออาชญา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ย่อมกลัวต่อความตาย’ ดังนี้ ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า ‘พระอรหันต์ก้าวล่วงภัยทั้งปวงแล้ว’ ดังนี้ นั่นผิด ถ้าว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า ‘พระอรหันต์ก้าวล่วงภัยทั้งปวงแล้ว’ ดังนี้ ถ้าอย่างนั้น คำที่ว่า ‘สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงก็ต้องกลัวต่อความตาย’ ดังนี้ แม่นั้นก็ผิด”

พระนาคเสนตอบพระยามิลินท์ว่า

“ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงมุ่งหมายพระอรหันต์ทั้งหลายตรัสพระพุทธพจน์นี้ว่า ‘สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมกลัวต่อความตาย’ ดังนี้, พระอรหันต์อันพระผู้มีพระภาคเจ้ายกแล้วในบัดนี้, เหตุแห่งภัยอันพระอรหันต์เลิกถอนพร้อมแล้ว, สัตว์ทั้งหลายเหล่าใดนั้น เป็นไปกับด้วยกิเลส อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายใด มีวิถีไปตามซึ่งตน คือ เห็นว่าเป็นตัวเป็นตนมีประมาณยิ่ง อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายเหล่าใด พุขันและยอมลงแล้วเพราะสุขและทุกข์ทั้งหลาย, พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมุ่งหมายสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ตรัสแล้วว่า ‘สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมกลัวต่อความตาย’ ดังนี้ คติทั้งปวงอันพระอรหันต์เข้าไปตัดเสียแล้ว, กำเนิดอันพระอรหันต์ยื้อแย่งเสียแล้วปฏิสนธิอันพระอรหันต์กำจัดเสียแล้ว, กิเลสตั้งซึ่งโครงทั้งหลายอันพระอรหันต์หักรานเสียแล้ว, อาลัยในภพทั้งหลายทั้งปวง อันพระอรหันต์ถอนขึ้นพร้อมแล้ว, กุศลและอกุศล อันพระอรหันต์กำจัดเสียแล้ว, อวิชชาอันพระอรหันต์กำจัดให้พินาศแล้ว, วิญญาน อันพระอรหันต์กระทำไม่ให้เป็นพีชได้แล้ว, กิเลสทั้งหลายทั้งปวง อันพระอรหันต์เผาเสียแล้ว, โลกธรรมทั้งหลาย อันพระอรหันต์เป็นไปล่วงได้แล้ว, เพราะเหตุนี้ พระอรหันต์ย่อมไม่สะดุ้งแต่ภัยทั้งหลายทั้งปวง”

จากการถามตอบปัญหาระหว่างพระยามิลินท์และพระนาคเสนที่กล่าวมาข้างบนที่ว่า ‘สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมสะดุ้งต่ออาชญา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมกลัวต่อความตาย’ และ ‘พระอรหันต์ก้าวล่วงภัยทั้งปวงแล้ว’ ซึ่งพระยามิลินท์มีความสงสัยว่าเมื่อพระพุทธเจ้ากล่าวว่าสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงย่อมสะดุ้งต่ออาชญา ย่อมกลัวต่อความตายแล้ว ทำไมถึงมีคำว่าอรหันต์ก้าวล่วงภัยทั้งปวงแล้วอีก เพราะว่า คำว่าสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงน่าจะเหมารวมทั้งหมด ทั้งปุถุชนและพระอรหันต์ มันน่าจะมีพุทธพจน์บทใดบทหนึ่งในทั้งสองบทนั้นผิด ซึ่งพระนาคเสนก็ได้แก้ปัญหานี้จนเกิดความกระจ่างว่า ไม่มีบทใดของพระพุทธพจน์ที่ผิด เนื่องจากพุทธพจน์บทว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงที่สะดุ้งกลัวต่ออาชญา ไม่ได้หมายถึงอรหันต์ พระองค์หมายเอาเพียงสัตว์ที่ยังมีสรรพกิเลสครอบงำอยู่ ดังนั้นพระองค์จึงตรัสว่า ‘พระอรหันต์ก้าวล่วงภัยทั้งปวงแล้ว’ เพราะพระอรหันต์นั้นได้ถอดถอนสรรพกิเลสจนหมดสิ้นแล้ว

จากที่กล่าวมา เมื่อวิเคราะห์ตามหลักปรมัตถธรรมทั้ง ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ก็ จะเห็นได้ว่า ปัญหาข้อนี้จัดเข้าในปัญหาปรมัตถธรรมได้ทั้งสี่ประการ โดยที่สัตว์ทั้งหลาย ได้แก่ นามรูป อันประกอบไปด้วย จิต เจตสิก และรูป ที่ยังไม่สามารถพัฒนาจนถึงขั้นก้าวเข้าสู่อริยภาวะ หรือโลกุตตรภาวะจิตได้ สัตว์เหล่านั้นทั้งปวงย่อมหวาดกลัวอาชญาต่าง ๆ และความตายที่จะมาประจบเข้าได้ ในขณะที่เดียวกันพระอรหันต์นั้นถึงแม้ว่าจะประกอบไปด้วยภาวะแห่งรูปนาม คือจิต เจตสิก และ รูป เช่นเดียวกับกับสรรพสัตว์ทั้งหลาย แต่ภาวะแห่งนามรูปของบุคคลที่พ้นแล้วจากเครื่องร้อยรัดทั้งปวง เนื่องจากภาวะแห่งจิตของท่านได้ยกขึ้นสู่อริยภาวะหรือ โลกุตตรภาวะได้แล้วนั่นเอง

๔.๑.๔ ปัญญาวิเสสปัญหา

ปัญญาวิเสสปัญหาปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาวรรคที่ ๗ ปัญหาที่ ๑๖ โดยปัญหานี้พระยามิลินท์ได้ถามพระนาคเสนว่า

“ข้าแต่พระนาคเสนผู้ปรีชาญาณ ปัญญาขึ้นอยู่กับไหน”

พระนาคเสนจึงตอบว่า

“ปัญญาจะได้ปรากฏว่าอยู่ที่ไหนหาไม่ได้”

พระยามิลินท์ก็ย้อนถามอีกว่า

“ถ้ากระนั้นปัญญาหาไม่นั่นแหละซิ”

พระนาคเสนจึงถามว่า

“มหาราช ลมนี้ถิ่นฐานบ้านช่องอยู่ที่ไหนเล่า”

พระยามิลินท์จึงตอบว่า

“ข้าแต่พระเจ้าผู้เป็นเจ้าผู้เจริญ ลมนี้เปล่า หาเนื้อหาตัวมิได้

จะได้ปรากฏว่าอยู่ที่ไหนหาได้”

จากปัญหาที่กล่าวมาข้างบน จะเห็นได้ถึงความฉลาดปราดเปรื่องในการยกอุปมาอุปไมยของท่านนาคเสนที่ถูกถามถึงที่ตั้งของปัญญาวาอยู่ที่ไหน ท่านได้ตอบปัญหาโดยอุปมาปัญญาเหมือนกับลมที่หาที่ตั้งไม่ได้ จนทำให้พระยามิลินท์ยอมจำนนต่อสติปัญญาของพระนาคเสนถ้าเรามาวิเคราะห์ปัญญาตามหลักปรมัตถธรรมจะเห็นได้ว่าปัญญาหมายถึงปัญญาเจตสิกที่เกิดขึ้นและดับพร้อมกับจิต และมีอารมณ์และที่ตั้งเช่นเดียวกับจิต โดยที่ปัญญาเจตสิก จัดอยู่ในโสภณเจตสิกซึ่งเป็นเจตสิกฝ่ายกุศลเกิดและดับพร้อมกับจิตที่เป็นฝ่ายกุศลได้ทั้งกามาวจรจิตในส่วนที่ประกอบด้วยปัญญา รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และ โลกุตตรจิต ซึ่งนั้นก็หมายความว่าปัญญามีทั้งที่เป็นฝ่ายโลกียะ และโลกุตระ ปัญญาที่เป็นโลกียะหมายถึงปัญญาของปุถุชนบุคคลทั้งที่เป็นกามาวจร รูปาวจร และอรูปาวจร ปัญญาที่เป็นโลกุตระ หมายถึงปัญญาของบุคคลที่เป็นอริยบุคคลตั้งแต่พระโสดาบันจนถึงพระอรหันต์ หรือผู้ที่เข้าถึงฝั่งแห่งพระนิพพานนั่นเอง

๔.๒ มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับปรมัตถธรรม ๓ (จิต เจตสิก รูป)

มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับจิต เจตสิก และรูป จากการวิเคราะห์ข้อมูลในเบื้องต้นมีอยู่ประมาณ ๓๘ ปัญหา สำหรับการวิเคราะห์ในการวิจัยครั้งนี้จะวิเคราะห์เพื่อให้เห็นภาพกว้าง ๆ ของ มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับจิต เจตสิก รูป เพียง ๔ ปัญหา ดังต่อไปนี้

๔.๒.๑ นามปัญหา

ปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาวรรคที่ ๑ ปัญหาที่ ๑ โดยที่พระยามิลินท์ได้เข้าไปหาพระนาคเสนและได้ถามถึงนามของท่านว่าชื่อว่าอะไร ท่านนาคเสนก็ตอบว่าเพื่อนสหธรรมิกทั้งหลายเรียกท่านว่า นาคเสน แต่โยมตั้งชื่อท่านว่า นาคเสนบ้าง วิรเสน บ้าง สุรเสนบ้าง แต่นาคเสนนี้เป็นแต่เพียงชื่อเรียก ไม่มีตัวบุคคลที่จะหาได้ในชื่อนั้น ทำให้พระยามิลินท์ซักไซ้ท่านต่อไปว่า เมื่อไม่มีตัวบุคคลในชื่อนั้นแล้วใครอุ้มบาตร ห่มจีวร ใครทำดี ทำชั่ว ใครเป็นคนรับผลดี ผลชั่ว ตลอดจนถามถึงว่าอุปัชฌาย์ อาจารย์ของท่านก็ไม่มีละซิ ซึ่งท่านก็บอกว่า เพื่อนพรหมจารีเรียกท่านว่า นาคเสน พระยามิลินท์จึงไล่เลียงถามท่านเกี่ยวกับอาการ ๓๒ เริ่มตั้งแต่ผมไปจนถึงมันในสมองแต่ละอย่างว่า เป็นนาคเสนใช่ไหม ท่านก็ตอบว่าไม่ใช่ พระยามิลินท์ยังไล่เลียงท่านต่อไปว่าชั้น ๕ แต่ละอย่าง คือ รูปเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือ ที่เรียกว่า นาคเสน ท่านก็ตอบปฏิเสธว่าไม่ใช่ เมื่อเป็นดั่งนั้น พระยามิลินท์ก็ซักไซ้ไล่เลียงท่านต่อไปว่า หรือว่านาคเสนนี้อยู่นอกเหนือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ท่านก็ตอบไม่ใช่ จนทำให้พระยามิลินท์กล่าวว่าท่านเป็นโกหก และขอให้ท่านชี้แจงเพื่อความกระจ่างต่อปัญหานี้ ลำดับนั้นท่านพระนาคเสนได้นำประเด็นเรื่องรถที่พระยามิลินท์เสด็จมาถามพระองค์ว่า อะไรที่เรียกว่ารถ เพลา หรือ หรือ ว่า ล้อ เป็นต้นทีละอย่างหรือที่เรียกว่า รถ ซึ่งพระยามิลินท์

ลिनท์ก็ตอบว่าไม่ใช่ ท่านก็ยังไล่เสียงต่อไปถึงว่าสัมภาระทั้งหมดเป็นรถหรือ หรือ ว่า รถอยู่นอกเหนือจากสัมภาระทั้งหมด ซึ่งพระยามิลินท์ก็ตอบว่าไม่ใช่ จากคำสนทนาถามตอบกับพระยามิลินท์พระนาคเสนจึงสรุปว่า อาตมาไม่ได้โกหก ถึงอาตมาถามพระองค์ว่าอะไรเป็นรถ พระองค์ก็ไม่สามารถตอบได้ว่าชิ้นส่วนต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นล้อ เพลา แอก คัน หรือ สัมภาระต่าง ๆ ว่าเป็นรถเช่นเดียวกัน ด้วยองค์ประกอบของ อาการ ๓๒ ชั้น ๕ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณต่างหาก เหล่านี้รวมกันจึงถูกว่าเรียกว่านาคเสน

จากคำสนทนาถามตอบระหว่างพระยามิลินท์กับพระนาคเสนถึงปัญหาว่าด้วยนาม เมื่อวิเคราะห์ตามหลักในพระพุทธศาสนาก็จะพบว่า ในโลกนี้มีความจริง อยู่ ๒ ประเภท คือ ความจริงระดับสมมติ กับความจริงระดับปรมัตถ์ การที่มีการเรียกบุคคลใดบุคคลหนึ่งว่า นาคเสนบ้าง สุรเสนบ้าง เหล่านี้ ล้วนเป็นการเรียกตามนัยแห่งความจริงระดับสมมติ ไม่ใช่ความจริงที่แท้ที่เรียกว่าปรมัตถ์ ในขณะที่ความจริงระดับปรมัตถ์นั้นจะไม่มีสิ่งทีเรียกว่าตัวตนเราเขาที่แท้จริง เป็นเพียงการทำงานขององค์ประกอบของรูป และนาม ไม่ว่าจะเป็นไปในลักษณะขออาการ ๓๒ ประการ หรือ ชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ นั่นก็ คือภาวะแห่งการดำรงอยู่ของนามรูป ที่เรียกว่า จิต เจตสิก รูป นั่นเอง

๔.๒.๒ นามรูปปัญหา

ปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาวรรคที่ ๒ ปัญหาข้อที่ ๘ ขณะนั้นพระยามิลินท์ได้ถามพระนาคเสนในเบื้องต้นว่า

“ข้าแต่พระนาคเสนผู้เป็นเจ้าของ รูปธรรมนามธรรมนี้ ก็นามธรรมนั้นเป็นประการใด รูปธรรมนั้นเป็นประการใด”

พระนาคเสนวิสันนาแก้ไขว่า

“ธรรมสิ่งใดเรียกว่าเป็นธรรมอันหยาบ ธรรมสิ่งนั้นเรียกว่า รูปธรรม ธรรมสิ่งใดสุขุม ธรรมสิ่งนั้น คือจิตเจตสิกนี้ ชื่อว่านามธรรม ฟังสันนิษฐานเข้าใจให้ชัดว่าธรรมอันหยาบเรียกว่ารูปธรรม ธรรมอันละเอียดเรียกว่านามธรรม นามธรรม คือจิตเจตสิก”

จากปัญหาที่แรกที่พระยามิลินท์ถามพระนาคเสนถึงสภาวะแห่งรูปนามที่ว่าอะไรเป็นรูป อะไรเป็นนาม เมื่อว่าโดยปรมัตถธรรมก็ คือ จิต เจตสิก รูป รูป คือสภาวะที่หยาบอันประกอบไปด้วย รูป ๒๘ ประการโดยแบ่งเป็น มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวี อาโป เตโช วาโย และอุปาหารรูป ซึ่งเป็นรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ เกิดขึ้นอีก ๒๔ ประการ รวมเป็นรูป ๒๘ ประการ ส่วนนามก็ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ และเจตสิก ๕๒ ประการ ซึ่งมีลักษณะและสภาวะที่เกิดขึ้นและดับพร้อมกัน

ปัญหาที่ต่อไปพระยามิลินท์ได้ถามต่อไปว่า

“ข้าแต่พระนาคนาคเสนผู้เป็นเจ้า ไฉนเล่านามธรรมอย่างเดียวจึงไม่ปฏิสนธิ รูปธรรมอย่างเดียวกันก็ไม่ปฏิสนธิ”

พระนาคนาคเสนถวายพระพรว่า

“รูปธรรมนามธรรม ๒ ประการนี้ อาศัยแก่กัน บังเกิดด้วยกันใช้แต่จะให้ปฏิสนธิแต่นามธรรมสิ่งเดียวหาไม่ได้”

พระนาคนาคเสนได้อุปมาถึงสภาวะรูปนามให้พระยามิลินท์ฟังว่า

“เหมือนอย่างว่า ถ้ากลละของแม่ไก่ไม่มี ฟองของแม่ไก่ก็ไม่มี สิ่งใดเป็นกลละ สิ่งใดเป็นฟอง ก็อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ข้อนี้ฉันใด ในนามและรูปนั้น ถ้า นามไม่มี รูปก็ไม่มีเช่นเดียวกัน สิ่งใดเป็นนาม สิ่งใดเป็นรูป ก็เป็นสิ่งที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ข้อนี้ได้เป็นมาแล้วสิ้นกาลยี่ดียว”

จากท่อนท้ายของการสนทนาถามตอบในประเด็นว่าทำไมนาม หรือรูปอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ปฏิสนธิ ซึ่งก็ได้รับคำตอบตามหลักของพระพุทธศาสนาอย่างชัดเจนว่า นามและรูปนั้นจะต้องอาศัยกันและกันเกิดขึ้น ไม่สามารถจะแยกตัวเป็นอิสระเกิดขึ้นได้อย่างอิสระจากกันและกันได้ดังที่ปรากฏในหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา เรื่องขันธ ๕ ซึ่งเป็นสภาวะของรูปนามเกิดอาศัยกันและกันและที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือหลัก ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ประการที่แสดงออกถึงหลักแห่งการอาศัยกันและกันเกิดขึ้นของรูปและนาม จนได้รับการยอมรับว่าเป็นทฤษฎีแห่งเหตุปัจจัยในพระพุทธศาสนา เปรียบเหมือนฟองไข่กับกลละของไข่ ถ้าไม่มีกลละ ฟองไข่ก็เกิดไม่ได้ ซึ่งเป็นปัญหาที่เป็นที่ยอมรับว่าเป็นความจริงตามหลักของธรรมชาติ

๔.๒.๓ รัมมสันตติปัญหา

ปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาวรรคที่ ๒ ปัญหาที่ ๑ โดยที่พระยามิลินท์ได้ถามพระนาคนาคเสนว่า

“พระผู้เป็นเจ้า ผู้ใดผู้หนึ่งเกิดขึ้น เขาจะเป็นผู้นั้น หรือจะเป็นผู้อื่น”

พระนาคนาคเสนได้วิชนาว่า

“จะเป็นผู้นั้นก็ไม่ใช่ จะเป็นผู้อื่นก็ไม่ใช่”

จากปัญหาข้อนี้เมื่อวิเคราะห์ดูแล้วจะพบ ๒ มิติ คือ สภาวะของรูปนามเมื่อดับลงในภพนี้และไปเกิดในภพภูมิใหม่เขาจะเป็นคนเดิมก็ไม่ใช่ และเป็นคนอื่นก็ไม่ใช่ คือจะมีมิติของความปฏิเสธโดยไม่สิ้นเชิง เป็นลักษณะของความอมความของคำตอบซึ่งจะบอกว่าเป็นอันเดิมก็ไม่ใช่ หรือจะเป็นสิ่งใหม่เลยก็ไม่ใช่ซึ่งแตกต่างจากปรัชญาของพราหมณ์-ฮินดู ที่ว่าบุคคลเมื่อตายจากโลกนี้แล้วก็จะเวียนว่ายตายเกิดแสวงหาที่เกิดใหม่ที่มีลักษณะแห่งความเที่ยงแท้ถาวรจนถึงเป้าหมายสูงสุดแห่งชีวิตของปัจเจกชนนั้น คือเข้าถึงความเป็นนิรันดรกับวิญญูณสากลที่เรียกว่าพรหมัน

สำหรับคำตอบ ๒ มิติของพระนาคเสน แสดงถึงใจความที่เป็นสาระอันแท้จริงของพระพุทธศาสนาที่ว่า นามรูปในภพภูมินี้ เมื่อดับและไปปฏิสนธิในภพภูมิใหม่ จะมีคติเป็น ๒ คือ เป็นสิ่งเดิมก็ไม่ใช่ จะเป็นสิ่งอื่นก็ไม่ใช่ หมายความว่า นามรูปที่มีขึ้นใหม่ไม่สามารถบอกได้ว่าเป็นอันเดิม เพราะว่าอันเดิมนั้นได้ดับไปแล้ว แต่จะบอกว่า นามรูปที่เกิดขึ้นใหม่จะเป็นบุคคลอื่นโดยสิ้นเชิงก็ไม่ได้ เช่นเดียวกัน เพราะว่าสิ่งที่เกิดขึ้นใหม่นั้นเป็นผลจากนามรูปในอดีตเมื่อนามรูปในอดีตดับ ก็เกิดนามรูปขึ้นใหม่ขึ้นตามกฎของเหตุปัจจัย ดังที่ท่านพระนาคเสนเปรียบเทียบอุปมาเรื่องนี้กับนมเปรี้ยว นมเปรี้ยวเกิดจากการแปรสลายสภาพภายในของนมสด จากนมสดเปลี่ยนรูปเป็นนมเปรี้ยว นมเปรี้ยวเองมีสภาวะเป็น ๒ คือ เป็นสภาวะที่เกิดขึ้นใหม่จากการเปลี่ยนสภาพภายใน ของนมสดและแตกต่างจากนมสด แต่นมเปรี้ยวเองก็ไม่สามารถจะบอกได้ว่าไม่ได้มาจากนมสด ทั้งสองเป็นสิ่งที่อาศัยเนื่องกันและกันเกิดขึ้น ดังที่พระนาคเสนสรุปในส่วนท้ายของปัญหาว่า

“ข้อนี้ฉันใด ความสืบทอดแห่งสภาวะธรรม ก็สืบทอดกันฉันนั้น สภาวะหนึ่งเกิดขึ้น สภาวะหนึ่งดับไป สืบทอดพร้อม ๆ กัน เพราะฉะนั้น ผู้จะเกิดขึ้น จะเป็นผู้นั้นก็ไม่ใช่ จะเป็นคนอื่นก็ไม่ใช่ แต่ถึงความว่าเป็นปัจฉิมวิญญูญาณ”

๔.๒.๔ อธิธานปัญหา

ปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในวรรคที่ ๓ ปัญหาข้อที่ ๑ แห่งมิลินทปัญหา โดยที่พระยามิลินทร์ ได้ถามพระนาคเสนว่า

“พระผู้เป็นเจ้า ก็อะไรเป็นมูลของกาลไกลที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน?”

พระนาคเสนตอบทูลว่า

“มหาราช อวิชชาเป็นมูลของกาลไกลที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน กล่าว คือ สังขารย่อมมี เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย วิญญูณยอมมีมา เพราะสังขารเป็นปัจจัย นามรูปยอมมีมา เพราะวิญญูณเป็นปัจจัย สฬายตนะยอมมีมาเพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะยอมมีเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย เวทนายอมมีมา เพราะผัสสะเป็นปัจจัย ตัณหาย่อมมีมา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย อุปาทานยอมมีมา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย ภพยอมมีมา เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาตีย่อมมีมา เพราะภพเป็นปัจจัย ชรามรรณโสภปริเทวทุกขโทมนัสสุปายาส ย่อมมีมา เพราะชาติเป็นปัจจัย เจื่อนต้นแห่งกาลไกลยอมไม่ปรากฏ ดังนี้”

จากปัญหาข้อนี้เราจะเห็นว่า พระนาคเสนต้องการทราบว่ามีมูลเหตุของกาลไกลที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต คืออะไร ซึ่งพระนาคเสนก็ได้ตอบคำถามนั้นว่า คืออวิชชาซึ่งเป็นมูลเหตุของกาลไกลที่เป็นอดีต ปัจจุบัน และอนาคต มิลินทปัญหาข้อนี้เป็นการศึกษาหลักการแห่งความจริง

ของกฎแห่งเหตุปัจจัยหรือปัจจัยการ ๑๒ ของ รูป นาม ที่เกิดขึ้นและดับไปอาศัยซึ่งกันและกันดังบท
พุทธพจน์ที่ว่า

อิมสมึ สติ อิทโหติ	เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
อิมสสุปปาทา อิทูปุปชติ	เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
อิมสมึอสติ อิท น โหติ	เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี
อิมสส นิโรธา อิท นิรุชฌติ	เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้ก็ดับ

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาได้แสดงหลักแห่งปฏิจจสมุปบาทออกเป็นสายเกิดกับสายดับหรือ
อนุโลมกับปฏิโลม ดังนี้

ปฏิจจสมุปบาท อนุโลม

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย	จึงมีสังขาร
เพราะสังขารเป็นปัจจัย	จึงมีวิญญาณ
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย	จึงมีนามรูป
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	จึงมีสฬายตนะ
เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย	จึงมีผัสสะ
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย	จึงมีเวทนา
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย	จึงมีตัณหา
เพราะตัณหาเป็นปัจจัย	จึงมีอุปาทาน
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย	จึงมีภพ
เพราะภพเป็นปัจจัย	จึงมีชาติ
เพราะชาติเป็นปัจจัย	จึงมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส

เป็นอันว่ากองทุกข์ทั้งหมดนั้นย่อมเกิด ด้วยประการฉะนี้.

ปฏิจจสมุปบาท ปฏิโลม

อนึ่ง เพราะอวิชชานั้นแหละดับโดยไม่เหลือด้วยมรรค คือวิราคะ สังขาร จึงดับ

เพราะสังขารดับ	วิญญาณจึงดับ
เพราะวิญญาณดับ	นามรูปจึงดับ
เพราะนามรูปดับ	สฬายตนะจึงดับ
เพราะสฬายตนะดับ	ผัสสะจึงดับ
เพราะผัสสะดับ	เวทนาจึงดับ
เพราะเวทนาดับ	ตัณหาจึงดับ

เพราะต้นหาดับ	อุปาทานจึงดับ
เพราะอุปาทานดับ	ภพจึงดับ
เพราะภพดับ	ชาติจึงดับ
เพราะชาติดับ	ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส จึงดับ เป็นอันว่างอกทุกข์ทั้งมวลนั้นย่อมดับ ด้วยประการฉะนี้

ดังนั้นปัญหาข้อนี้จึงเป็นปัญหาที่เกี่ยวกับมูลเหตุแห่งการเกิดขึ้นนามรูป กล่าว คือ จิต เจตสิก และ รูป โดยชี้ให้เห็นมูลเหตุของกาลโลกกล่าว คือมูลเหตุแห่งการเกิดขึ้นของรูปนามทั้งที่เป็น ส่วนอดีต ปัจจุบัน และ อนาคต โดยพระนาคเสนชี้เห็นว่าอวิชชา คือมูลเหตุประการสำคัญที่ก่อให้เกิด นามรูป การจะดับนามรูป จะต้องดับที่เหตุ คือ อวิชชา ถ้าเปรียบเทียบแนวคิดนี้กับแนวคิดของ ปรัชญาพราหมณ์ฮินดู ก็น่าจะตรงกับคำว่าอภิปา หรือ มายา การจะเข้าถึงไภรวัดภาพที่เป็นอมตะ นิรันดกาลของชีวัตมันได้นั้นต้องทำลายตัวอภิปา หรือ มายาให้สิ้นสภาพเสียก่อนนั่นเอง

๔.๓ มลทินปัญหาเกี่ยวกับจิตและเจตสิก

จากการวิเคราะห์ข้อมูลเบื้องต้นทำให้ทราบว่ามลทินปัญหาในส่วนที่เกี่ยวกับบรมัตถธรรม คือ จิต และเจตสิก มีอยู่หลายปัญหา สำหรับการวิจัยในครั้งนี้ได้เลือกปัญหาที่จะวิเคราะห์เพียง ๔ ปัญหาเพื่อให้เห็นภาพกว้าง ๆ ของ ปัญหาที่เกี่ยวกับจิตและเจตสิกดังต่อไปนี้

๔.๓.๑ มนสิการปัญหา

ปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในมลทินปัญหาวรรคที่ ๑ ปัญหาที่ ๗ โดยพระยามลทินที่ไถ่ถามพระ นาคเสนว่า “พระผู้เป็นเจ้า ผู้ที่ไม่กลับปฏิสนธิอีก เพราะโยนิโสมนสิการ มิใช่หรือ”

พระนาคเสนตอบว่า

เพราะโยนิโสมนสิการด้วย เพราะปัญญาด้วย เพราะกุศลธรรมเหล่าอื่นด้วย

พระยามลทินไถ่ถามต่อไปว่า

“ปัญญา ก็โยนิโสมนสิการ มิใช่หรือ พระผู้เป็นเจ้า”

พระนาคเสนทรงแก้ว่า

“มิใช่อย่างนั้นดอก มหาราช มนสิการ (ความนึก) อย่างหนึ่ง ปัญญาอย่างหนึ่ง มนสิการ ย่อมมีแม้แก่สัตว์ดิรัจฉาน เช่น แพะ แกะ กระบือ อูฐ ลา แต่ปัญญาไม่มีแก่มัน.

จากการสนทนาถามตอบของปัญหาข้อนี้ ในตอนแรก พระยามลทินไถ่ถามว่า ผู้ที่ไม่กลับ ปฏิสนธิอีก เพราะโยนิโสมนสิการ มิใช่หรือ ซึ่งพระนาคเสนตอบว่า มิใช่เฉพาะมนสิการอย่างเดียว หรือที่ทำให้บุคคลไม่ต้องกลับมาปฏิสนธิอีก แต่ยังมีปัญญาและกุศลธรรมเหล่าอื่น ในปัญหาตอน

ต่อมาซึ่งผู้วิจัยเห็นว่าเป็นประเด็นหลักของปัญหาข้อนี้ จึงจัดปัญหาข้อนี้เข้าเฉพาะในปรมัตถธรรมข้อว่าด้วยจิต และเจตสิก ที่พระยามิลินท์ถามว่า มนสิการกับปัญญาก็เป็นอันเดียวกันมิใช่หรือ ซึ่งพระนาคเสนก็ตอบว่าไม่ใช่ มนสิการมีลักษณะนี้ ส่วนปัญญามีลักษณะอีกประการหนึ่งซึ่งต่างจากมนสิการ และที่สำคัญพระนาคเสนกล่าวต่อไปว่า มนสิการย่อมมีแม้กระทั่งสัตว์เดรัจฉานในขณะที่ปัญญามีเฉพาะแก่มนุษย์เท่านั้น

จากปัญหาในข้อนี้ถ้าวิเคราะห์ตามหลักปรมัตถธรรมแล้วก็จะพบว่า มนสิการ ก็คือ มนสิการเจตสิก ซึ่งหมายถึงความใส่ใจ เป็นเจตสิกที่เรียกว่า สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ซึ่งเป็นเจตสิกซึ่งประกอบกับจิตได้ทั้งหมด ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง ทั้งที่เป็นกุศลจิต อกุศลจิต มหัคคตจิต และโลกุตตรจิต ในขณะที่ปัญญา ในปัญหาข้อนี้หมายถึงปัญญาเจตสิก หรือ ปัญญินทรีย ซึ่งหมายถึงสภาวะของการรู้รอบ จัดเป็นโสภณเจตสิก ซึ่งเป็นเจตสิกฝ่ายกุศล ประกอบกับจิตได้เฉพาะกุศลจิตทั้งที่โลกียะและโลกุตระ

๔.๓.๒ สัทธาลักษณปัญหา

ปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาวรรคที่ ๑ ปัญหาที่ ๑๐ โดยที่พระยามิลินท์ได้ถามพระนาคเสนว่า

“พระผู้เป็นเจ้า ศรัทธานี้มีลักษณะกี่ประการ”

พระนาคเสนถวายพระพรว่า

“มหาบพิตร ศรัทธานี้มีลักษณะ ๒ ประการ คือสัมปสาทลักษณสัทธาประการ ๑ สัมปกันชนลักษณสัทธาประการ ๑”

พระยามิลินท์ตรัสถามต่อไปว่า

“พระผู้เป็นเจ้า สัมปสาทลักษณสัทธานี้เป็นประการใด”

พระนาคเสนวิสัชนาแก้ไขว่า

“มหาบพิตร อันว่าสัมปสาทลักษณสัทธานั้นเมื่อจะบังเกิดนั้นขมขี้เสียซึ่งนิวรรณธรรม ให้ดวงจิตนั้นผ่องใส ไม่ขุ่นมัวไปด้วยมลทิน เมื่อจะรักษาศีลให้ทานสวณาการฟังพระสัทธรรมเทศนา และจำเรฎเมตตภาวนา จิตนั้นมีสภาวะผ่องใสอย่างนี้ได้ชื่อว่าสัมปสาทลักษณสัทธา”

ท่านพระนาคเสนได้ยกอุปมาถวายว่า

“สัมปสาทลักษณสัทธานี้ อุปมาดุจพระเต้ามณีกำจัดเสียซึ่งเปือกตมอันขุ่นมัว คือตัวนิวรรณธรรมให้สิ้นไปอุทกทั้งที่ผ่องใส ได้แก่ ดวงจิตอันมิได้ติดด้วยนิวรรณธรรม คือโลภโทโส โมโท จิตปราศจากโทษแล้วก็ผ่องใส อันว่าสัมปสาทลักษณสัทธามีลักษณะดุษฎีเปรียบมาฉะนี้.”

พระยามิลินท์ได้ตรัสถามต่อไปว่า

ข้าแต่พระนาคนเสนาผู้ประกอบด้วยปัญญาปรีชา อันว่าสัมปักษ์ชนหลักขณสัทธาน้อย่างไรเล่า

พระนาคนเสนาวิสัชชาว่า

“มหาบพิตร อันว่าสัมปักษ์ชนหลักขณสัทธานี้ ได้แก่ พระโยคาวจรผู้มีจิตผ่องให้เบาจากราคาทิกิเลส ก็ได้ธรรมวิเศษ คือ โสตาปัตติมรรคผล และสภิกาทคามิมรรคผล อนาคามิมรรคผล และอรหัตมรรคผลได้วิมุตติธรรมณะนี้ ก็มีจิตแล่นไปในโสตาปัตติผล สภิกาทคามิผล อนาคามิผล และได้มรรคแล้วจิตแล่นไปเพื่อจะกระทำให้ได้ผล และได้ผลแล้วยังมิได้มรรคและผลอันใด ก็กระทำความเพียรเพื่อจะให้ได้มรรคและผลนั้น นี่แหละชื่อว่าสัมปักษ์ชนหลักขณสัทธา.”

พระนาคนเสนาจึงถวายพระพรอุปมาว่า

“อุปมาโดยคุณพระโยคาวจรเจ้า ที่เห็นเพื่อนกันมีจิตพ้นจากราคะไปได้ ก็มีน้ำใจแล่นไปในที่ จะได้พระโสตาปัตติผล สภิกาทคามิผล อนาคามิผล อรหัตผลแม้ยังบมิได้ก็กระทำความเพียรไป เพื่อให้รู้ซึ่งธรรมอันยังไม่รู้ เพียงไปเพื่อจะทำให้แจ้งซึ่งธรรมอันยังไม่แจ้ง เปรียบดังบุรุษอันข้ามน้ำตามกัน และสัมปักษ์ชนหลักขณสัทธานี้ มีลักษณะดุจอุปมานี้”

จากบทสนทนาถามตอบในปัญหาข้อนี้ก็จะพบว่าศรัทธาในพระพุทธศาสนามีลักษณะ ๒ ประการ คือสัมปสาทนสัทธา ซึ่งมีลักษณะผ่องใสกับสัมปักษ์ชนหลักขณสัทธา ซึ่งมีลักษณะแล่นไปสู่คุณธรรมในเบื้องบน ตั้งแต่โสตาบันบุคคลจนถึงพระอรหันตบุคคล ในหลักคำสอนที่ปรากฏในพระสูตรเราจะพบว่าสัทธาเป็นเบื้องต้นแห่งการเข้าถึงสภาวะธรรมในเบื้องต้น มีปัญญาในเบื้องปลาย เช่น ในหลักธรรมว่าด้วย พละ ๕ หรือ อินทรีย์ ๕ ที่ประกอบด้วยสัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา สัทธาทั้ง ๒ ประการนี้เมื่อวิเคราะห์ตามหลักปรมัตถธรรมก็ได้แก่ สัทธาเจตสิก ซึ่งเป็นเจตสิกฝ่ายกุศลที่เรียกว่า โสภณสาธารณเจตสิกซึ่งเกิดกับกุศลจิตได้ทั้งหมด ว่าจะเป็น กามาวจรโสภณจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตระจิตนั่นเอง ซึ่งแสดงให้เห็นว่าหลักสัทธาเป็นพื้นฐานแห่งการเกิดขึ้นของคุณธรรมในเบื้องต้นตามหลักพระพุทธศาสนานั่นเอง

๔.๓.๓ ปัญญาลักษณะปัญหา

ปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาวรรคที่ ๑ ปัญหาข้อที่ ๑๔ โดยที่พระยามิลินท์ได้ถามพระนามเสนาว่า “พระผู้เป็นเจ้า ปัญญามีลักษณะอย่างไร”

พระนาคนเสนาวิสัชชาว่า

“แต่ก่อนอาตมาภาพได้กล่าวว่ ปัญญามีลักษณะตัดให้ขาด อีกอย่างหนึ่ง ปัญญามีลักษณะส่องให้สว่าง”

พระยามิลินท์ได้ตรัสถามต่อไปว่า

“ปัญญา มีลักษณะส่องให้สว่าง”

พระนาคเสนได้วิชันาพระยามิลินท์ต่อไปว่า

“ปัญญา เมื่อเกิดย่อมกำจัดมืด คือ อวิชชา ทำความสว่าง คือ ให้วิชชาเกิด ส่องแสง คือ ญาณ ทำอริยสัจทั้งหลายให้ปรากฏ แต่นั้นพระโยคาวจรย่อมเห็นด้วยปัญญาอันชอบว่า สิ่งนี้ไม่เที่ยง สิ่งนี้เป็นทุกข์ สิ่งนี้มีไข้ตัวตน”

ในตอนท้ายของการสนทนาถามตอบระหว่างพระยามิลินท์และพระนาคเสน พระนาคเสน ได้อุปมาปัญญาเหมือนบุคคลที่ถือโคมไฟเข้าไปสู่ที่มืด ด้วยอำนาจแห่งแสงไฟ ย่อมส่องสว่างให้ความมืดมลายหายไป ปรากฏเห็นสิ่งต่าง ๆ ภายใต้อย่างชัดเจน เหมือน ปัญญา ย่อมกำจัดอวิชชา คือ ความไม่รู้ ส่องแสง คือ ญาณ ทำอริยสัจทั้งหลายให้ปรากฏ

จากการสนทนาถามตอบในปัญหาข้อนี้ก็เป็นที่ชัดเจนว่า ปัญญา คือ เป้าหมายที่สำคัญที่สุดในพระพุทธศาสนาที่จะต้องพัฒนาให้เกิดขึ้น ในพระสูตรเราจะพบหลักธรรมของพระพุทธศาสนาที่ปรากฏหลักธรรมว่าด้วยปัญญามากมาย โดยที่ปัญญาจะเป็นหลักธรรมข้อสุดท้ายของแต่ละหัวข้อธรรม เช่น หลักไตรสิกขา ที่เริ่มด้วย ศีล ในเบื้องต้น สมาธิ ในท่ามกลาง และ ปัญญา ในที่สุด ถ้ามาวิเคราะห์ตามหลักปรมัตถธรรม แล้ว ปัญญาก็ คือ ปัญญาเจตสิก ซึ่งเป็นกุศลเจตสิก ที่เรียกว่า โสภณเจตสิกที่เกิดพร้อมกับจิตที่เป็นกุศลทั้งที่เป็นโลกิยะ และโลกุตตระ คือ ที่เป็นกามาวจรกุศลจิต รูปาวจรกุศลจิต อรูปาวจรกุศลจิต และโลกุตตรกุศลจิตนั่นเอง

๔.๓.๔ สติลักษณะปัญหา

ปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาวรรคที่ ๑ ปัญหาที่ ๑๒ โดยที่พระยามิลินท์ได้ตรัสถามพระนาคเสนว่า “พระผู้เป็นเจ้า สติมีลักษณะอย่างไร”

พระนาคเสนทูลตอบว่า

“สติมีลักษณะให้นึกได้ และมีลักษณะถือไว้”

พระยามิลินท์ ตรัสถามย้ำอีกว่า

“สติมีลักษณะให้นึกได้เป็นอย่างไร”

พระนาคเสนวิชันาว่า

“สติเมื่อเกิดขึ้น ย่อมให้นึกถึงธรรมที่กุศลและอกุศล มีโทษและไม่มีโทษ เลวทรามและประณีต มีส่วนเปรียบด้วยของดำและของขาว และให้นึกได้ว่า ‘นี่สติปัญฐานสี่ นี่สัมมัตถานสี่ นี่อิทธิบาทสี่ นี่อินทรีย์ห้า นี่พละห้า นี่โพชฌงค์เจ็ด นี่มรรคมืองค์แปดอย่างประเสริฐ นี่สมณะ นี่วิปัสสนา นี่

วิชา นี้วิมุตติ ดังนี้ แต่นั้นพระโยคาวจร ย่อมเสพธรรมที่ควร ย่อมไม่เสพธรรมที่ควรเสพ ย่อมคบธรรมที่ควรคบ ย่อมไม่คบธรรมที่ไม่ควรคบ สตินี้มีลักษณะให้นึกได้ดังนี้”

พระยามิลินท์ได้ถามลักษณะประการที่สองของสติว่า

“สติมีลักษณะถือไว้เป็นอย่างไร?”

พระนาเสนขยายความของสติให้ฟังว่า

“สติเมื่อเกิดขึ้นย่อมค้นหาที่ไปแห่งธรรมทั้งหลาย ที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ ธรรมเหล่านี้ให้รู้ว่า ธรรมเหล่านี้เป็นประโยชน์ ธรรมเหล่านี้ไม่มีประโยชน์ ธรรมเหล่านี้มีอุปการะ ธรรมเหล่านี้ไม่มีอุปการะ แต่นั้น พระโยคาวจรย่อมแยกกันธรรมที่ไม่เป็นประโยชน์เสีย ถือไว้แต่ธรรมที่เป็นประโยชน์ ย่อมแยกกันธรรมที่ไม่มีอุปการะเสีย ถือไว้แต่ธรรมที่เป็นอุปการะ สติมีลักษณะถือไว้ดังนี้”

จากบทสนทนาถามตอบปัญหาว่าด้วยลักษณะของสติระหว่างพระยามิลินท์และพระนาเสน ก็จะพบว่าสติมีลักษณะ ๒ ประการ คือ สติมีลักษณะให้นึกได้ และมีลักษณะถือไว้ เป็นการอธิบายสาระสำคัญของสติ ซึ่งครั้งหนึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเคยตรัสไว้ว่า ‘สติเป็นธรรมที่ควรปรารภณาในที่หังปวง’ นั่นก็หมายความว่าสติเป็นธรรมที่เป็นอุปการะเป็นบาทให้แก่ธรรมชั้นสูงได้เกิดขึ้น เช่นพระพุทธรเจ้าตรัสถึงธรรมที่เป็นอุปการะแก่กันและกันที่เรียกว่า ธรรมมีอุปการะมาก คือสติ และสัมปชัญญะ โดยที่เมื่อสติเกิดขึ้นแล้วปัญญา ก็จะไต่ระดับเกิดขึ้นจากระดับต้น ระดับกลาง จนถึงระดับปลาย เป็นโลกุตตรปัญญาในที่สุด หรืออย่างไรในเรื่องอินทรี ๕ พระองค์ก็ตรัสว่า สติเป็นที่ปรารภณาในที่หังปวง เมื่อพิจารณาดูการปรับอินทรีให้สมดุลของพระโยคาวจรขณะทำความเพียร ระหว่าง สัทธา กับ ปัญญา วิริยะ กับ สมาธิ โดยมีสติเป็นตัวคอยควบคุมให้การบำเพ็ญเพียรขอพระโยคาวจร เป็นไปอย่างสมดุล นอกจากนี้สติก็ยังปรากฏอยู่ในหลักธรรมที่สำคัญของพระพุทธรเจ้าไม่ว่าจะเป็น สติ ปัญญา ๔ มรรคมีองค์ ๘ เป็นต้น เมื่อเรามาวิเคราะห์ตามนัยแห่งปรมัตถธรรมในพระอภิธรรมก็จะพบว่าสติ เป็นเจตสิกฝ่ายกุศลที่เรียกว่า โสภณเจตสิก ซึ่งประกอบกับจิตหรือเกิดขึ้นกับจิตที่เป็นกุศล ทั้งหมดทั้งจิตที่เป็นกามาวจรกุศลจิต รูปาวจรกุศลจิต อรูปาวจรกุศลจิต และ โลกุตตรจิต

๔.๔ มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับนิพพาน

จากการวิเคราะห์มิลินทปัญหาในเบื้องต้นพบว่ามิลินทปัญหาในมิลินทปัญหาที่กล่าวถึงนิพพาน สำหรับการวิจัยในครั้งจะเลือกนำมาวิเคราะห์ เพียง ๔ ปัญหา เพื่อจะได้เห็นภาพกว้าง ๆ ของมิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับนิพพาน

๔.๔.๑ ปรินิพพานปัญหา

ปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาวรรคที่ ๒ ปัญหาข้อที่ ๔ โดยที่พระยามิลินท์ได้ตรัสถามพระนาคเสนว่า “พระผู้เป็นเจ้า ผู้ใดไม่ปฏิสนธิ เขาจะเสวยเวทนาที่เป็นทุกข์หรือไม่?”

พระนาคเสนได้ตอบว่า

“เสวยบ้าง ไม่เสวยบ้าง”

พระยามิลินท์ได้ตรัสถามต่อไปว่า

“เสวยเวทนาชนิดไหน ไม่เสวยเวทนาชนิดไหน”

พระนาคเสนตอบว่า

“เสวยเวทนาที่มีกายเป็นสมุฏฐาน ไม่เสวยเวทนาที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน”

พระยามิลินท์ไล่เลียงท่านต่อไปว่า

“โฉนจึงเสวยเวทนาที่มีกายเป็นสมุฏฐาน โฉนจึงไม่เสวยเวทนาที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน”

พระนาคเสนได้เฉลยต่อไปว่า

“สิ่งใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดทุกขเวทนา ที่มีกายเป็นสมุฏฐาน เพราะยังไม่สิ้นแห่งเหตุ และปัจจัยนั้น จึงเสวยทุกขเวทนาที่มีกายเป็นสมุฏฐาน สิ่งใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดทุกขเวทนาที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เพราะความสิ้นแห่งเหตุและปัจจัยนั้น จึงไม่เสวยทุกขเวทนาที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน แม้คำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ตรัสไว้ว่า ‘พระอรหันต์ท่านเสวยแต่เวทนาที่มีกายเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว ไม่ได้เสวยเวทนาที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน’”

จากการสนทนาถามตอบระหว่างพระยามิลินท์และพระนาคเสนเกี่ยวกับปัญหาข้อนี้ ก็จะพบว่า พระพุทธศาสนาได้แบ่งพระนิพพานออกเป็น ๒ ประเภท คือ สอุปทิสสนิพพาน นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีอุปาทิ คือ ชั้นที่ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ เหลืออยู่ และอนุอุปาทินิพพาน คือนิพพานของผู้ที่ปรินิพพานไปแล้วโดยไม่มีอุปาทิ คือ ชั้นที่ ๕ เหลืออยู่ การที่พระยามิลินท์ถามพระนาคเสนว่าผู้ไม่ปฏิสนธิเขาจะเสวยทุกขเวทนาหรือไม่ ซึ่งพระนาคเสนก็ตอบว่า เสวยบ้างไม่เสวยบ้าง ปัญหาข้อนี้หมายถึงนิพพานประเภทที่ ๑ คือ สอุปทิสสนิพพาน คือนิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชั้นที่ ๕ เหลืออยู่ หมายความว่า หมายความว่า ความบุคคลที่ได้บรรลุสู่ความเป็นโลกุตตรภาพขั้นสูงสุด คือ อรหัตตผลจิตแล้ว แต่ยังมีชั้นที่ ๕ เหลืออยู่จะเสวยทุกขเวทนาได้ ซึ่งคำตอบก่อนต่อมา ก็ได้ขยายความให้ชัดเจนขึ้นว่า พระอรหันต์ที่ยังมีชั้นที่ ๕ เหลืออยู่นั้น ยังเสวยทุกขเวทนาได้ แต่เป็นเวทนาที่มีกายเป็นสมุฏฐาน หรือทุกขเวทนาทางกาย มิได้เสวยทุกขเวทนาที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน นั่นก็หมายความว่า ถ้าเราพิจารณาถึงเวทนาอย่างละเอียด ๕ ประการ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา ก็จะเห็นภาพอย่างชัดว่า ทุกขเวทนาหมายถึงทุกข์ทางกาย

โทมนัสเวทนาหมายถึงทุกข์ทางใจ ในความหมายของปัญหาข้อนี้ พระนาคเสนให้ความหมายไว้ชัดเจนว่า พระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ไม่มีโทมนัสเวทนา คือทุกข์ทางใจ ท่านได้ละไปหมดแล้วแต่ยังมีทุกข์เวทนาอยู่เนื่องด้วยสภาพของรูปนาม คือขั้น ๕ คือ หรือ จิต เจตสิก รูป ที่ยังคงอยู่

๔.๔.๒ นิโรธนิพพานปัญหา

ปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาวรรคที่ ๔ ปัญหาข้อที่ ๘ โดยพระยามิลินท์ได้ตรัสถามพระนาคเสนว่า “พระผู้เป็นเจ้า นิพพาน คือ นิโรธ หรือ”

พระนาคเสนได้ตอบว่า

“ขอถวายพระพร นิพพาน คือ นิโรธ”

พระยามิลินท์ได้ตรัสถามต่อไปว่า

“คือ นิโรธอย่างไร”

พระนาคเสนได้ชี้แจงต่อไปว่า

“ปุถุชนคนเขลาทั้งหลายทั้งปวงยินดีเพิลิตเพลินหมกมุ่นอยู่ในอายตนะภายในภายนอก อันกระแสน้ำพัดพาให้ลอดไปอยู่ อาตมาภาพจึงกล่าวว่า ‘ไม่พ้นไปจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ไม่พ้นไปจากทุกข์ได้’ ส่วนอริยสาวก ผู้ได้สดับแล้ว ย่อมไม่ยินดีเพิลิตเพลินหมกมุ่นอยู่ในอายตนะภายในภายนอก เมื่อท่านไม่ยินดีเพิลิตเพลินหมกมุ่นเช่นนั้น ตัณหา คือความหยานอยากย่อมดับไป เพราะตัณหาดับไป อุปาทาน คือการถือมั่น ก็ดับไป เพราะอุปาทานดับไป ภพ คือกรรมก็ดับไป เพราะดับภพ ชาติ คือความเกิดก็ดับไป เพราะชาติดับไป ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็ดับไป ความดับแห่งกองทุกข์สิ้นเชิงนั้น ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.”

จากบทสนทนาถามตอบระหว่างพระยามิลินท์กับพระนาคเสนเกี่ยวกับปัญหาเรื่องนี้ โดยพระยามิลินท์ได้ถามว่า นิพพาน คือ นิโรธ หรือ ซึ่งพระนาคเสนก็ตอบว่า ใช่ นิพพาน คือ นิโรธ จากคำตอบของท่านนาคเสนที่กล่าวมาก็เห็นชัดเจนในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาในประเด็นที่เกี่ยวกับความดับหรือนิโรธ โดยท่านได้ยกหลักการในปฏิจจสมุปบาทสายดับหรือสายปฏิโลม มาอธิบายในตอนกลางของปัจฉาการ ๑๒ เริ่มจากเมื่อตัณหาดับ อุปาทานก็ดับ เรื่อยไปจนเพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็ดับไป ความดับแห่งกองทุกข์สิ้นเชิงนั้น ซึ่งถ้าศึกษาพระพุทธศาสนาจากคัมภีร์หลัก คือพระไตรปิฎกก็จะพบคำที่เรียกว่า ไพบจัน คือคำที่ใช้แทนความหมายนิพพานหลายคำเช่น อเสสโต วิราโค (ความสำรอกโดยไม่เหลือ) นิโรโธ (ความดับ) จาโค (ความสละ) ปฏินิสสัคโค (ความสละคืน) มุตติ (ความพ้น) อนาลโย (ความไม่มีอาลัย) รากุขโย (ความ

สิ้นราคะ) โทสกุขโย (ความสิ้นโทสะ) โมหกุขโย (ความสิ้นโมหะ) ตณฺหกุขโย (ความสิ้นตัณหา) อนุปฺปาโท (ความไม่เกิดขึ้น) เป็นต้น

๔.๔.๓ นิพพานภณปัญหา

ปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาวรรคที่ ๔ ปัญหาข้อที่ ๙ พระยามิลินท์ได้ตรัสถามว่า

“พระผู้เป็นเจ้า คนทั้งหลายย่อมได้นิพพานหมดทุกคนหรือ”

พระนาคเสนได้ตอบว่า

“คนทั้งหลายได้นิพพานหมดทุกคนหาไม่ได้ ยกไว้แต่ผู้ใดปฏิบัติชอบ รู้เฉพาะธรรมที่ควรรู้เฉพาะ คือ กำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ละธรรมที่ควรละ เจริญธรรมที่ควรเจริญ ทำให้แจ้งธรรมที่ควรให้แจ้ง ผู้นั้นย่อมได้นิพพาน”

จากการสนทนาถามตอบปัญหาข้อนี้ระหว่างพระยามิลินท์และพระนาคเสน ก็เป็นที่ชัดเจนว่า สรรพสัตว์ไม่สามารถจะเข้าถึงนิพพานได้ทั้งหมด ผู้ที่จะเข้าถึงนิพพานได้นั้นจะต้องเป็นผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ละธรรมที่ควรละ เจริญธรรมที่ควรเจริญ ทำให้แจ้งธรรมที่ควรให้แจ้งเท่านั้นที่จะเข้าถึงนิพพานได้ ซึ่งเป็นไปตามหลักแห่งอริยสัจ ๔ ที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงตรัสไว้ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตรนั่นเอง สำหรับผู้ที่ไม่ยอมนำคำสั่งสอนของพระพุทธองค์มาปฏิบัติถึงแม้จะอยู่ใกล้พระองค์ก็ไม่สามารถเข้าถึงนิพพานได้ ดังเช่นพระวักกิลี ผู้เอาแต่จ้องดูพระรูปโฉมของพระพุทธเจ้าไม่เอาใจใส่ต่อการประพฤติปฏิบัติตามที่พระองค์พร่ำสอนถึงแม้ว่าจะอยู่ใกล้ชิดพระองค์ แต่ก็ไม่บรรลุธรรม จนทำให้พระองค์ตรัสแก่ท่านว่า ‘ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา ผู้ใดไม่เห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าไม่เห็นเรา’

๔.๔.๔ นิพพานสุขภาวะชนปัญหา

ปัญหาข้อนี้ปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหา วรรคที่ ๔ ปัญหาที่ ๑๐ โดยพระยามิลินท์ได้ตรัสถามพระนาคเสนว่า “พระผู้เป็นเจ้า ผู้ใดไม่ได้นิพพาน ผู้นั้นรู้หรือว่า นิพพานเป็นสุข”

พระนาคเสนตอบทูลว่า

“ขอถวายพระพร รู้ได้”

พระยามิลินท์ซักไซ้ไล่เลียงท่านต่อไปว่า

“รู้ได้อย่างไร”

พระนาคเสนวิสัชฌนาว่า

“พระองค์จะสำคัญข้อนั้นเป็นไฉน: มือและเท้าผู้ใดไม่ขาด ผู้นั้นจะรู้ได้หรือว่า ‘การถูกตัดมือและเท้าเป็นเหตุแห่งทุกข์’

พระยามิลินท์ ตอบว่า “รู้ได้ซิ พระเป็นเจ้า”

พระนาคเสนถามว่า “รู้ได้อย่างไร”

พระยามิลินท์ ตอบว่า

“ได้ฟังเสียงครางของคนอื่น ผู้มีมือทำอันขาดแล้ว ก็รู้ได้ซิพระผู้เป็นเจ้า”

พระนาคเสนตอบรับว่า

“ข้อนั้น ฉันใด ผู้ใดไม่ได้นิพพาน ได้ฟังเสียงของคนอื่นที่เห็นก็รู้ได้ว่า นิพพานเป็นสุข ฉันนั้น”

จากการสนทนาถามปัญหาข้อนี้ระหว่างพระยามิลินท์กับพระนาคเสนที่ต้องการทราบว่ามีผู้ที่ยังไม่ได้บรรลุนิพพานจะรู้หรือว่านิพพานเป็นสุข ซึ่งพระนาคเสนก็ตอบไปว่า รู้ได้ รู้ได้อย่างไรละ พระยามิลินท์ถามต่อ พระนาคเสนย้อนถามพระยามิลินท์กลับว่า ผู้ที่ไม่ถูกตัดมือตัดเท้าจะรู้ได้อย่างไรว่า เหตุอันนั้นเป็นทุกข์ ซึ่งพระยามิลินท์ก็ตอบว่า รู้ได้จากเสียงครางอย่างเจ็บปวดทรมานของบุคคลผู้ได้รับความทุกข์จากเหตุอันนั้น ฉันใด ก็ฉันนั้น พระนาคเสนตอบแบบสรุปส่งท้ายว่า ผู้ที่ยังไม่บรรลุนิพพานก็สามารถรู้ได้ว่านิพพานเป็นสุขจากสุรเสียงของคนอื่นผู้ได้บรรลุนิพพาน นั่นก็หมายความว่า ในปัญหาข้อนี้ ท่านพระนาคเสนประสงค์จะชี้แจงให้ทราบถึงสภาพความสุขของนิพพานว่า ถึงแม้ว่าบุคคลที่ยังไม่บรรลุนิพพานก็สามารถจะรู้ได้ว่านิพพานมีความสุข จากการอนุมานเชิงประจักษ์ของบุคคลที่ได้บรรลุนิพพานและเสวยสุขแห่งนิพพานนั้น

สำหรับบทที่ ๔ นี้เป็นการวิเคราะห์มิลินท์ปัญหาตามแนวทางของปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน เพื่อที่จะให้เห็นถึงแนวคิดทางอภิปรัชญาในมิลินท์ปัญหา จากการวิเคราะห์เชิงอภิปรัชญาผู้วิจัยพบว่ามิลินท์ปัญหาอยู่ค่อนข้างมากที่มีนัยยะทางอภิปรัชญาตามวัตถุประสงค์ในการวิจัยในครั้งนี้ ซึ่งเมื่อนำมาวิเคราะห์ตามหลักปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน แต่ละปัญหาก็จะถูกแยกให้อยู่ในบริบทและขอบเขตของแต่ละปัญหาที่จะสังเคราะห์เข้าไปในปรมัตถธรรม ๔ ตามตารางที่แสดงไว้ในตอนต้นของบทนี้ และเมื่อนำมาวิเคราะห์ตามปรมัตถธรรม ๔ ผู้วิจัยได้เลือกนำมาวิเคราะห์เพียงปรมัตถธรรม ละ ๔ ปัญหา โดยแยกเป็น ๔ ประเภทของการวิเคราะห์ คือ ปัญหาที่เกี่ยวกับการเกิดขึ้นของจิต เจตสิก รูป และ นิพพาน ปัญหาเกี่ยวกับ จิต เจตสิก รูป ปัญหาเกี่ยวกับ จิต เจตสิก และปัญหาเกี่ยวกับนิพพาน จากการวิเคราะห์ในแต่ละปัญหาเราจะพบว่ามีมิลินท์ปัญหาได้เปิดเผยหลักการทางพระพุทธศาสนาตามที่องค์พระศาสดาได้ตรัสไว้ในที่ต่าง ๆ ในคัมภีร์พระไตรปิฎกทั้งในพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม และเมื่อถูกนำมาวิเคราะห์เชิงปรมัตถ์ก็สามารถชี้ให้เห็นถึงความเชื่อมโยงของหลักธรรมะของพระพุทธศาสนาทั้งในแนวทางพระสูตรและทางอภิธรรมว่าในที่สุดแล้วการนำเสนอหลักการทางพระพุทธศาสนาถึงแม้ว่าจะมีวิธีการที่แตกต่างกันในด้านภาษาและวิธีการ แต่ในท้ายที่สุดแล้วตัวสาระของหลักธรรมที่ปรากฏในมิลินท์ปัญหา ก็สามารถที่จะมองให้เห็นความเชื่อมโยงสอดคล้องกันกันได้ เพียงแต่ในอภิธรรมจะมีความละเอียดเจาะลึกลงไป

ระดับที่เรียกว่าความจริงในระดับปรมาตม์ ที่จะแยกให้เห็นถึงความจริงอีกระดับหนึ่งที่เกิดขึ้น ดำรงอยู่ และดับสลายไปตามกระบวนการของธรรมชาติโดยปราศจากตัวตนของบุคคลแต่มุ่งอธิบายถึงภาวะแห่งจิต เจตสิก รูป และภาวะแห่งนิพพาน สำหรับการวิจัยในครั้งนี้ถือว่าเป็นความพยายามอย่างหนึ่งที่จะศึกษานัยยะทางปรัชญาที่ปรากฏอยู่ในมิลินทปัญหาโดยใช้หลักปรมาตมธรรม ๔ ในการวิเคราะห์ เพื่อขยายกระบวนการศึกษาทางปรัชญาในพระพุทธศาสนาในปัจจุบัน

๔.๕ ตารางจากการสังเคราะห์มิลินทปัญหาจัดเข้าในปรมาตมธรรม ๔ (จิต เจตสิก รูป และนิพพาน)

จากการวิจัยเรื่อง การวิเคราะห์ห่อภิปรัชญาที่ปรากฏในสารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหา ผู้วิจัยได้วิเคราะห์สารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหาที่ปรากฏในการถามตอบปัญหาระหว่างพระยามิลินท์ในฐานะผู้ถามและพระนาคเสนในฐานะผู้ตอบ แล้วได้ประมวลการถามตอบเหล่านั้นเข้าในปรมาตมธรรมได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ที่ได้ศึกษาทบทวนเอกสารไว้ในบทที่ ๒ มาแล้วนั้น ในบทนี้ผู้วิจัยจึงได้สังเคราะห์สารัตถะในมิลินทปัญหาเข้ากับปรมาตมธรรม ตามตารางดังต่อไปนี้

จิต	เจตสิก	รูป	นิพพาน
ปฏิสนธิคหณปัญหา	ปฏิสนธิคหณปัญหา	ปฏิสนธิคหณปัญหา	ปฏิสนธิคหณปัญหา
นามรูปปฏิสนธิคหณปัญหา	นามรูปปฏิสนธิคหณปัญหา	นามรูปปฏิสนธิคหณปัญหา	นามรูปปฏิสนธิคหณปัญหา
ปุณปฏิสนธิคหณปัญหา	ปุณปฏิสนธิคหณปัญหา	ปุณปฏิสนธิคหณปัญหา	ปุณปฏิสนธิคหณปัญหา
นัปปปฏิสนธิคหณปัญหา	นัปปปฏิสนธิคหณปัญหา	นัปปปฏิสนธิคหณปัญหา	นัปปปฏิสนธิคหณปัญหา
ทิมมัทธาปัญหา	ทิมมัทธาปัญหา	ทิมมัทธาปัญหา	ทิมมัทธาปัญหา
ปุริมโกฏิปัญหา	ปุริมโกฏิปัญหา	ปุริมโกฏิปัญหา	ปุริมโกฏิปัญหา
โกฏิยาปุริมปัญหา	โกฏิยาปุริมปัญหา	โกฏิยาปุริมปัญหา	โกฏิยาปุริมปัญหา
มัจจุภายนปัญหา	มัจจุภายนปัญหา	มัจจุภายนปัญหา	มัจจุภายนปัญหา
อรหโตกายิกเจตสิก เวทนาปัญหา	อรหโตกายิกเจตสิก เวทนาปัญหา	อรหโตกายิกเจตสิก เวทนาปัญหา	อรหโตกายิกเจตสิก เวทนาปัญหา
โลกนัตถิภาวะปัญหา	โลกนัตถิภาวะปัญหา	โลกนัตถิภาวะปัญหา	โลกนัตถิภาวะปัญหา
ขมฏีการปัญหา	ขมฏีการปัญหา	ขมฏีการปัญหา	ขมฏีการปัญหา

จิต	เจตสิก	รูป	นิพพาน
กัมมชากัมมชปัญหา	กัมมชากัมมชปัญหา	กัมมชากัมมชปัญหา	กัมมชากัมมชปัญหา
อนฺมานปัญหา	อนฺมานปัญหา	อนฺมานปัญหา	อนฺมานปัญหา
ปัญฺญาวิเสสปัญหา	ปัญฺญาวิเสสปัญหา	ปัญฺญาวิเสสปัญหา	ปัญฺญาวิเสสปัญหา
นามปัญหา	นามปัญหา	นามปัญหา	ปรินิพพานปัญหา
นามรูปปัญหา	นามรูปปัญหา	นามรูปปัญหา	นิพพานสุขภาวะชานน ปัญหา
เถรติกขปฏิภาณ	เถรติกขปฏิภาณ	เถรติกขปฏิภาณ	นิพพานลภนปัญหา
ธัมมสันตติปัญหา	ธัมมสันตติปัญหา	ธัมมสันตติปัญหา	นิพพานสังฆิกรณ ปัญหา
สังขารชายนปัญหา	สังขารชายนปัญหา	สังขารชายนปัญหา	ปัจจายตนกัมม นิพัตตปัญหา
ปกตอิคคินิรัยคคิ	ปกตอิคคินิรัยคคิ	ปกตอิคคินิรัยคคิ	ปรินิพพุตเจตียปาฏิ หาริยปัญหา
อุณฺหาการปัญหา	อุณฺหาการปัญหา	อุณฺหาการปัญหา	นิพพานปัญหา
อัทธานปัญหา	อัทธานปัญหา	อัทธานปัญหา	นิโรธนิพพานปัญหา
อุปริมโกฏิปัญหา	อุปริมโกฏิปัญหา	อุปริมโกฏิปัญหา	พุทธานุตตรภา วปัญหา
กัมมนานาการณปัญหา	กัมมนานาการณปัญหา	กัมมนานาการณปัญหา	พุทธานุตตรภา ชานนปัญหา
อิมฺมहाกายาอัญญ กายสังกมนปัญหา	อิมฺมहाกายาอัญญ กายสังกมนปัญหา	อิมฺมहाกายาอัญญ กายสังกมนปัญหา	นัปปปฏิสันธิคคณ ปัญหา
กัมมผลอตฺถิภาวปัญหา	กัมมผลอตฺถิภาวปัญหา	กัมมผลอตฺถิภาวปัญหา	ภวันตสังขารชายน ปัญหา
นจสังคมติปฏิสันธน ปัญหา	นจสังคมติปฏิสันธน ปัญหา	นจสังคมติปฏิสันธน ปัญหา	พุทธอตฺถินตฺถิภา วปัญหา
สังสารปัญหา	สังสารปัญหา	สังสารปัญหา	พุทธานิทัสสนปัญหา
อุปัชชนชานนปัญหา	อุปัชชนชานนปัญหา	อุปัชชนชานนปัญหา	สัพพัญญูภาวปัญหา
ปรโลกคตนิลปีตาท วณฺณคตปัญหา	ปรโลกคตนิลปีตาท วณฺณคตปัญหา	ปรโลกคตนิลปีตาท วณฺณคตปัญหา	สัทธัมมอันตรธาน ปัญหา

จิต	เจตสิก	รูป	นิพพาน
มาตุกัจฉปฏิบัติปัญหา	มาตุกัจฉปฏิบัติปัญหา	มาตุกัจฉปฏิบัติปัญหา	ภควโตลาภันตราย ปัญหา
ปาปบุญญพหุตรปัญหา	ปาปบุญญพหุตรปัญหา	ปาปบุญญพหุตรปัญหา	ตถาคตอภัสสชปริส ปัญหา
เทวทัตตปพาชิต ปัญหา	เทวทัตตปพาชิตปัญหา	เทวทัตตปพาชิต ปัญหา	ทวีปณชบาตมหัพผล ภาวปัญหา
คัพภาวักกันติปัญหา	คัพภาวักกันติปัญหา	คัพภาวักกันติปัญหา	ภควโตปาทปีปปฏิภ ตติปัญหา
เสฏฐธัมมปัญหา	เสฏฐธัมมปัญหา	เสฏฐธัมมปัญหา	ภควโตธัมมเทศนาย อัปโปสุกตภาวปัญหา
ฐปนิยาพยากรรมปัญหา	ฐปนิยาพยากรรมปัญหา	ฐปนิยาพยากรรมปัญหา	พุทธอาจริยานาจริย ปัญหา
มัจจุปาสามุตติกปัญหา	มัจจุปาสามุตติกปัญหา	มัจจุปาสามุตติกปัญหา	อัคคาน้อคสมณ ปัญหา
โพธิสัตตธัมมตาปัญหา	โพธิสัตตธัมมตาปัญหา	โพธิสัตตธัมมตาปัญหา	สตีสัมโมสปัญหา
ยักขมรณภาวปัญหา	ยักขมรณภาวปัญหา	ยักขมรณภาวปัญหา	ชีนาสวอภายน ปัญหา
เปตอุททิสสผลปัญหา	เปตอุททิสสผลปัญหา	เปตอุททิสสผลปัญหา	อิทธิยากัมมิวิปาก ปัญหา
กุสลากุสลพลวาพล ปัญหา	กุสลากุสลพลวาพล วปัญหา	กุสลากุสลพลวาพล ปัญหา	ภควโตอัปปาพาร ปัญหา
กุสลากุสลมหันตาม หันตภาวปัญหา	กุสลากุสลมหันตามหันต ภาวปัญหา	กุสลากุสลมหันตาม หันตภาวปัญหา	อนุปันนมัคคอุป ปาทปัญหา
กาลากาลมรณปัญหา	กาลากาลมรณปัญหา	กาลากาลมรณปัญหา	ทวินนังพุธานังโลเก นุปปัชชนปัญหา
ปฏิกัจเจวเวยามกรรม ปัญหา	ปฏิกัจเจวเวยามกรรม ปัญหา	ปฏิกัจเจวเวยามกรรม ปัญหา	นิพพานอติภาว ปัญหา
สีลปติภูฐานลักขณ ปัญหา	สีลปติภูฐานลักขณ ปัญหา	สีลปติภูฐานลักขณ ปัญหา	นิพพานสังฆิกกรรม ปัญหา

จิต	เจตสิก	รูป	นิพพาน
รสปฏิสังเวทีย์ปัญหา	รสปฏิสังเวทีย์ปัญหา	รสปฏิสังเวทีย์ปัญหา	ปรีนิพพุตเจตียปาฎิหาริยปัญหา
ชานอชานปัญหา	ชานอชานปัญหา	ชานอชานปัญหา	สัมปตตกาลปัญหา
ฉัมมทิฏฐปัญหา	ฉัมมทิฏฐปัญหา	ฉัมมทิฏฐปัญหา	ปรีนิพพานปัญหา
ทุรพรหมโลกปัญหา	ทุรพรหมโลกปัญหา	ทุรพรหมโลกปัญหา	นิพพานอรรถิภาวปัญหา
มัจจุปาสามุตติกปัญหา	มัจจุปาสามุตติกปัญหา	มัจจุปาสามุตติกปัญหา	
เวทคูปัญหา	เวทคูปัญหา	เวทคูปัญหา	
วิญญาณาทินานัตถภาวปัญหา	วิญญาณาทินานัตถภาวปัญหา	วิญญาณาทินานัตถภาวปัญหา	
สุปินปัญหา	สุปินปัญหา	สุปินปัญหา	
อรุปวัตถภาวทุกกรปัญหา	อรุปวัตถภาวทุกกรปัญหา	ทิมอฏฐิกปัญหา	
มนสิการปัญหา	มนสิการปัญหา	สุริยตปภาวปัญหา	
ปัญญาเขตติฐานปัญหา	ปัญญาเขตติฐานปัญหา	อุทกสตัดตชีวปัญหา	
เอกภาวคตปัญหา	เอกภาวคตปัญหา	กายอปปิยปัญหา	
สุขเวทนาปัญหา	สุขเวทนาปัญหา	อนันตกายปัญหา	
สมาธิลักขณปัญหา	สมาธิลักขณปัญหา	ทวัตติงสมหาปุริสลักขณ	
สติลักขณปัญหา	สติลักขณปัญหา	ปฐวีสันธารกปัญหา	
ปัญญาลักขณปัญหา	ปัญญาลักขณปัญหา	สมุททปัญหา	
ปัญญานิรุชฌนปัญหา	ปัญญานิรุชฌนปัญหา	มหาภูมิจาลนปาตุภาวปัญหา	
สุขุมเฉทนปัญหา	สุขุมเฉทนปัญหา	ปฐวีสันธารกปัญหา	
จักขุวิญญาณ มโนวิญญาณปัญหา	จักขุวิญญาณ มโนวิญญาณปัญหา	สุริยโรครภาวปัญหา	
ผัสสะลักขณปัญหา	ผัสสะลักขณปัญหา		
เวทนาลักขณปัญหา	เวทนาลักขณปัญหา		

จิต	เจตสิก	รูป	นิพพาน
สัญญาลักษณ์ปัญหา	สัญญาลักษณ์ปัญหา		
เจตนาลักษณ์ปัญหา	เจตนาลักษณ์ปัญหา		
วิญญานลักษณ์ปัญหา	วิญญานลักษณ์ปัญหา		
วิตักกลักษณ์ปัญหา	วิตักกลักษณ์ปัญหา		
วิจารณ์ลักษณ์ปัญหา	วิจารณ์ลักษณ์ปัญหา		
จิรกตสรณปัญหา	จิรกตสรณปัญหา		
สตือภิกขานนปัญหา	สตือภิกขานนปัญหา		
สตืออาการปัญหา	สตืออาการปัญหา		
สัทธาลักษณ์ปัญหา	สัทธาลักษณ์ปัญหา		

จากตารางมิลินทปัญหาในปรมัตถธรรมทั้ง ๔ ข้างบนที่กล่าวมา จะพบว่ามิลินทปัญหาเมื่อวิเคราะห์ตามปรมัตถธรรมทั้ง ๔ แล้วจะแบ่งออกได้เป็น กลุ่ม คือ ๑) มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับปรมัตถธรรมทั้ง ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และ นิพพาน, ๒) มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับปรมัตถธรรม ๓ คือ จิต เจตสิก รูป ๓) มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับปรมัตถธรรม ๒ คือ จิต และเจตสิก และ๕) มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับนิพพานล้วน ๆ

๔.๖ องค์ความรู้ที่ได้จากการวิเคราะห์ข้อมูล

จากการวิจัยเรื่องการวิเคราะห์อภิปรายที่ปรากฏในสารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหาทำให้ได้องค์ความรู้จากการวิเคราะห์ข้อมูลสรุปได้ดังนี้

๑) มิลินทปัญหา เกิดหลังพุทธปรินิพพานแล้ว ๕๐๐ ปี เป็นคัมภีร์สำคัญคัมภีร์หนึ่งในพระพุทธศาสนาแต่งโดยพระปิฎกจุฬาเป็นคัมภีร์ที่ช่วยอธิบายพระธรรมวินัย มีลักษณะการโต้ตอบปัญหาระหว่างกษัตริย์เมณินเดอร์กับพระนาคเสนเกี่ยวกับอภัยกตปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ มีการแบ่งเป็น ๖ หมวด ประกอบด้วย ๑) ปุพพโยคสถาน ๒) มิลินทปัญหาสถาน ๓) เมณฑกปัญหาสถาน ๔) อนุมานปัญหาสถาน ๕) ลักษณะปัญหาสถาน ๖) อุปมาถาปัญหาสถาน

๒) การถาม-ตอบปัญหานั้นเป็นไปในหลายลักษณะ คือการใช้การอนุมาน (คาดคะเน) และอุปมา (การเปรียบเทียบ) การใช้วิธีย้อนถามเพื่อให้ผู้ถามตอบเอง (ปฏิบัติจนพยานปัญหา) การตอบปัญหาแบบวิภาษวาท คือตอบปัญหาแบบแยกแยะประเด็นปัญหาตอบทีละประเด็น สำหรับตอบแบบวิภาษวาท คือการแยกตอบทีละปัญหา และการตอบปัญหาแบบวิภาษวิธีนั้นเป็นการถามตอบแบบย้อนถามผู้ถามปัญหาด้วยเหตุผลจนทำให้ผู้ถามปัญหาจนด้วยเหตุผลที่จะแย้งได้ ซึ่งสามารถนำวิธีการถาม-ตอบในมิลินทปัญหานี้มาประยุกต์ใช้กับชีวิตประจำวันได้

๓) แนวคิดทางอภิปรัชญาในคัมภีร์มิลินทปัญหามีปัญหาว่าด้วยจิตเจตสิกรูปนิพพานเป็นประเด็นถกเถียงเพื่อแสวงหาความรู้มีเป้าหมายเพื่อแสวงหาความจริงที่เป็นปรมัตถธรรมทางพุทธอภิปรัชญาระหว่างพระยามิลินท์และพระนาคเสนโดยมีวัตถุประสงค์ คือการพุดถึงความจริงอันได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ที่เรียกว่า อภิปรัชญา

๔) ในคัมภีร์มิลินทปัญหาไม่ได้กล่าวถึงปรมัตถธรรมเกี่ยวกับจิต เจตสิก รูป นิพพาน ไว้โดยตรง ต้องใช้วิธีการสังเคราะห์จากการถาม-ตอบของพระยามิลินท์และพระนาคเสนเถระ แล้วนำมาจัดหมวดหมู่เพื่อต่อการอธิบายเพราะในแต่ละปัญหาจะไม่พุดถึง จิต เจตสิก รูป และนิพพาน อย่างตรง ๆ เหมือนเนื้อความที่ปรากฏในอภิธรรมปิฎก เพราะปัญหาข้างข้อเป็นปรมัตถธรรมได้ทั้ง ๔ บางปัญหาเป็นปรมัตถธรรมได้แค่ ๓ บางปัญหาเป็นปรมัตถธรรมได้แค่ ๒ และบางปัญหาเป็นปรมัตถธรรมได้แค่ ๑ ตามแต่จะวิเคราะห์และสังเคราะห์ได้

๔.๗ สรุป

จากการวิเคราะห์ข้อมูลทำให้ได้ประเด็นเพื่อการสรุปผลการวิเคราะห์ข้อมูลได้ว่าปรมัตถธรรมที่ถือว่าเป็นอภิปรัชญาที่ปรากฏในสารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหานั้น พบว่า ไม่มีการจัดหมวดหมู่ไว้อย่างชัดเจนเหมือนหลักปรมัตถธรรมที่ปรากฏในอภิธรรมปิฎกที่มีมีการจัดเรียงลำดับเนื้อหาเกี่ยวกับจิต เจตสิก รูป นิพพาน ไว้อย่างเป็นขั้นตอน แต่ในคัมภีร์มิลินทปัญหานี้ต้องใช้วิธีการสังเคราะห์จากการถามตอบระหว่างพระยามิลินท์และพระนาคเสนเถระว่าในการถามตอบส่วนใดมีความเกี่ยวข้องและสามารถสังเคราะห์เข้าในปรมัตถธรรมข้อใดเพราะในการถามตอบปัญหาบางข้อเป็นปรมัตถธรรมได้ทั้งจิต เจตสิก รูป นิพพาน ตามตารางที่แสดงแล้วในข้อที่ ๔.๑ แต่โดยสรุปภาพรวมแล้วสามารถสรุปได้ว่า ๑) มิลินปัญหาที่เกี่ยวกับปรมัตถธรรมทั้ง ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพานมีอยู่ ๑๑ ปัญหา ประกอบด้วย (๑) ปฏิสนธิคณปัญหา (๒) นามรูปปฏิสนธิคณปัญหา (๓) ปุณปฏิสนธิคณปัญหา (๔) โภภิกขาปุริมปัญหา (๕) มัจจุกายนปัญหา (๖) อรหโตกายิกเจตสิกเวทนาปัญหา (๗) โลกนัตถิภาวปัญหา (๘) ฆฎีกาปัญหา (๙) กัมมชากัมมชปัญหา (๑๐) อนุมานปัญหาและ (๑๑) ปัญญาวิเสสปัญหา, ๒) มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับปรมัตถธรรม ๓ คือ จิต เจตสิก รูป มีอยู่ประมาณ ๓๘ ปัญหา ประกอบด้วย นามปัญหา นามรูปปัญหา อัมมสันตติปัญหา อันธานปัญหา เป็นต้น, ๓) มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับปรมัตถธรรม ๒ คือ จิต และเจตสิก มีอยู่ ๒๓ ปัญหา ประกอบด้วย มนสิการปัญหา สัทธาหลักขณปัญหา ปัญญาหลักขณปัญหา เป็นต้น, และ ๔) มิลินทปัญหาที่เกี่ยวกับนิพพานมี ๔๙ ปัญหา ประกอบด้วย ปรินิพพานปัญหานิโรธนิพพานปัญหานิพพานลภนปัญหา เป็นต้น รายละเอียดของปรมัตถธรรมแต่ละชนิดผู้วิจัยได้ทำการวิเคราะห์ไว้แล้ว ส่วนการสรุปผลการทำวิจัย การอภิปรายผลเพื่อหาความสอดคล้องกับแนวคิด ทฤษฎี งานวิจัยที่เกี่ยวข้องที่ผู้วิจัยได้ทบทวนเอกสารมา รวมถึงข้อเสนอแนะต่าง ๆ นั้น ผู้วิจัยจะได้นำเสนอในบทที่ ๕ ต่อไป

บทที่ ๕

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่อง การวิเคราะห์ข้อปรัชญาที่ปรากฏในสารคดีแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหาซึ่งเป็น การวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมีวัตถุประสงค์ของการวิจัย ดังต่อไปนี้

๑. เพื่อศึกษาแนวคิดข้อปรัชญาในอภิธรรมปิฎก
๒. เพื่อศึกษาสารคดีแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหา
๓. เพื่อวิเคราะห์ข้อปรัชญาที่ปรากฏในสารคดีแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหา

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

๑. แนวคิดข้อปรัชญาในอภิธรรมปิฎกผลการวิจัย พบว่า

๑.๑ แนวคิดทางปรัชญา ปรัชญาถือว่าเป็นสิ่งที่มีความเกี่ยวข้องกับการดำรงอยู่ของ มนุษย์ เพราะมนุษย์มีสภาพที่แตกต่างจากสัตว์ทั่วไปที่สามารถคิดในเชิงเหตุผลได้ เหตุผลนี้เองเป็น คุณสมบัติประจำตัวของมนุษย์ ทำให้มนุษย์เหนือกว่าสัตว์โลกทั้งหลาย ดังนั้นในชีวิตของมนุษย์จึงมี คำถามหรือความสงสัยเกิดขึ้นมากมาย แม้แต่คำถามที่อยู่เหนือประสบการณ์มนุษย์เอง เช่น คนเรามา จากไหน ตายแล้วไปไหน วิญญาณหลังจากตายมีหรือไม่ เป็นต้น ซึ่งประเด็นนี้ทำให้ปรัชญาเข้ามามี ส่วนร่วม โดยทำให้ความเชื่อของมนุษย์เป็นระบบ เห็นโลกทัศน์ของตนเองชัดเจนยิ่งขึ้น โดยใช้วิธีการ วิเคราะห์ สังเคราะห์ วิพากษ์ วิจรณ์ เป็นตัวกำหนดทิศทางของชีวิตแต่ละคนเพื่อกำหนดทิศทางให้ มนุษย์ดำเนินไปได้อย่างถูกต้องสรุปได้ว่าปรัชญาเป็นเรื่องของความจริงการแสวงหาความจริง (Seeking truth) และความจริงที่ค้นพบแล้ว (Truth sought) สิ่งเหล่านี้ล้วนอยู่ในขอบข่ายของ ปรัชญาทั้งสิ้นหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งปรัชญาเป็นเรื่องเกี่ยวกับความจริงสองขั้นตอน คือขั้นตอนแสวงหา ความจริงกับขั้นค้นพบความจริงในขั้นแสวงหาความจริงนั้นมนุษย์มีความสงสัยจึงตั้งคำถามแล้วคิดหา คำตอบอย่างมีเหตุผลเราเรียกขั้นตอนนี้ว่าการคิดแบบปรัชญา

ปรัชญา เป็นวิชาที่มีเนื้อหากว้างขวาง เพราะเป็นต้นตอแห่งสรรพวิชา วิชาการหรือศาสตร์ ต่าง ๆ ล้วนแล้วแต่มีปรัชญาเป็นหลักทั้งนั้น จึงมีนักปราชญ์จำนวนมากที่พยายามจะแบ่งแยกปรัชญา ออกเป็นสาขาต่าง ๆ สาขาของปรัชญาที่เป็นที่ยอมรับโดยทั่วไป จึงมี ๓สาขาใหญ่ ๆ คือ

๑) อภิปรัชญา (Metaphysics) หรือภววิทยา (Ontology) อภิปรัชญา (Metaphysics) เป็นวิชาที่ว่าด้วยความแท้จริงของสรรพสิ่ง เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ภววิทยา (Ontology) ซึ่งเป็นศาสตร์ที่ว่าด้วยความมีอยู่ ความเป็นอยู่ของสรรพสิ่ง อภิปรัชญาหรือภววิทยา มีขอบข่ายในการศึกษา ๓ เรื่อง คือ จิต สสาร และธรรมชาติ

๒) ญาณวิทยา (Epistemology) คือทฤษฎีความรู้ (Theory of Knowledge) เป็นวิชาที่ศึกษาค้นคว้าหาความรู้ ธรรมชาติและเหตุแห่งความรู้ที่แท้จริง ซึ่งเป็นการศึกษาถึงรายละเอียดของความรู้ทั้งหมด เพื่อให้เห็นความเป็นไป และตัดสินใจได้ว่าอะไรเป็นความจริงแท้ ซึ่งเกิดจากความรู้ที่แท้จริง เป็นการศึกษาสภาพทั่ว ๆ ไปของความรู้อย่างกว้าง ๆ

๓) คุณวิทยา (Axiology) เป็นวิชาที่ว่าด้วยคุณค่าต่าง ๆ คุณค่าที่วามันแบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ ๑) จริยศาสตร์ (Ethics) ๒) สุนทรียศาสตร์ (Aesthetics) ๓) ตรรกศาสตร์ (Logic) และ ๔) เทววิทยา (Theology)

๑.๒ ทฤษฎีอภิปรัชญา พบว่าอภิปรัชญานั้นเป็นศาสตร์ที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับเรื่องปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ หรือเอกภพ รวมไปถึงจักรวาล เป็นการแสวงหาความจริงที่อยู่เหนือประสาทสัมผัสของมนุษย์ทฤษฎีอภิปรัชญามี ๓ ทฤษฎีหลัก คือ จิตนิยม สสารนิยมและธรรมชาตินิยม โดยมีบ่อเกิดแนวความคิดอภิปรัชญามี ๕ ประการ คือ

๑) ความอยากรู้อยากเห็นในความเป็นไปของธรรมชาติ สิ่งใดก็ตามที่เป็นสิ่งลึกลับ เข้าใจยาก เป็นสิ่งเหนือธรรมชาติ มนุษย์ย่อมจะต้องการอยากรู้อยากเห็นในสิ่งนั้น ๆ เมื่อมีปรากฏการณ์ทางธรรมชาติเกิดขึ้น จึงพยายามค้นคว้าเพื่อให้รู้ เข้าใจในปรากฏการณ์เหล่านั้น

๒) ความบกพร่องของสัตว์โลก เมื่อสัตว์โลกมีความบกพร่องในการดำเนินชีวิต จึงเกิดความไม่พอใจ เกิดความสงสัยว่าทำไมคนเราจึงไม่เหมือนกัน เกิดมาแล้วทำอย่างไรจึงจะดำรงชีวิตอยู่ได้ แล้วพยายามคิดหาทางแก้ไขเหตุการณ์ต่าง ๆ ให้ดีขึ้นกว่าเดิม

๓) ความต้องการความเป็นระเบียบของสังคม สังคมหรือชุมชน จะต้องมีการระเบียบแบบแผนที่ดี ในการจัดระเบียบคนในสังคมนั้น ๆ ให้มีการเป็นอยู่ด้วยความเรียบร้อย แต่ถ้าหากขาดระเบียบแบบแผนที่ดี ระเบียบแบบแผนที่มีอยู่ไม่เข้ากับสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนแล้ว สังคมก็จะสับสนวุ่นวาย จำเป็นจะต้องคิดค้นหาปทัฏฐานของสังคมนั้นรวม ทั้งนี้เพื่อให้เกิดความสงบสุข ความเรียบร้อยและปลอดภัยแก่ชุมชน

๔) ความต้องการกฎเกณฑ์ที่แน่นอนในการปกครอง การเมือง หรือการปกครองจะต้องมีกฎเกณฑ์ ซึ่งกำหนดขึ้นเพื่อความสงบเรียบร้อยทางบ้านเมือง ประชาชนจะรู้สึกผิตหวัง ถ้าบ้านเมือง

ขาดหลักการปกครองที่ดี มีคุณธรรม จึงต้องมีการคิดค้นหาวิธีการใหม่ ๆ ขึ้นเป็นกำหนดกฎเกณฑ์ของสังคม

๕) อำนาจของพระเจ้ามีมากเกินไป ศาสนาโดยเฉพาะศาสนาเทวนิยม สอนให้เชื่อในเรื่อง พระเจ้า ซึ่งมีอำนาจมากมาย ไม่มีขอบเขตจำกัด จึงท้าทายผู้มีสติปัญญาให้มีการค้นคว้าหาข้อเท็จจริงเกี่ยวกับพระเจ้าว่าเป็นเจ้าว่า มีจริงหรือไม่ หรือมีอำนาจอย่างไร มีอำนาจจริงหรือไม่

๑.๓ พุทธอภิปรัชญา (Buddhist Metaphysics) พบว่าพุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับความจริงหรือสัจจะ ๒ อย่าง คือ สมมติสัจจะ และ ปรมาตสัจจะ โดยสรุปได้ดังนี้

๑) สมมติสัจจะ (Conventional Truth) ความจริงโดยสมมติ คือสิ่งที่ เป็นจริงเพราะบัญญัติของชาวโลกเพื่อการรับรู้ร่วมกัน สิ่งนั้นไม่มีความเป็นจริงใน ตัวเอง เช่น คน พ่อ แม่ ลูก แมว สุนัข ต้นไม้ ภูเขา สิ่งเหล่านี้เกิดจากการ รวมตัวกันของชั้น ๕ จึงไม่มีความเป็นจริงโดยสภาวะของตนเอง จัดเป็นความ จริงโดยสมมติของชาวโลก

๒) ปรมาตสัจจะ (Ultimate Truth) ความจริงโดยปรมาตสัจจะ คือความ จริงแท้สูงสุดตามสภาวะที่เป็นเอง โดยไม่อาศัยการสมมติบัญญัติของชาวโลก ดังคำอธิบายว่า ธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้น แม้ปราศจากการสมมติก็ยังชื่อว่ามียู่ เพราะมีสภาวะให้รู้ได้ด้วยสามารถแห่งลักษณะเฉพาะตน และสามัญลักษณะคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรมจำแนกประเภทของปรมาตสัจจะออกเป็น จิต เจตสิก รูป นิพพาน ซึ่งตรงกับชั้น ๕ และนิพพาน และในงานวิจัยนี้ผู้วิจัยหมายถึงปรมาตสัจจะที่เกี่ยวข้องกับจิต เจตสิก รูป นิพพาน ที่ปรากฏในอภิธรรมปิฎกเท่านั้น เพื่อนำข้อมูลที่ได้นี้ไปวิเคราะห์ในการถามตอบระหว่างพระเจ้ามีลินท์ และพระนาคนเสน ในคัมภีร์มีลินท์ปัญหาที่มีเนื้อหาในการถามตอบเกี่ยวข้องกับจิต เจตสิก รูป นิพพาน สรุปได้ดังนี้

๑) จิต หมายถึง ธรรมชาตที่คิดอารมณ์ (อารมณ์ จินตเตตติ จิตต) อารมณ์ได้แก่ สิ่งที่จิตคิดถึงเป็นที่ยึดห่วงของจิต (อาลมพิตัพพ) มี ๖ ประเภท คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และ ธรรมารมณ์ อารมณ์เป็นปัจจัยสำคัญของการเกิดขึ้นของจิตแต่ละขณะ ถ้าไม่มีอารมณ์สำหรับคิด จิตก็เกิดไม่ได้ บางขณะจิตอาจคิดถึงความว่าง คือนิพพาน ความว่างหรือนิพพานก็เป็นอารมณ์ของจิต อารมณ์ไม่ใช่ปัจจัยเดียวที่ทำให้จิตเกิด จิตหรือวิญญาณอาศัยปัจจัยหลายประการเกิดขึ้น

จิตมีประเภทเดียว คือเป็นสภาวะรู้อารมณ์ จิตมี ๒ อย่าง โดยจิตที่มีวิบากและจิตที่ไม่มีวิบากจิตที่มีวิบาก คือกุศลจิต และอกุศลจิต จิตที่ไม่มีวิบาก คืออัพยาทจิต (วิปากจิตและกิริยาจิต) จิตมี ๓ อย่าง โดยจำแนกตามชาติ (ประเภท) คือ กุศลจิต อกุศลจิต และอัพยาทจิต เมื่อจำแนกอัพยาทจิตออกเป็นวิปากจิต และกิริยาจิต จึงสรุปได้ว่า จิตมี ๔ ประเภทตามชาติ จะประกอบด้วย กุศลจิต อกุศลจิต วิปากจิต และกิริยาจิต

จิต มีจำนวน ๑๒๑ ดวง ประกอบด้วย

(๑) โสภณจิต ๙๑ ดวง ได้แก่ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง ในกามภูมิ (มหากุศลจิต ๘, มหาวิปากจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ และองค์ธรรม ได้แก่ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ เจตสิก ๓๘) รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง ในรูปภูมิ (รูปาวจรจิต ๕, รูปาวจรจิต ๕ รูปาวจรกิริยาจิต และองค์ธรรม ได้แก่ รูปาวจรจิต ๑๕ เจตสิก ๓๕) อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง ในอรูปภูมิ (อรูปาวจรจิต ๔, อรูปาวจรวิปากจิต ๔, อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ และองค์ธรรม ได้แก่ อรูปาวจรจิต ๑๒ เจตสิก ๓๐) และโลกุตตรจิต ๔๐ ดวง

(๒) อโสมณจิต ๓๐ ดวง ประกอบด้วย อกุศลจิต ๑๒ ดวง ได้แก่ โภสมณจิต ๘ ดวง, โทสมณจิต ๒ ดวง, โมหมณจิต ๒ ดวง และอเหตุกจิต ๑๘ ดวง ประกอบด้วย อกุศลวิปากจิต ๗ ดวง, อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง, อเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวง

๒)เจตสิก หมายถึง สภาวะที่ประกอบกับจิต, สภาวะที่เกิดในเจตสิกในฐานะเป็นผัสสะอย่างหนึ่งและในฐานะของเยวาปนเจตสิก คือธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งหรือเจตสิกที่เกิดร่วมกับ กามาวจรกุศลจิต เจตสิก มีลักษณะอาการที่ประกอบกับจิตเรียกว่า เจโตยุตตลักษณะ มี ๔ ประการ ดังนี้

(๑) เอกุปปาหะ เกิดพร้อมกับจิต เมื่อจิตเกิดเจตสิกก็จะเกิดพร้อมกับจิต จะว่าเจตสิกเกิดก่อน จิตเกิดทีหลัง หรือจิตเกิดก่อน เจตสิกเกิดทีหลังนั้นไม่มี

(๒) เอกนิโรธ ดับพร้อมกับจิต เมื่อจิตดับเจตสิกก็ดับพร้อมกันไม่มีสิ่งใดดับก่อนหรือหลัง

(๓) เอกกาลมพนะ รับอารมณ์อย่างเดียวกับจิต เมื่อเจตสิกรับรู้อารมณ์อยู่นั้นจิตก็จะเข้าไปรับรู้อารมณ์นั้นเช่นกัน

(๔) เอกวาณุกะ อาศัยวัตถุอย่างเดียวกับจิต วัตถุที่อาศัยของเจตสิกก็เป็นชนิดเดียวกับที่อาศัยของจิตเช่น จิตอาศัยหูได้ยินเสียง เจตสิกก็อาศัยหูได้ยินเสียงนั้นด้วย

ในคัมภีร์อัฐธสาสนี เจตสิก หมายถึง ธรรมที่ประกอบในจิตโดยไม่พราจากกัน ได้แก่ องค์ธรรมของเจตสิก ๕๒ ดวง เป็นธรรมชาติที่จะต้องเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน รับอารมณ์อันเดียว และอาศัยวัตถุที่เกิดอันเดียวกัน จะแยกจากกันไม่ได้ ฟังทราบธรรมชาติของเจตสิกซึ่งมีจำนวน ๕๒ ดวง โดยมีรายละเอียด ดังนี้

๑) อัญญาสมนาเจตสิก ๑๓ ดวง ได้แก่ เจตสิกที่มีสภาวะที่เสมอกันกับจิตพวกอื่นที่ประกอบเข้าได้กับจิตทุกฝ่ายทั้งกุศลและอกุศลไม่ได้เข้าได้เพียงฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง มี ๑๓ ดวง ประกอบด้วย

(๑) สัพพจิตตสาธารณเจตสิกหมายถึงอวินิปาโคเจตสิก ๘ หรือเจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิต ๘๘ หรือ ๑๒๑ มี ๗ ประกอบด้วย ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ มนสิการ

(๒) ปกิณณกเจตสิกหมายถึงเจตสิกที่เรี่ยราย คือเกิดกับจิตได้ทั้งฝ่ายกุศลและอกุศลไม่แน่นอนเสมอไปทุกดวงมี ๖ ดวง ประกอบด้วย วิตก วิจารณ์ อธิโมกษ์ วิริยะ ปิติ ฉันทะ

๒) อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง คือเจตสิกที่เป็นอกุศล ได้แก่ ความชั่วที่เกิดขึ้นภายในจิตแต่ต่างจิตให้เป็นบาป ดังนี้

(๑) สัพพากุศลสาธารณเจตสิก หมายถึง เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับอกุศลจิตทุกดวงสามารถจัดเป็นกลุ่มเรียกว่า โมจตุกเจตสิก มี ๔ อย่าง ประกอบด้วย โมหะ อหิริกะ อโนตตปปะอุทัจจะ

(๒) ปกิณณกอกุศลเจตสิก หมายถึง อกุศลเจตสิกที่เกิดกับอกุศลจิตกระจัดกระจาย ประกอบด้วย เจตสิก ๑๐ ดวง ประกอบด้วย โลติกเจตสิก (โลภะ, ทิฏฐิ, มานะ) โทจตุกเจตสิก (โทสะ, อิสสา, มัจฉริยะ, กุกกุจจะ) ถีทุกเจตสิก (ถีนะ, มิตตะ) และวิจิกิณาเจตสิก

๓) โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง หมายถึง เจตสิกฝ่ายดี ประกอบด้วย

(๑) โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ดวง ประกอบด้วย สัทธา สติ สัมปชัญญะ หิริโอตตปปะ อโลภะ อโทสะ ตตตรมัมหมัตตตา กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุทุตา จิตตมุทุตา กายกัมมัณฺญูตา จิตตกัมมัณฺญูตา กายปาคุณฺญูตา จิตตปาคุณฺญูตา กายชุกตา จิตตชุกตา

(๒) วิตีเจตสิก ๓ ดวง ได้แก่ สัมมาวาจา, สัมมากัมมันตะ, สัมมาอาชีวะ, จัดเป็นอนิยตโยคีเจตสิก ประเภทนานาทาจิตหมายถึง เจตสิกที่ประกอบด้วยจิตได้เป็นบางครั้งบางคราวไม่แน่นอน มี ๑๑ ได้แก่ มานะ, อิสสา, มัจฉริยะ, กุกกุจจะ, ถีนะ, มิตตะ, สัมมาวาจา, สัมมากัมมันตะ, สัมมาอาชีวะ, กรุณา, มุทุตา

(๓) อัปมัณฺญาเจตสิก ๒ ดวง ได้แก่ กรุณา ธรรมชาติที่มีความสงสารต่อสัตว์หรือผู้ที่มีความทุกข์ผู้ที่เรารุราต้องเป็นผู้มีความทุกข์ (ทุกข์ิตสัตว์) หรือจะได้รับความลำบากในกาลข้างหน้า และมุทิตา ธรรมชาติที่มีความพลอยยินดีต่อผู้ที่กำลังมีความสุขหรือผู้ที่ได้รับความสุขในอนาคต

(๔) ปัญฺญินทริยเจตสิก ๑ ดวง ได้แก่ ธรรมชาติรู้แจ้งสภาพธรรมโดยทั่วไปตามความเป็นจริงเช่นรู้ว่าสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตนหรือรู้ว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา

๓) รูป หมายถึง ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมดร่างกายและพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกายหรือสสารและพลังงานฝ่ายวัตถุพร้อมทั้งคุณสมบัติและพฤติกรรมต่าง ๆ ของสสารพลังงานในรูปกัณฑ์ หมายถึง รูป ๒๕ ประกอบด้วย आयตนะ ๑๐ และสุขุมรูป ๑๕ ในคัมภีร์อัฐฐสาลินี ได้แสดงประเภทของรูปไว้ ๕ ประการ ดังนี้

๑) รูปสมุทเทสนัย หมายถึง การแสดงถึงรูปโดยย่อว่ารูปนั้นมี จำนวน ๒๘ รูป

๒) รูปวิภาคนัย หมายถึง การจำแนกรูปที่แสดงโดยย่ออีกเป็นการจำแนกรูปอย่างพิสดาร ซึ่งรูป ๒๘ นี้ มีชื่อตามสภาวะ ๘ ชื่อ และแบ่งตามประเภทที่ตรงกันข้ามกันด้วยวิธีจำแนกรูป ๒๘ แบ่งเป็น ๑๑ คู่

๓) รูปสมุฏฐานนัย คือ เหตุทำให้เกิดรูป หมายถึงการแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้รูปเกิดและการเกิดขึ้นของรูปโดยอาศัยเหตุเหล่านั้น เรียกว่า สปัจจัยยะ หมายถึง ธรรมที่มีปัจจัยอันยังตนให้สำเร็จ

๔) รูปกลาปนัย คือ สิ่งที่เป็นส่วนย่อยที่เข้าไปรวมกัน หมายถึงกลุ่มหรือรูปที่เป็นหมวดหมู่ และในรูปกลาปนัย ๓ นั้นจะต้องมีสภาพความเป็นไปพร้อมกัน ๓ อย่าง ที่เรียกว่า สหัตตะ คือเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน และมีที่อาศัย คือมหาภูตรูปอย่างเดียวกัน

๕) นิพพานหมายถึง สภาวะที่หลีกออกจากตัณหาเป็นบรมสุขไม่มีปัจจัยปรุงแต่งจากตัณหาที่เป็นสภาพสืบต่อภพน้อยใหญ่ นิพพาน แบ่ง ออกเป็น ๖ ประเภทดังนี้

๑) สันติลักษณะ หมายถึง นิพพานที่สงบจากกิเลส และขันธ ๕

๒) สอุปาทิเสสนิพพาน หมายถึง นิพพานที่เป็นไปกับกับขันธ ๕ คือ วิบากและกัมมชรูปที่เหลือจากกิเลสทั้งหลาย หมายถึง นิพพานของพระอรหันต์ที่ร่างกายยังมีชีวิตอยู่

๓) อนุปาทิเสสนิพพาน หมายถึง นิพพานที่ไม่มีขันธ ๕ วิบากและกัมมชรูปเหลืออยู่ หมายถึง นิพพานของพระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้ว

๔) สญญตนิพพาน หมายถึง ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้นสูญสิ้นจากกิเลสและขันธ ๕ ไม่มีอะไรเหลืออยู่แล้ว

๕) อนิมิตตนิพพาน หมายถึง ความเป็นอยู่ของนิพพานนั้น ไม่มีนิมิตเครื่องหมายรูปร่างสัญญาณสี่สังวรณะอย่างใดเลย

๖) อัปนิหตนิพพาน หมายถึง ความเป็นอยู่ของนิพพานนั้นไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะและไม่มีตัณหาที่เป็นตัวต้องการอยู่ในนิพพานนั้น

๒) สารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหา พบว่า

คัมภีร์มิลินทปัญหามีความสำคัญเป็นยอดแห่งคัมภีร์ทั้งปวงรองลงมาจากพระไตรปิฎก คัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์ที่เก่ากว่าหนังสือวิสุทธิธรรมรคประมาณ ๕๐๐ ปี พระพุทธโฆษาจารย์ผู้รจนาวินัยสุตธรรมรคได้อ้างคัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นหลักในการวินิจฉัยข้อธรรมวินัย ซึ่งนักปราชญ์ทาง

พระพุทธศาสนาได้ถือเป็นหลักฐานวินิจฉัยตัดสินพระธรรมวินัยมาแต่หลังพุทธปรินิพพานแล้วโดยคัมภีร์มิลินทปัญหามีโครงสร้างของเนื้อหาแบ่งออกเป็น ๖ ส่วน ดังนี้

- (๑) ปุพพโยค ว่าด้วยบุพพกรรมและประวัติของพระนาคเสนและพระเจ้ามิลินท์
- (๒) มิลินทปัญหาว่าด้วยปัญหาเงื่อนเดียว
- (๓) เมณฑกปัญหา ว่าด้วยปัญหาสองเงื่อน
- (๔) อนุมานปัญหา ว่าด้วยเรื่องทีรู้โดยอนุมาน
- (๕) ลักษณะปัญหา ว่าด้วยลักษณะแห่งธรรมต่าง ๆ
- (๖) อุปมาถาปัญหา ว่าด้วยเรื่องที่จะพึงทราบด้วยอุปมา

สาระตะในคัมภีร์มิลินทปัญหาที่เกี่ยวข้องกับปรมัตถธรรมได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ในคัมภีร์มิลินทปัญหานั้น จากการวิจัยพบว่า คัมภีร์มิลินทปัญหาไม่ได้จัดหมวดหมู่เกี่ยวกับปรมัตถธรรมที่ประกอบด้วย จิต เจตสิก รูป และนิพพานไว้อย่างชัดเจนเหมือนอภิธรรมปิฎกที่มีการจัดและแบ่งหมวดหมู่เกี่ยวกับปรมัตถธรรมได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพานไว้อย่างชัดเจน

ดังนั้น ในการทำวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยจึงได้วิเคราะห์ สังเคราะห์สาระตะที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหาซึ่งปรากฏอยู่ในรูปของบทสนทนาการถามตอบปัญหาระหว่างพระยามิลินท์ในฐานะเป็นผู้ถาม และพระนาคเสนในฐานะเป็นผู้ตอบคำถาม ซึ่งในบางคำถามสามารถสังเคราะห์เป็นปรมัตถธรรมได้ทั้ง ๔ ประเภท เช่น ปฏิสนธิคหปัญหา และ นามรูปปฏิสนธิคหปัญหา เป็นได้ทั้ง จิต เจตสิก รูป และนิพพาน เป็นต้น ดังนั้นผู้วิจัยจึงขอจัดสาระตะดังกล่าวไว้เป็นหมวดหมู่ ดังนี้

จิต	เจตสิก	รูป	นิพพาน
ปฏิสนธิคหปัญหา	ปฏิสนธิคหปัญหา	ปฏิสนธิคหปัญหา	ปฏิสนธิคหปัญหา
นามรูปปฏิสนธิคหปัญหา	นามรูปปฏิสนธิคหปัญหา	นามรูปปฏิสนธิคหปัญหา	นามรูปปฏิสนธิคหปัญหา
ปุณปฏิสนธิคหปัญหา	ปุณปฏิสนธิคหปัญหา	ปุณปฏิสนธิคหปัญหา	ปุณปฏิสนธิคหปัญหา
โกฏฐยาปุริมปัญหา	โกฏฐยาปุริมปัญหา	โกฏฐยาปุริมปัญหา	โกฏฐยาปุริมปัญหา
มัจจุภายนปัญหา	มัจจุภายนปัญหา	มัจจุภายนปัญหา	มัจจุภายนปัญหา
อรหโตกายิกเจตสิกเวทนาปัญหา	อรหโตกายิกเจตสิกเวทนาปัญหา	อรหโตกายิกเจตสิกเวทนาปัญหา	อรหโตกายิกเจตสิกเวทนาปัญหา
โลกนัตถิภาวปัญหา	โลกนัตถิภาวปัญหา	โลกนัตถิภาวปัญหา	โลกนัตถิภาวปัญหา
ขมฏิกการปัญหา	ขมฏิกการปัญหา	ขมฏิกการปัญหา	ขมฏิกการปัญหา
กัมมชากัมมชปัญหา	กัมมชากัมมชปัญหา	กัมมชากัมมชปัญหา	กัมมชากัมมชปัญหา
อนุมานปัญหา	อนุมานปัญหา	อนุมานปัญหา	อนุมานปัญหา

จิต	เจตสิก	รูป	นิพพาน
ปัญญาวิเสสปัญหา	ปัญญาวิเสสปัญหา		ปัญญาวิเสสปัญหา
นามปัญหา	นามปัญหา	นามปัญหา	ปรินิพพานปัญหา
นามรูปปัญหา	นามรูปปัญหา	นามรูปปัญหา	นิพพานสุขภาวะชานน ปัญหา
เถรติกขปฏิภาณ	เถรติกขปฏิภาณ	เถรติกขปฏิภาณ	นิพพานลภนปัญหา
อัมมสันตติปัญหา	อัมมสันตติปัญหา	อัมมสันตติปัญหา	นิพพานสังจิกกรมปัญหา
ทิมมัทธาปัญหา	ทิมมัทธาปัญหา	ทิมมัทธาปัญหา	นิพพานอทุกขมิตสสา วปัญหา
ปุริมโกฏิปัญหา	ปุริมโกฏิปัญหา	ปุริมโกฏิปัญหา	นิพพานปฏิฐานปัญหา
สังขารชายนปัญหา	สังขารชายนปัญหา	สังขารชายนปัญหา	ปัจฉายตนกัมมนิพพัตต ปัญหา
ปกต้อัคคินิรยัคคี	ปกต้อัคคินิรยัคคี	ปกต้อัคคินิรยัคคี	ปรินิพพุตเจตียปาฏิหาริย ปัญหา
อุณหาการปัญหา	อุณหาการปัญหา	อุณหาการปัญหา	นิพพานปัญหา
อัทธานปัญหา	อัทธานปัญหา	อัทธานปัญหา	นิโรธนิพพานปัญหา
อุปริมโกฏิปัญหา	อุปริมโกฏิปัญหา	อุปริมโกฏิปัญหา	พุทธานุตรกราวปัญหา
กัมมนานาการณปัญหา	กัมมนานาการณปัญหา	กัมมนานาการณปัญหา	พุทธานุตรกราวชานน ปัญหา
อิมมहाกายาอัญญกายสัง กมนปัญหา	อิมมहाกายาอัญญกายสัง กมนปัญหา	อิมมहाกายาอัญญกายสัง กมนปัญหา	นัปปุสฺสัสนิครหณปัญหา
กัมมผลอตฺถิภาวปัญหา	กัมมผลอตฺถิภาวปัญหา	กัมมผลอตฺถิภาวปัญหา	ภวันตสังขารชายน ปัญหา
นจสังคมตปิฏิสันธน ปัญหา	นจสังคมตปิฏิสันธน ปัญหา	นจสังคมตปิฏิสันธน ปัญหา	พุทเธตฺถินตฺถิภาวปัญหา
สังสารปัญหา	สังสารปัญหา	สังสารปัญหา	พุทเธนิตฺสสนปัญหา
อุปัชชนชานนปัญหา	อุปัชชนชานนปัญหา	อุปัชชนชานนปัญหา	สัพพัญญูภาวปัญหา
ปรโลกคตนิลปีตาท วิณคตปัญหา	ปรโลกคตนิลปีตาท วิณคตปัญหา	ปรโลกคตนิลปีตาท วิณคตปัญหา	สัทธัมมอันตรธานปัญหา
มาตุกัจฉปิฏิสันธิปัญหา	มาตุกัจฉปิฏิสันธิปัญหา	มาตุกัจฉปิฏิสันธิปัญหา	ภควโตลาภันตรายปัญหา
ปาปปัญญพหุตรปัญหา	ปาปปัญญพหุตรปัญหา	ปาปปัญญพหุตรปัญหา	ตถาคตอเภสัชชปริส ปัญหา
เทวทัตตปัพพาชิตปัญหา	เทวทัตตปัพพาชิตปัญหา	เทวทัตตปัพพาชิตปัญหา	ทวิปิณฑบาทมหัพผลา วปัญหา
คัพภาวักกันติปัญหา	คัพภาวักกันติปัญหา	คัพภาวักกันติปัญหา	ภควโตปาปปีปปฏิภตติ

จิต	เจตสิก	รูป	นิพพาน
			ปัญหา
เสฏฐธัมมปัญหา	เสฏฐธัมมปัญหา	เสฏฐธัมมปัญหา	ภควโตธัมมเทศนายอัปโป สุกตภาวปัญหา
รูปนียายพยากรณ์ปัญหา	รูปนียายพยากรณ์ปัญหา	รูปนียายพยากรณ์ปัญหา	พุทธอาจริยานาจริยปัญหา
มัจจุปาสามุตติกปัญหา	มัจจุปาสามุตติกปัญหา	มัจจุปาสามุตติกปัญหา	อัครคาน็อกสมณปัญหา
โพธิสัตตธัมมตาปัญหา	โพธิสัตตธัมมตาปัญหา	โพธิสัตตธัมมตาปัญหา	สติสัมโมสปัญหา
ยักขมรณภาวปัญหา	ยักขมรณภาวปัญหา	ยักขมรณภาวปัญหา	ชีมาสวอภายนปัญหา
เปตอุททิสผลปัญหา	เปตอุททิสผลปัญหา	เปตอุททิสผลปัญหา	อิทธิยาถัมมิปากปัญหา
กุสลากุสลพลวาพลปัญหา	กุสลากุสลพลวาพล วปัญหา	กุสลากุสลพลวาพล ปัญหา	ภควโตอัปปาพารปัญหา
กุสลากุสลมหันตามหันตภา วปัญหา	กุสลากุสลมหันตามหันต ภาวปัญหา	กุสลากุสลมหันตามหันต ภาวปัญหา	อนุปันนัคคูปปาท ปัญหา
กาลากาลมรณปัญหา	กาลากาลมรณปัญหา	กาลากาลมรณปัญหา	ทวินนังพุทธานังโลเก นุปปีชชนปัญหา
ปฏิกัจเจวเวยามกรณ ปัญหา	ปฏิกัจเจวเวยามกรณ ปัญหา	ปฏิกัจเจวเวยามกรณ ปัญหา	นิพพานอฏฐิกาว ปัญหา
สีลปติภูฐานลักขณปัญหา	สีลปติภูฐานลักขณปัญหา	สีลปติภูฐานลักขณปัญหา	นิพพานสังฆิกมรณปัญหา
รสปฏิสังเวทปัญหา	รสปฏิสังเวทปัญหา	รสปฏิสังเวทปัญหา	บรินิพพุตเจติยปาฎิหาริย ปัญหา
ชานอชานปัญหา	ชานอชานปัญหา	ชานอชานปัญหา	สัมปัตตกาลปัญหา
ธัมมทิฏฐปัญหา	ธัมมทิฏฐปัญหา	ธัมมทิฏฐปัญหา	บรินิพพานปัญหา
ทุรพรหมโลกปัญหา	ทุรพรหมโลกปัญหา	ทุรพรหมโลกปัญหา	นิพพานอฏฐิกาว ปัญหา
สุปินปัญหา	สุปินปัญหา	สุปินปัญหา	
อรุปรวัตถภาวทุกกรปัญหา	อรุปรวัตถภาวทุกกรปัญหา	ทิวช้อฏฐิกปัญหา	
สุขเวทนาปัญหา	สุขเวทนาปัญหา	ปฐวีสันธารกปัญหา	
เวทคูปัญหา	เวทคูปัญหา	สมุททปัญหา	
มัจจุปาสามุตติกปัญหา	มัจจุปาสามุตติกปัญหา	ปฐวีสันธารกปัญหา	
ปัญญายปติภูฐานปัญหา	ปัญญายปติภูฐานปัญหา	สุริยตปภาวปัญหา	
วิญญาณาทินานัตถภา วปัญหา	วิญญาณาทินานัตถภา วปัญหา	อุทกสัตตชีวปัญหา	
มนสิการปัญหา	มนสิการปัญหา	สุริยโรคภาวปัญหา	
เอกภาวคตปัญหา	เอกภาวคตปัญหา	กายอัปปียปัญหา	
วิญญาณาทินานัตถภา	วิญญาณาทินานัตถภา	อนันตกายปัญหา	

จิต	เจตสิก	รูป	นิพพาน
วปัญหา	วปัญหา		
สมาธิลักษณะปัญหา	สมาธิลักษณะปัญหา	มหาภูมิจาลนปาตูกา วปัญหา	
สติลักษณะปัญหา	สติลักษณะปัญหา	ทวัตติงสมหาปุริสลักษณะ	
ปัญญาลักษณะปัญหา	ปัญญาลักษณะปัญหา		
ปัญญานิรุชฌนปัญหา	ปัญญานิรุชฌนปัญหา		
สุขุมเนทนปัญหา	สุขุมเนทนปัญหา		
จักขุวิญญาน มโนวิญญาน ปัญหา	จักขุวิญญาน มโนวิญญาน ปัญหา		
ผัสสะลักษณะปัญหา	ผัสสะลักษณะปัญหา		
เวทนาลักษณะปัญหา	เวทนาลักษณะปัญหา		
สัญญาลักษณะปัญหา	สัญญาลักษณะปัญหา		
เจตนาลักษณะปัญหา	เจตนาลักษณะปัญหา		
วิญญานลักษณะปัญหา			
วิตกกลักษณะปัญหา	วิตกกลักษณะปัญหา		
วิจารณ์ลักษณะปัญหา	วิจารณ์ลักษณะปัญหา		
จิรตสสรณปัญหา	จิรตสสรณปัญหา		
สตือภิกขานนปัญหา	สตือภิกขานนปัญหา		
สตืออาการปัญหา	สตืออาการปัญหา		

๓) การวิเคราะห์อภิปรายปัญหาที่ปรากฏในสารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหา พบว่า

จากการวิเคราะห์ข้อมูลทำให้ได้ประเด็นเพื่อการสรุปผลการวิเคราะห์ข้อมูลได้ว่าปรมัตถธรรมที่ถือว่าเป็นอภิปรายปัญหาที่ปรากฏในสารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหานั้น พบว่า ไม่มีการจัดหมวดหมู่ไว้อย่างชัดเจนเหมือนหลักปรมัตถธรรมที่ปรากฏในอภิธรรมปิฎกที่มีการจัดเรียงลำดับเนื้อหาเกี่ยวกับจิต เจตสิก รูป นิพพาน ไว้อย่างเป็นขั้นตอน แต่ในคัมภีร์มิลินทปัญหานี้ต้องใช้วิธีการสังเคราะห์จากการถามตอบระหว่างพระยามิลินท์และพระนาคเสนเถระว่าในการถามตอบส่วนใดมีความเกี่ยวข้องและสามารถสังเคราะห์เข้าไปในปรมัตถธรรมข้อใดเพราะในการถามตอบปัญหาบางข้อเป็นปรมัตถธรรมได้ทั้งจิต เจตสิก รูป นิพพาน ตามตารางที่แสดงแล้วในข้อที่ ๕.๒ แต่โดยสรุปภาพรวมแล้วสามารถสรุปได้ว่า

๑) มิลินปัญหาที่เกี่ยวกับปรมัตถธรรมทั้ง ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพานมีอยู่ ๑๑ ปัญหา ประกอบด้วย (๑) ปฏิสนธิคณปัญหา (๒) นามรูปปฏิสนธิคณปัญหา (๓) ปุณปฏิสนธิคณปัญหา

(๔) โภภุยาปุริมปัญหา (๕) มัจจุภยานปัญหา (๖) อรหโตกายิกเจตสิกเวทนาปัญหา (๗) โลกนัตถิภาวปัญหา (๘) ขฎฎิการปัญหา (๙) กัมมชากรรมชปัญหา (๑๐) อนุมานปัญหาและ (๑๑) ปัญญาวิเสสปัญหา,

๒) มลิตนทปัญหาที่เกี่ยวกับปรมัตถธรรม ๓ คือ จิต เจตสิก รูป มีอยู่ประมาณ ๓๘ ปัญหา ประกอบด้วย นามปัญหา นามรูปปัญหา อัมมสันตติปัญหา อันธานปัญหา เป็นต้น,

๓) มลิตนทปัญหาที่เกี่ยวกับปรมัตถธรรม ๒ คือ จิต และเจตสิก มีอยู่ ๒๓ ปัญหา ประกอบด้วย มนสิการปัญหาสัทธาลักษณปัญหาปัญญาลักษณปัญหา เป็นต้น,

๔) มลิตนทปัญหาที่เกี่ยวกับนิพพานมี ๔๙ ปัญหา ประกอบด้วย ปรินิพพานปัญหาโรธนิพพานปัญหานิพพานภวนปัญหา เป็นต้น

และจากการวิเคราะห์ในแต่ละปัญหาพบว่า มลิตนทปัญหาได้เปิดเผยหลักการทางพระพุทธศาสนาตามที่องค์พระศาสดาได้ตรัสไว้ในที่ต่าง ๆ ในคัมภีร์พระไตรปิฎกทั้งในพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม และเมื่อถูกนำมาวิเคราะห์เชิงปรมัตถ์ก็สามารถชี้ให้เห็นถึงความเชื่อมโยงของหลักการของพระพุทธศาสนาทั้งในพระสูตร และอภิธรรมว่า ในที่สุดแล้วการนำเสนอหลักการทางพระพุทธศาสนาถึงแม้ว่าจะมีวิธีการที่แตกต่างกันในด้านภาษา และวิธีการ แต่ในท้ายที่สุดแล้วตัวสาระของหลักการที่ปรากฏในมลิตนทปัญหาก็สามารถที่จะมองให้เห็นความเชื่อมโยงสอดคล้องกันได้ เพียงแต่ในอภิธรรมจะมีความละเอียดเจาะลึกลงไปในระดับที่เรียกว่าความจริงในระดับปรมัตถ์ ที่จะแยกให้เห็นถึงความจริงอีกระดับหนึ่งที่เกิดขึ้น ดำรงอยู่ และดับสลายไปตามกระบวนการของธรรมชาติโดยปราศจากตัวตนของบุคคลแต่มุ่งอธิบายถึงภาวะแห่งจิต เจตสิก รูป และภาวะแห่งนิพพาน สำหรับการวิจัยในครั้งนี้ถือว่าเป็นความพยายามอย่างหนึ่งที่จะศึกษานัยยะทางปรัชญาที่ปรากฏอยู่ในมลิตนทปัญหาโดยใช้หลักปรมัตถธรรม ๔ ในการวิเคราะห์ เพื่อขยายกระบวนการศึกษาทางปรัชญาในพระพุทธศาสนาในปัจจุบัน

๕.๒ การอภิปรายผล

จากวิจัยเรื่องการวิเคราะห์อภิปรัชญาที่ปรากฏในสารัตถะแห่งคัมภีร์มลิตนทปัญหา ผู้วิจัยได้พบประเด็นที่น่าสนใจในเนื้อหาของงานวิจัย จึงได้นำประเด็นที่น่าสนใจเหล่านั้นมาเพื่ออภิปรายผล ดังนี้

๑. มลิตนทปัญหา เกิดหลังพุทธปรินิพพานแล้ว ๕๐๐ ปี เป็นคัมภีร์สำคัญคัมภีร์หนึ่งในพระพุทธศาสนาแต่งโดยพระปิฎกจุฬาเป็นคัมภีร์ที่ช่วยอธิบายพระธรรมวินัย มีลักษณะการโต้ตอบปัญหาระหว่างกษัตริย์เมณันเดอร์กับพระนาคเสนเกี่ยวกับอภิปากตปัญหาที่พระพุทธเจ้าไม่ทรง

พยากรณ์ มีการแบ่งเป็น ๖ หมวด ประกอบด้วย ๑) ปุพพโยคสถาน ๒) มิลินทปัญหาสถาน ๓) เมณฑกปัญหาสถาน ๔) อนุมาณปัญหาสถาน ๕) ลักษณะปัญหาสถาน ๖) อุปมาภคาปัญหาสถาน ซึ่งสอดคล้องกับ **วคิน อินทสระ**กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง อธิบายมิลินทปัญหา สรุปได้ว่า พระนาคเสนได้ตอบปัญหาพระยามิลินท์ด้วยความรอบรู้ฉลาดและแหลมคม มีอุปมาอุปไมยที่เหมาะสมหาเปรียบได้ยาก เกียรติคุณท่านระบือไปทั่วโลก ตามประวัติ พระนาคเสนเถระ เป็นพระอรหันต์ ถึงพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา คือ แดกฉานในอรรถ ในธรรม ในภาษา และในปฏิภาณ คำตอบของท่านต่อพระเจ้ามิลินท์ จึงน่าทึ่งเป็นอันมาก ผู้สนใจในหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาจึงควรได้อ่านหนังสือเล่มนี้เป็นอย่างยิ่ง^๑

๒. การถามตอบปัญหานั้นเป็นไปในหลายลักษณะเช่นการตอบปัญหาแบบวิภักชวาท คือ การแยกตอบทีละปัญหา และการตอบปัญหาแบบวิภาชวิธี เป็นการถามตอบแบบย้อนถามผู้ถาม ปัญหาด้วยเหตุผลจนทำให้ผู้ถามจำนนด้วยเหตุผลที่จะแย้งได้ และสามารถนำวิธีการถามตอบในมิลินทปัญหานี้มาประยุกต์ใช้กับชีวิตประจำวันได้ ซึ่งสอดคล้องกับ **ศรัณย์ เลิศรักษ์มงคล**กล่าวไว้ในหนังสือเรื่องการวิเคราะห์มิลินทปัญหาเกี่ยวกับปัญหาความไกลแห่งพรหมโลกสรุปได้ว่า คัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นคัมภีร์สำคัญคัมภีร์หนึ่งในพระพุทธศาสนาที่มีจุดมุ่งหมายของการแต่งขึ้นเพื่อใช้เป็นคัมภีร์สำหรับอธิบายพระธรรมวินัย ด้วยการถามตอบปัญหาเป็นไปในหลายลักษณะ คือ การใช้การอนุมาณ (คาดคะเน) และอุปมา (การเปรียบเทียบ) การใช้วิธีย้อนถามเพื่อให้ผู้ถามตอบเอง (ปฏิบัติจนพยากรณ์ปัญหา) เป็นต้น^๒ และสอดคล้องกับ **พระมหาวิศิษฐ์ปญญาวฑฒโน** ที่ได้ทำวิจัยเรื่องการศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอุปมาภคาในมิลินทปัญหาพบว่าคัมภีร์มิลินทปัญหาเป็นเรื่องราวการโต้ตอบปัญหาระหว่างพระเจ้ามิลินท์ผู้ถามกับพระนาคเสนผู้ตอบเป็นคัมภีร์ที่สำคัญยิ่งคัมภีร์หนึ่งในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทพระอรหันตเถระในลังกาโดยเฉพาะพระพุทธโฆษาจารย์มีกอ้างอิงข้อคิดเห็นในคัมภีร์นี้เป็นหลักฐานยืนยันการตีความหมายพุทธธรรมในงานของท่านคัมภีร์มิลินทปัญหามีคุณค่าทั้งในด้านเนื้อหาสาระที่สอดคล้องตามบาลีพระไตรปิฎกและในด้านอรรถรสแห่งวรรณคดีบาลีเป็นคัมภีร์พุทธปรัชญาที่มีลีลาการดำเนินเรื่องที่ชวนติดตามเช่นเดียวกับบทสนทนาของปลาโต้

^๑วคิน อินทสระ, **อธิบายมิลินทปัญหา**, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ก-ข.

^๒ศรัณย์ เลิศรักษ์มงคล, **การวิเคราะห์มิลินทปัญหาเกี่ยวกับปัญหาความไกลแห่งพรหมโลก**, หน้า ๑. [ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.vcharkarn.com/vblog/88417 [๑๓ สิงหาคม ๒๕๖๐].

(Dialogues of Plato) ลักษณะเด่นของคัมภีร์ คือการใช้อุปมาอุปไมยปัญหาที่ไม่ชัดเจนก็ทำให้ชัดเจน สิ่งที่เป็นนามธรรมก็สามารถนำมาเปรียบเทียบให้เป็นรูปธรรมได้อย่างชัดเจน^๓

๓. ในคัมภีร์มิลินทปัญหาไม่ได้กล่าวถึงปรมัตถธรรมเกี่ยวกับจิต เจตสิก รูป นิพพาน ไว้โดยตรง ต้องใช้วิธีการสังเคราะห์จากการถามตอบของพระยามิลินท์ และพระนาคเสนเถระ แล้วนำมาจัดหมวดหมู่เพื่อต่อการอธิบายเพราะในแต่ละปัญหาจะไม่พูดถึง จิต เจตสิก รูป และนิพพาน อย่างตรง ๆ เหมือนเนื้อที่ปรากฏในอภิธรรมปิฎก เพราะปัญหาบางข้อเป็นปรมัตถธรรมได้ทั้ง ๔ บางปัญหา เป็นได้แค่ ๓ และ ๒ ตามแต่จะวิเคราะห์และสังเคราะห์ได้ ซึ่งสอดคล้องกับ**มหามกุฏราชวิทยาลัย**ที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคฉบับบาลี ภาค ๓ สรุปลงไว้ว่า ชั้น ๕ นี้ในอภิธรรมลดลงเหลือ ๓ กลุ่ม คือ จิต เจตสิก รูป ซึ่งเทียบ กันได้ดังนี้ วิญญาณชั้น ๑ ได้แก่ จิต เวทนาชั้น ๑ สัญญาชั้น ๑ และสังขารชั้น ๑ ได้แก่ เจตสิก และรูปชั้น ๑ ได้แก่ รูป บางครั้ง ท่านย่อชั้น ๕ ลงเหลือ ๒ ส่วน คือ นามและรูป โดยรวมเรียกเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณว่า นาม และ เรียกรูปชั้น ๑ว่า รูป^๔และสอดคล้องกับ**นพพร เรื่องสกุล** ที่กล่าวไว้ในหนังสือเรื่องมิลินทปัญหา: กษัตริย์กรีกถาม-พระเถระตอบสรุปได้ว่า มิลินทปัญหาเป็นปกรณ์สำคัญในพระพุทธศาสนา เพราะคำตอบไม่ได้ออกนอกกรอบพระธรรมในพระไตรปิฎกเลย เพียงแต่จัดใหม่ โดยดึงเรื่องของคนทั่วไปที่ไม่ค่อยรู้พระพุทธศาสนามักจะถาม ออกมาตั้งเป็นคำถาม แล้วท่านก็แต่งคำตอบจากพระไตรปิฎกนั่นเอง เป็นคำตอบที่กระชับและความเปรียบเทียบที่คม บางประเทศเทียบมิลินทปัญหาเท่าชั้นพระไตรปิฎกตัวอย่างเช่นพระยามิลินท์ถาม “จะมีการปฏิสนธิได้หรือไม่ ถ้าไม่มีการเคลื่อนของจิต” พระเถระตอบ “ปฏิสนธิได้แม้จิตไม่เคลื่อน เปรียบเหมือนบุรุษหนึ่งอาจจุดตะเกียงจากตะเกียงผู้อื่น แต่ว่าไม่มีอะไรเคลื่อนจากตะเกียงดวงหนึ่งไปยังตะเกียงอีกดวงหนึ่ง หรือนักเรียนอาจท่องบทกวีที่ครูสอนได้ขึ้นใจ แต่บทกวีนั้นไม่ได้เคลื่อนจากครูไปสู่ผู้เรียน” พระยามิลินท์ถาม “ผู้ที่จะไม่เกิดอีกย่อมรู้หรือไม่ว่าตัวเองจะไม่เกิดอีกพระเถระตอบ “ขอถวายพระพร ท่านผู้นั้นย่อมรู้” “รู้ได้อย่างไรหรือ พระคุณเจ้า” “รู้ได้โดยรู้ว่าเหตุและปัจจัยของการเกิดของท่านเองได้ระงับดับสิ้นไปแล้ว เปรียบเหมือนขานาที่ไม่ไถ ไม่หว่าน หรือไม่เก็บเกี่ยวพืชผล ย่อมรู้ว่าในยุ่งฉางของตนไม่ได้รับการเติมให้เต็ม”^๕

^๓พระมหาวิสิษฐ์ปญญาวฑฒโน (ภุชวี), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอุปมาอุปไมยในมิลินทปัญหา”, **พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า.

^๔มหามกุฏราชวิทยาลัย, **วิสุทธิมรรคฉบับบาลี ภาค ๓**, หน้า ๒๑๐.

^๕นพพร เรื่องสกุล, (ผู้แปล), **มิลินทปัญหา: กษัตริย์กรีกถาม-พระเถระตอบ**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ปัญญาพลัง, ๒๕๕๙), หน้า ๒๒๔.

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

ในการทำวิจัยเรื่องการวิเคราะห์ห่อภิรัชญาที่ปรากฏในสารัตถะแห่งคัมภีร์มิลินทปัญหา ผู้วิจัยได้มีข้อเสนอแนะไว้ดังนี้

๕.๓.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

๑) มหาวิทยาลัยสงฆ์ควรนำคัมภีร์มิลินทปัญหามาบรรจุไว้ในหลักสูตรเพื่อเป็นรายวิชาให้นิสิตได้ศึกษาเพื่อเป็นคัมภีร์ที่สำคัญ

๒) นิสิตที่เรียนมหาวิทยาลัยสงฆ์ควรศึกษาคัมภีร์มิลินทปัญหาเพื่อจะได้แนวคิดและวิธีการตอบปัญหาที่มีเหตุผล

๓) นำผลการวิจัยนี้ไปพิมพ์เผยแพร่ต่อสาธารณชนโดยสรุปเป็นองค์ความรู้เพื่อเป็นข้อมูลสารสนเทศต่อไป

๕.๓.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

๑) ควรทำวิจัยเกี่ยวกับการวิเคราะห์ห่อภิรัชญาในมิติของจริยศาสตร์

๒) ควรทำวิจัยเกี่ยวกับสารัตถะแห่งนิพพานที่ปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหา

๓) ควรทำวิจัยเกี่ยวกับอภิปรัชญาที่เป็นสารัตถะในการศึกษาวิเคราะห์ห่อภิรัชญาที่ปรากฏในสารัตถะ

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาเถปิฎกั ๒๕๐๐**. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. **พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับสยามรัฐเถปิฎกั ๒๕๒๕**. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

_____. **พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏ

ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑)หนังสือ:

กীরติ บุญเจือ. **ปรัชญาสำหรับผู้เริ่มเรียน**. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๙.

กรมศิลปากร. **มิลินทปัญหาฉบับพิสดาร (เล่มเดียวจบ)**, พิมพ์ครั้งที่ ๗, กรุงเทพมหานคร: ม.ป.พ.,

๒๕๑๖.

คณะศึกษานาศึกษย์วันล้ออายุ. **อินเดียน้อย คู่มือการจาริกแสวงบุญในอินเดีย**. กรุงเทพมหานคร: ที.พี.

พรินท์, ๒๕๓๙.

เจษฎา ทองรุ่งโรจน์. **พจนานุกรมปรัชญาอังกฤษ-ไทย**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แสงดาว,

๒๕๕๗.

จ้านงค์ ทองประเสริฐ. **ปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ**. พิมพ์ครั้งที่ ๗, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหา

จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

ชัยวัฒน์ อัดพัฒน์. **ปรัชญาตะวันตกสมัยใหม่ ๒**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๕.

นิตดา เหล่าสุนทร. **ไตรภูมิพระร่วง: การศึกษาที่มา**. กรุงเทพมหานคร: แม่คำฝาง, ๒๕๒๘.

นวพร เรื่องสกุล. (ผู้แปล). **“มิลินทปัญหา: กษัตริย์กรีกถาม-พระเถระตอบ”**. กรุงเทพมหานคร:

สำนักพิมพ์ปัญญาพลัส, ๒๕๕๙.

ประยงค์ แสนบุราณ. **ปรัชญาอินเดีย**. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

บุญมี แทนแก้ว. **ปรัชญาฝ่ายบูรพาทิศ**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๕.

ป๋วย แสงฉาย. **พุทธปฏิภาณ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ลูก ส. ธรรมภักดี, ๒๕๓๐.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). **รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้**. พิมพ์ครั้งที่ ๒.

กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓.

พระพุทธรูปศาสตราจารย์. **อัฐฐสาธิตี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสงคณิปกรณ์ แปลโดย**

พระคันธสาราภิวังศ์. กรุงเทพมหานคร: หางหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสนไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔.

พระพุทธรูปศาสตราจารย์. **คัมภีร์วิสุทธิมรรคแปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร)**. พิมพ์ครั้งที่

ที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๖.

พระพุทธรูปศาสตราจารย์. **อภิธรรมวาทิตตรวจสอบชำระโดย พระธัมมานันทมหาเถร อัครมหาบัณฑิตแปล**

และอธิบายโดย พระคันธสาราภิวังศ์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสนไทยการพิมพ์, ๒๕๕๕.

พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธรรมจิตฺโต). (บรรณธิการ). **มิลินทปัญหา อรรถกถา-ฎีกา ฉบับมหาจุฬาลง**

กรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: วิญญูญาณ, ๒๕๓๙.

_____ **ปรัชญากรีกโบราณ ตอนที่ ๑-๒**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท อัมรินทร์ พรินต์ติ้งกรุ๊ป จำกัด,

๒๕๓๒.

_____ **ปรัชญากรีก: บ่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์

ศยาม, ๒๕๔๔.

_____ **พุทธศาสนากับปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท. ๒๕๓๓.

พระศรีคัมภีร์ญาณ (สมจินต์ สมมาปัญญา). **พุทธปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ

ราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระสัทธัมมโชติกะ. **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉท ๑-๒-๖**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย

วิสุทธิ, ๒๕๕๕.

_____ **มาติกาโชติกะ มาติกาโชติกะธัมมสังคณิสรูปตถนิสสยะ**. กรุงเทพมหานคร: หจก.

ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๕๕.

พระอนุรุทธเถระ และพระญาณธชะ. **อภิธรรมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนีแปลโดย**

พระคันธสาราภิวังศ์. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: หางหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสนไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ). **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลง

กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

_____ **พื้น ดอกบัว. ปวงปรัชญาอินเดีย**. กรุงเทพมหานคร: ศยาม, ๒๕๔๕.

มานพ นักการเรือน. **มนุษย์กับการใช้เหตุผล จริยธรรม และสุนทรียศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร:

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

วศิน อินทสระ. **อธิบายมิลินทปัญหา**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘.

วิทย์ วิศทเวทย์. **ปรัชญาเบื้องต้น**. กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๐.

วิธาน สุชีวงศ์. **อภิปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร: แสงจันทร์การพิมพ์, ๒๕๒๙.

_____. **ปรัชญาทั่วไปฉบับปรับปรุงใหม่**. กรุงเทพมหานคร: ไทยร่วมเกล้าจำกัด ฝ่ายการพิมพ์, ๒๕๔๐.

สมัคร บุรราวาส. **ปรัชญาของลัทธิธรรมา**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๓๗.

เสถียร นุตยางกูร. **พระเจ้ามิลินท์ เล่ม ๑**. กรุงเทพมหานคร: คณะช่าง, ๒๕๔๕.

เสถียร โปธิ์นทะ. **ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

สถิต วงศ์สุวรรณ. **ปรัชญาเบื้องต้น**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: รวมสาส์น, ๒๕๔๓.

สุนทร ณ รังสี. **ปรัชญาอินเดีย**. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๐.

สุภาพรณ ณ บางช้าง. **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

สุวัฒน์ จันทระจันง. **ปรัชญาและศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๐.

สมเด็จพระพรหมญาณสังวรญาณ. **มิลินทปัญหา**. ฉบับสมุดแห่งชาติ. ม.ป.ท.: ม.ป.พ., ๒๕๐๐.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.

สมเด็จพระสังฆราช (อรรถฐานิยะมหาเถร). **มิลินทปัญหา**. ม.ป.ท.: ฉบับโรงพิมพ์ไท, ๒๕๗๐.

สำนักงานราชบัณฑิตยสภา. **พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ศกิติโสภารการพิมพ์, ๒๕๔๘.

อดิศักดิ์ ทองบุญ. **วิเคราะห์อภิปรัชญาในพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

_____. **คู่มืออภิปรัชญา**. กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๖.

เอื้อน เล่งเจริญ. **โลกทรรศน์ในพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๗.

(๒) ดุษฎีนิพนธ์/วิทยานิพนธ์:

ศิรินทร์ หินคง. “การศึกษาเรื่องมิลินทปัญหาฉบับล้านนา”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาและวรรณกรรมล้านนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๕๑.

ธนิดา ปัทมพรพงศ์. “วาทวิเคราะห์เรื่องมิลินทปัญหา”. **วิทยานิพนธ์นิเทศศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒.

ธีรโชติ เกิดแก้ว. “มิลินทปัญหาฎีกา: การตรวจชำระและการศึกษาเชิงวิเคราะห์”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.
พระมหาวิสิษฐ์ปณฺญาวฑฒโน (กฤษวี). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องอุปมาภานิมิตินทปัญหา”. **พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

พระมหาสายเพชร วชิรเวที (หงษ์แพงจิตร). “การศึกษาบทบาทและวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระนาคเสนเถระ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิตสาขาวิชาพระพุทธศาสนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

พระมหาสมปอง จนทวิไล (ยุ้งรัมย์). “การศึกษาเปรียบเทียบธรรมชาติของมนุษย์ในพุทธปรัชญาเถรวาทกับปรัชญาของอริสโตเติล”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พีระวิศว์ พูลเขตรวิทย์. “วรรณกรรมของเสกสรรค์ ประเสริฐกุล: การศึกษาเชิงอภิปรัชญา”. **วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๕๑.

(๓) บทความ:

แสง จันทร์งาม. “ธรรมในมิลินทปัญหา”. **วารสารภาษาไทยและวัฒนธรรมไทย**. ฉบับที่ ๔ ปีที่ ๒ (ธันวาคม – พฤษภาคม ๒๕๕๒): ๗๐-๗๔.

(๔) สื่ออิเล็กทรอนิกส์:

ศรัณย์ เลิศรักข์มงคล. **การวิเคราะห์มิลินทปัญหาเกี่ยวกับปัญหาความไกลแห่งพรหมโลก**, ๒๕๕๔.
[ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.vcharkarn.com/vblog/88417 [๑๓ สิงหาคม ๒๕๖๐].
แสง จันทร์งาม (ศ.เกียรติคุณ). **ธรรมในมิลินทปัญหา**. [ออนไลน์], แหล่งที่มา: saddhadhamma.org [๑๒ ธันวาคม ๒๕๕๙].

๒. ภาษาอังกฤษ

1. Secondary Sources

(I) Books:

Ayer, A.E. *Handbook in the History of Philosophy*. New York: Barnes & Noble, 1958.

- BuddhaghosaHimi.**The Path of Purification**. Sri Lanka: Buddhist Publication Society
2010.
- Challerjce.S. and Datta0 D. **AnIntrolirion10 Indian Philosophy**. University of Calcutta,
1986.
- Dr. Vatsyayan.**Indian Philosophy**. Delhi: Kedar Nath Ram Nath, Meerut, 1987.
Foreword by Prof.NalinakshaDutt.Milindapanha and Nagasenbhikshussutra by
Dr. thich Minh Chau Bhikkhu.**Calcutta**,1964.
- F. Max Muller.**Sacred Book of the East**.Vol.xxxv.
- Fuller, B.A.G. **A History of Philosophy**. New York: Henry Holt and Company, 1952.
- Frank Thilly. **A history of philosophy**. New Dehi: Manish sabbarwal SBW
publishers,1993.
- J.N.Sinha.**Introduction to Philosophy**. Calcutta: New central book agency, 1998.
- Masih Y. "Introduction 11".**Religious Philosophy**.MorilalBanarasidas Delhi, 197t.
- Magill, F.N. **Masterpieces of World Philosophy in Summary Form**.Lodon: George
Allen & Unwin Ltd., 1963.
- P.H. Bradley.**Appearance and Reality**. REV. ed.Oxford University Press, 1946.
- Richard H. and Other.**Philosophy Made Simple**. London: W.H. Allen and Company
Ltd., 1969.
- Russell, W.T.**A Critical History of Greek Philosophy**. Lodon: George Allen & Unwin
Ltd., 1967.
- Williams S.Sahakian.**Ideas of the Great Philosophers**. New York: Barnes & Noble,
1973.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ ฉายา/นามสกุล : พระมหาปพน กตสาโร (แสงย่อย)
- วัน เดือน ปีเกิด : ๑๐ สิงหาคม ๒๕๐๗
- ภูมิลำเนาที่เกิด : ๔ หมู่ที่ ๑ บ้านหนองสามสี ตำบลหนองสามสี อำเภอเสนางคนิคม
จังหวัดอำนาจเจริญ
- การศึกษา : พ.ศ. ๒๕๓๐ น.ธ. เอก จากสำนักเรียนวัดกัลยาณมิตร กรุงเทพฯ
พ.ศ. ๒๕๓๕ ป.ธ. ๖ จากสำนักเรียนวัดกัลยาณมิตร กรุงเทพฯ
พ.ศ. ๒๕๔๐ พธ.บ. (ปรัชญา)
จากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พ.ศ. ๒๕๔๓ M.A. (Philosophy)
จากมหาวิทยาลัยมัทราส ประเทศอินเดีย
- สังกัด : มหานิกาย
- ตำแหน่ง : อาจารย์ประจำหลักสูตรพุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น
- ปีที่เข้าศึกษา : ปีการศึกษา ๒๕๕๘
- ปีที่สำเร็จการศึกษา : ปีการศึกษา ๒๕๖๑
- ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดเทพบูรณาราม ตำบลท่าพระ อำเภอเมืองขอนแก่น
จังหวัด ขอนแก่น